

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

**« ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ
ΠΡΟΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ ΕΩΣ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ: ΕΛΛΑΔΑ,
ΑΙΓΥΠΤΟΣ, ΕΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗ »**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ

**“ΧΑΛΚΙΝΑ” ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΣΕ ΜΥΚΗΝΑΙΚΑ ΤΑΦΙΚΑ ΣΥΝΟΛΑ ΚΑΙ Ο
ΡΟΛΟΣ ΤΟΥΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΜΕΤΑΘΑΝΑΤΙΑ ΖΩΗ.**

ΑΝΘΟΥΛΑ ΒΟΥΛΙΚΑ

ΡΟΔΟΣ, ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ, 2019

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

**« ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΙΣΤΟΡΙΚΗ
ΕΠΟΧΗ ΕΩΣ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ: ΕΛΛΑΔΑ, ΑΙΓΥΠΤΟΣ, ΕΓΓΥΣ
ΑΝΑΤΟΛΗ »**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ

« ΑΝΘΟΥΛΑ ΒΟΥΛΙΚΑ »

A.M:4352016006

**“ ΧΑΛΚΙΝΑ ” ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΣΕ ΜΥΚΗΝΑΙΚΑ ΤΑΦΙΚΑ ΣΥΝΟΛΑ ΚΑΙ Ο
ΡΟΛΟΣ ΤΟΥΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΜΕΤΑΘΑΝΑΤΙΑ ΖΩΗ.**

ΕΠΙΒΛΕΠΟΝ: ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΟΥΣΟΥΛΗΣ

ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ: ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΟΥΣΟΥΛΗΣ

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΣΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΡΟΔΟΣ, ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ, 2019

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η παρούσα διπλωματική εργασία, εκπονήθηκε στα πλαίσια του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών «Αρχαιολογία της Ανατολικής Μεσογείου από την Προϊστορική έως την Ύστερη Αρχαιότητα: Ελλάδα, Αίγυπτος, Εγγύς Ανατολή», του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Η υλοποίηση της δεν θα ήταν εφικτή χωρίς την πολύτιμη συμβολή κάποιων προσώπων, στα οποία οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ.

Θα ήθελα να εκφράσω τις θερμότερες ευχαριστίες μου στην κα. Μαρίνα Παναγιωτάκη, η οποία με τις σημαντικές υποδείξεις και παρατηρήσεις της με βοήθησε να κατανοήσω τις ανακρίβειες και τις παραπληροφορήσεις που συμπεριλαμβάνονταν στον κυκεώνα του βιβλιογραφικού υλικού. Η καθοδήγησή της σε κάθε στάδιο της εργασίας τόσο σε επιστημονικό, όσο και σε φιλικό επίπεδο αποτέλεσαν ουσιαστικούς αρωγούς για την διεκπεραίωση αυτής της μελέτης. Η αποτελεσματική συνεργασία και η συμβολή της στην ολοκλήρωση της παρούσας διπλωματικής ήταν πολύτιμη. Για την ολοκλήρωση της διπλωματικής μου εργασίας, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή Παναγιώτη Κουσουύλη και τα υπόλοιπα μέλη της επιτροπής αξιολόγησης Εμμανουήλ Στεφανάκη και Σπυρίδωνα Συρόπουλο.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες στον κ. Αλέξανδρο Μαγκουρή, Μεταπτυχιακό Φοιτητή στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, για χρήσιμες πληροφορίες στην τελική μορφοποίηση κειμένου και στην κα. Φωτεινή Γιαννίκου που είχε την ευγενή καλοσύνη να διαθέσει πολύτιμο χρόνο για να διαβάσει το κείμενο μελέτης μου.

Ευχαριστίες επίσης, θα ήθελα να απευθύνω στα ξαδέρφια μου Βάσια και Βασίλη για τη συναισθηματική και ψυχολογική στήριξη.

Τέλος, βαθύτατες ευχαριστίες επιθυμώ να εκφράσω στον πατέρα μου, Δημήτρη και τη μητέρα μου, Κυριακή για την οικονομική και ηθική στήριξη των επιλογών μου, καθώς και την αμέριστη συμπαράσταση που μου πρόσφεραν καθ' όλη τη διάρκεια των σπουδών μου.

“Mycenaean’s are not a people. They are just what we call a culture.”

(O.T.P. Dickinson, Laffineur 1999:139.)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	i
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ.....	iii
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	v
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ.....	v
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	vii
ABSTRACT.....	viii
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 ^ο <i>[Υστεροελλαδικός- Μυκηναϊκός Πολιτισμός (ΥΕ 1575-1050 π.Χ.)]</i> ..	1
1.1.Εισαγωγή Στην Εποχή Του Χαλκού.	1
1.2.Ο Μυκηναϊκός Πολιτισμός.	2
1.2.1. Η Ιστορία Του Μυκηναϊκού Κόσμου.	2
1.2.2. Εμφάνιση Και Χαρακτηριστικά του Μυκηναϊκού Πολιτισμού.	3
1.2.2.Α.Υστεροελλαδική Περίοδος- Μυκηναϊκή Εποχή. (ΥΕ 1575-1050 π.Χ.).....	6
1.2.2.Β.Γεωγραφικό Πλαίσιο - Μυκηναϊκά Κέντρα.....	6
1.2.3.Η Ακτινοβολία Του Μυκηναϊκού Πολιτισμού.	10
1.3.Το Τέλος του Μυκηναϊκού πολιτισμού.	14
1.4. Οπλισμός Εποχής Χαλκού.	15
1.5. ‘‘Χάλκινα’’ Αγγεία Της Εποχής Χαλκού.	23
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 ^ο <i>(Χαλκός)</i>	25
2.1 Ενδεικτική Ορολογία Χαλκού.	25
2.2. Η Μεταλλουργία του Χαλκού.	25
2.3. Η Εξέλιξη Της Τεχνολογίας Του Χαλκού Στον Ελλαδικό Χώρο.....	26
2.4. Η Προέλευση Των Μετάλλων Κατά Την ΥΕΧ.....	30
2.5.Μεταλλοτεχνία Στη Νεοανακτορική Κρήτη Και Την Ηπειρωτική Ελλάδα.....	30
2.6. Στάδια Επεξεργασίας Χαλκού Κατά Την ΥΕΧ.....	31

2.7. Η Διακίνηση Και Ο Ρόλος Του Χαλκού Στην Ανατολική Μεσόγειο.	33
2.8.Αδιάψευστοι Μάρτυρες Διακίνησης Πρώτων Υλών, Κυρίως Μετάλλων.	36
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 ^ο <i>(Μυκηναϊκοί Τάφοι: Τύποι Τάφων)</i>	43
3.1.Προμυκηναϊκοί Τύποι Τάφων.....	44
3.1.1.Κάθετοι Λακκοειδείς - Ταφικοί Κύκλοι.	46
3.1.2.Κτερίσματα.	50
3.1.3.Ξίφη.....	52
3.1.4 Εγχειρίδια Ένθετης Διακόσμησης.	54
3.2. Μυκηναϊκοί Τύποι Τάφων.	56
3.2.1. Θολωτοί.	57
3.2.2. Θαλαμοειδείς ή Θαλαμωτοί Τάφοι.	59
3.2.3. Ταφικά Έθιμα.....	61
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 ^ο <i>(Ταφικά Σύνολα)</i>	65
4.1.Αργολίδα.....	65
4.1.1. Θολωτοί Τάφοι Μυκηνών.....	65
4.1.2.Νεκροταφείο Δενδρών.....	76
4.2.Λακωνία.....	79
4.3.Μεσσηνία.....	81
4.3.1.Άνω Εγκλιανός.	84
4.3.2.Τάφος «Γρύπα Πολεμιστή».	85
4.3.3.Θολωτός Τάφος 1. Τραγάνας.....	87
4.3.4.Θολωτοί τάφοι στο Μυρσινοχώρι-Ρούτση.	89
4.4.Κρήτη (ΥΜ 1560-1050 π.Χ.).....	93
4.4.1.Αρχάνες - Νεκροταφείο Φουρνί.	94
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.	107
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	111
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ.	121
ΧΑΡΤΕΣ.	135

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AA: Archäologischer Anzeiger

AJA: American Journal of Archeology

AAA: Αρχαιολογικά Ανάλεκτα Εξ Αθηνών

BSA: Annual of the British School at Athens

JHS: Journal of Hellenic Studies

OJA: Oxford Journal of Archaeology

SIMA: Studies in Mediterranean Archaeology

SMEA: Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici

AE: Αρχαιολογική Εφημερίς

AA: Αρχαιολογικό Δελτίον

BAE: Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας

EAM: Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

ΠΑΕ: Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας

ΤΑΠ: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων

ΥΠ.ΠΟ.Τ.Α: Υπουργείο Πολιτισμού, Τουρισμού & Αθλητισμού

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

ΕΧ: Εποχή του Χαλκού

ΠΕΧ: Πρώιμη Εποχή του Χαλκού

ΜΕΧ : Μέση Εποχή του Χαλκού

ΥΕΧ: Ύστερη Εποχή του Χαλκού

ΠΕ: Πρωτοελλαδική περίοδος

ΜΕ: Μεσοελλαδική περίοδος

ΥΕ :Υστεροελλαδική περίοδος

ΠΜ: Πρωτομινωική περίοδος

ΜΜ: Μεσομινωική περίοδος

ΥΜ: Υστερομινωική περίοδος

Α: ανατολικά- ανατολή

Β: βόρεια

Β.Δ: βορειοδυτικά

Β.Α: βορειοανατολικά

Τ: τάφος

Κ: κεφάλαιο

αι.: αιώνας

π.Χ.: προ Χριστού

εικ.: εικόνα

βλ. :βλέπε

εξ.: εξής

μ.: μέτρα

χλμ.: χιλιόμετρα

κ.ά.: και άλλα

κτλ.: και τα λοιπά

%: τοις εκατό

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Αντικείμενο της παρούσας μελέτης αποτελούν τα μπρούτζινα κτερίσματα επιλεγμένων μυκηναϊκών ταφικών συνόλων. Ως πεδίο έρευνας επιλέγονται θολωτοί και θαλαμωτοί τάφοι της Αργολίδας, της Λακωνίας, της Μεσσηνίας και της Κρήτης (Φουρνί Αρχανών), με βάση τη συνάφεια των ανασκαφικών τους δεδομένων. Μέσω της μελέτης του ταφικού υλικού αποδεικνύεται η συσχέτιση των ταφικών δεδομένων και εξάγονται συμπεράσματα σχετικά με την ιεραρχική οργάνωση της μυκηναϊκής κοινωνίας. Ερευνώντας το ταφικό τελετουργικό, σε συνδυασμό με τις αρχιτεκτονικές και καλλιτεχνικές απεικονίσεις της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, διαφαίνονται μυκηναϊκές αντιλήψεις και πεποιθήσεις που φανερώνουν ότι μέσω του θανάτου προβάλλονται ιδεολογίες που αντανάκλουν την προβολή της κοινωνικής θέσης και το πολιτικοοικονομικό επίπεδο των θανόντων. Τα μπρούτζινα όπλα αποτελούν ιδιαίτερη κατηγορία τέχνηρων ως προς τη φύση της πρώτης ύλης. Διακρίνονται σε εγχειρίδια, ξίφη, αιχμές βελών και δοράτων, πανοπλίες και άρματα μάχης. Συνδυαστικά με τα εργαλεία, τα σκεύη, τα προσωπικά αντικείμενα και το ανθρωπολογικό υλικό που αποτίθενται στους μυκηναϊκούς τάφους, τα όπλα προσφέρουν πληθώρα πληροφοριών για την Μυκηναϊκό πολιτισμό. Παράλληλα, δημιουργούν σαφές πλαίσιο για την κατανόηση των μηχανισμών επιλογής της πρώτης ύλης και της λειτουργικής τους αξίας. Επιπλέον αποτελούν ιδιαίτερο δείγμα της καλλιτεχνικής και πολιτιστικής έκφρασης και ταυτότητας μιας μεταβατικής εποχής. Μέσω αρχαιομετρικών αναλύσεων αποδείχθηκε ότι στην πλειοψηφία τους, τα μπρούτζινα όπλα που βρίσκονται ως κτερίσματα σε μυκηναϊκούς τάφους είναι κατασκευασμένα από κασσιτερούχο χαλκό. Το κράμα μπορούσε να σφυρηλατηθεί εν ψυχρώ, να χυτευτεί, να ακονιστεί ή ακόμα και να επαργυρωθεί. Οι διαφοροποιήσεις στις προσμίξεις προέκυψαν από την επιθυμία των τεχνιτών να δημιουργήσουν άρτια και λειτουργικά όπλα.

ABSTRACT

The subject of the present study is the bronze offerings of selected Mycenaean Tomb assemblages. As a field of research, the tholos and chamber tombs of Argolid, Laconia, Messenia and Crete (Fourni Archanes) have been selected, on the basis of their excavation data. The study of burial material shows the correlation of burial data and draws conclusions on the hierarchical organization of the Mycenaean society. Investigation of the funeral ritual, combined with the architectural and artistic depictions of the tombs of the Late Bronze Age, discloses Mycenaean perceptions and beliefs which reveal that, through death, ideologies that reflect the social position and the political and economic level of the deceased are projected. Bronze weapons are a special category of artefacts in terms of the nature of the raw material. They are distinguished in daggers, swords, spear points and spearheads, armors and war chariots. The weapons, combined with the tools, utensils, personal objects and anthropological material deposited in the Mycenaean tombs, offer a plethora of combined information about the Mycenaean civilization. Furthermore, they create a clear framework for understanding the mechanisms used for choosing the raw material as well as their functional value. They are also a distinct example of artistic and cultural expression and identity of a transitional period. It has been proved, through achemometric analyses, that in their majority, the bronze weapons found in Mycenaean tombs are made of tin-copper alloys. The alloy could be cold forged, molded, sharpened and it could even be silver-plated. Differences in blending have arisen from the desire of craftsmen to create flawless and functional weapons.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

Υστεροελλαδικός- Μυκηναϊκός Πολιτισμός (ΥΕ 1575-1050 π.Χ.)

1.1.Εισαγωγή Στην Εποχή Του Χαλκού.

Η Εποχή του Χαλκού ή Χαλκοκρατία με διάρκεια περίπου δύο χιλιάδων ετών, αρχίζει στην Ελλάδα λίγο μετά το 3000 π.Χ. και διαρκεί περίπου έως το 1100 π.Χ.. Η ονομασία της περιόδου αυτής, αποδόθηκε εσφαλμένα από τους πρώτους αρχαιολόγους ως Εποχή του Χαλκού. Η απόδοση αυτή, προέκυψε από ορισμένα όπλα, σκεύη και εργαλεία καθημερινής χρήσης που θεωρήθηκαν κατασκευασμένα από χαλκό. Ωστόσο σήμερα, η επιστήμη με τη βοήθεια τεχνολογικών μεθόδων, αποδεικνύει ότι η σύσταση των ευρημάτων αυτών είναι από μπρούτζο, δηλαδή κράμα χαλκού, κασσίτερου ή και αρσενικού. (αναλυτικά βλ. Κ. 2^ο)¹ Επομένως, η Αγγλική ορολογία της Εποχής του Χαλκού « Bronze Age» αποδίδει ορθότερα τον όρο. Ίσως λοιπόν να ήταν δόκιμη η αντικατάσταση του όρου Εποχή του Χαλκού με τον ακριβέστερο « Εποχή του Μπρούτζου».

Το Αιγαίο, θάλασσα διάστικτη, με πολυάριθμα νησιά, περικλειστη στεριά και από τις τρεις πλευρές, με οριζόντιο όριο τη Κρήτη, υπήρξε ιδεώδες πλαίσιο για την ανάπτυξη ανθρωπίνων πολιτισμών που απέκτησαν βαθμιαία ταυτότητα και εμβέλεια πολύ πιο πέρα από τα γεωγραφικά τους όρια κατά την Εποχή του Χαλκού. Η αλματώδης ανάπτυξη της μεταλλοτεχνίας και η εξειδίκευση στην άσκηση της ναυσιπλοΐας και του εμπορίου γνώρισαν μεγάλη άνθιση κατά τη 2^η χιλιετία π.Χ. και κατέστησαν το Αιγαίο πρωταγωνιστή.²

Κατά τη διάρκεια της Χαλκοκρατίας, αναπτύχθηκε στον ελληνικό χώρο, ένας υψηλός πολιτισμός, ο Αιγαιακός, ο οποίος περιλαμβάνει τρεις μεγάλες ενότητες : τον Μινωικό πολιτισμό που αναπτύχθηκε στην Κρήτη, τον Κυκλαδικό που αναπτύχθηκε

¹ Βασιλικού 1995: 1. Ο όρος «Εποχή του Χαλκού» φαίνεται να υποδηλώνει ρήξη με την προηγούμενη περίοδο, ρήξη που σημαδεύεται από την εμφάνιση της επεξεργασίας του μετάλλου, το πέρασμα από τη Νεότερη Νεολιθική περίοδο στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, είναι προτιμότερο να θεωρείται μετάβαση, δεδομένου ότι η μεταλλουργία και τα πρώτα κράματα μετάλλων απαντούν ήδη σε στρώματα της Μέσης και Νεότερης Νεολιθικής περιόδου των Βαλκανικών πολιτισμών. (Ruiperez – Melena 1996 :11, Treuil et al. 1996:175.)

² Χρήστος Μπουλώτης στο Βλαχόπουλος 2005: 38.

στις Κυκλάδες και τον Ελλαδικό που αναπτύχθηκε στην ηπειρωτική Ελλάδα. Ο πολιτισμός αυτός, υπήρξε εν μέρει σύγχρονος με πρώιμους πολιτισμούς της Εγγύς Ανατολής, αλλά αντίθετα προς αυτούς, δεν διαθέτει το πλήθος των σύγχρονων γραπτών πηγών από τις οποίες μπορεί να ανασυντεθεί η εξέλιξή του.³

Η Εποχή του Χαλκού χωρίζεται σε Πρώιμη (2800-1900 π.Χ.), Μέση (1900-1600 π.Χ.) και Ύστερη (1600-1100 π.Χ.). Η Ύστερη Εποχή του Χαλκού, με την οποία θα ασχοληθούμε, χωρίζεται σε τρεις υποπεριόδους προσδιοριζόμενες με τους ρωμαϊκούς αριθμούς I, II, III. Οι υποπερίοδοι αυτοί, χωρίζονται σε τρεις φάσεις, Α,Β,Γ που επίσης μπορούν να υποδιαιρεθούν σε 1,2,3.⁴ (εικ.1)

1.2.Ο Μυκηναϊκός Πολιτισμός.

1.2.1. Η Ιστορία Του Μυκηναϊκού Κόσμου.

Το μακρινό παρελθόν του αιγαιακού κόσμου, μέχρι να ξεκινήσουν οι έρευνες του H. Schliemann στην Ιθάκη το 1868, την Τροία το 1870 και τις Μυκήνες το 1874, διαφαίνονταν μόνο μέσα από το ηρωικό παρελθόν των προγόνων του, τους οποίους εξυμνούσαν επικοί και τραγικοί ποιητές και επαναλάμβαναν εξαιτίας της έλλειψης άλλων πηγών οι πρώτοι Έλληνες ιστορικοί.⁵

Αρχικά, οι πρώτοι αρχαιολόγοι που ασχολήθηκαν με τον αιγαιακό χώρο στηρίχθηκαν στον αφηγηματικό αυτό ιστό, προτού τοποθετήσουν τα ευρήματά τους μέσα στο χρόνο με τη βοήθεια συγκριτικών χρονολογήσεων. Με τον τρόπο αυτό, αποδόθηκε «παραδοσιακό» κύρος όχι μόνο στις ποιητικές αφηγήσεις, αλλά και στις εμβριθείς θεωρίες του Ηροδότου, τις ευφείς εικασίες του Θουκυδίδη και το έργο των ύστερων μυθογράφων, που στην πραγματικότητα αποτέλεσαν προσπάθειες κωδικοποίησης και ερμηνείας του υλικού.⁶

Το πλήθος θρησκευτικών δοξασιών και επικών αφηγήσεων της ιστορικής εποχής μπορούν να θεωρηθούν απόηχοι ή και μακρινές εικόνες προγενέστερων γεγονότων.⁷ Ωστόσο, μόνο οι αρχαιολογικές ανακαλύψεις μπορούν να ρίξουν φως στις

³Dickinson 2003: 25, Βασιλικού 1995: 1.

⁴Ruiperez- Melena 1996: 11-12.

⁵Treuil et al. 1966: 403.

⁶Dickinson 2003: 25.

⁷Treuil et al.1966: 403-404.

επικές αφηγήσεις, καθώς η χρήση των επικών μαρτυριών για ιστορική ερμηνεία των υλικών δεδομένων αποτελεί αντιστροφή της ορθής διαδικασίας.⁸

Οι συμπτώσεις μεταξύ των ποιητικών αφηγήσεων, κυρίως του Ομηρικού έπους και των αρχαιολογικών δεδομένων, είναι πραγματικά συγκλονιστικές. Τρανή απόδειξη αποτελεί το επίθετο «πολύχρυσες» που αποδίδεται από τον Όμηρο για τις Μυκίνες και επιβεβαιώνεται από τα περίφημα ταφικά κτερίσματα του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών. Επιπλέον, οι ομηρικές περιγραφές της οκτώσχημης ασπίδας, του οδοντόφρακτου κράνους και του ξίφους με τα αργυρά καρφιά αντιστοιχούν ακριβώς με τις αποκαλύψεις της Μυκηναϊκής αρχαιολογίας.⁹

1.2.2. Εμφάνιση Και Χαρακτηριστικά του Μυκηναϊκού Πολιτισμού.

Την περίοδο 1700-1600 π.Χ. οι Μυκηναίοι Έλληνες, μέσω διπλωματικών και εμπορικών σχέσεων, γνωρίζουν την μινωική Κρήτη, της οποίας τον πολιτισμό ασπάστηκαν με ταχύτατους ρυθμούς. Οι Μυκηναίοι, που όπως φαίνεται ήταν ένας λαός πρόθυμος για γνώση και ικανότατος να αναπτύξει καινούργιες ιδέες, επηρεασμένοι από τη σφαίρα επιρροής της Κρήτης και γνωρίζοντας τον λαμπρό πολιτισμό της, υιοθέτησαν στοιχεία του, χωρίς όμως να αποβάλλουν τα δικά τους βιώματα.¹⁰

Γύρω στα 1600 π.Χ. διαγράφεται μια βαθιά μεταβολή στην Ιστορία του Ελλαδικού πολιτισμού, που μετέβαλε τη φυσική εξέλιξη των πραγμάτων. Τον κλειστό στον εαυτό του και απομονωμένο Μεσοελλαδικό κόσμο,¹¹ διαδέχτηκε ο λαμπρός Μυκηναϊκός πολιτισμός που ξανοίχτηκε σε Ανατολή και Δύση, αγγίζοντας περιοχές στις οποίες δεν έφτασε ποτέ ο Μινωικός.¹² Η νέα πολιτιστική φάση, διαφαίνεται κυρίως στα ταφικά ευρήματα και την εξέλιξη στον καλλιτεχνικό τομέα.¹³ Η εκλεπτυσμένη μινωική τέχνη, ερμηνεύεται από τους Μυκηναίους σύμφωνα με τη δική τους ιδιοσυγκρασία. Αποδίδεται με τρόπο απλό και ξεκάθαρο, δίνοντας μία επιβλητική

⁸ Forsdyke 1956: 166.

⁹ Treuil et al.1966: 404.

¹⁰Βασιλικού 1995: 14.

¹¹Κατά το τέλος της ΜΕ περιόδου, κάποια αρχιτεκτονικά και οικιστικά στοιχεία όπως η εμφάνιση μιας σύνθετης κατοικίας, ενός πρώιμου πολεοδομικού σχεδιασμού και οχυρώσεων, ιδιαίτερα στην Περιστεριά, υποδηλώνουν ότι είχε αρχίσει ήδη η διεργασία, που οδηγεί σε μία νέα πολιτιστική φάση.

¹² Βασιλικού 1995: 14.

¹³ Στις διακοσμητικές τέχνες, όπως στη σφραγιδογλυφία, στην μεταλλοτεχνία, στην τοιχογραφία, οι Μυκηναίοι διδάχτηκαν την τεχνική από τους Μινωίτες και όπως ήταν φυσικό παρέλαβαν συγχρόνως και πολλά διακοσμητικά θέματα, τα οποία όμως προσαρμόσαν στη δική τους καλλιτεχνική αντίληψη.(Βασιλικού 1995: 15.) Η μινωική επίδραση όπως φαίνεται αποτέλεσε την κινητήρια δύναμη που ώθησε την Ελλάδα στην αλλαγή. (Βασιλικού 1995: 14, Σακελλαράκης 1987: 83-87)

διάσταση που σε συνδυασμό με τη λιτότητα, επικρατεί και η τάση για αρρενωπό και αγωνιστικό στοιχείο. Στη Μυκηναϊκή τέχνη, οι εικονιστικές συνθέσεις τείνουν προς τη γεωμετρικότητα και τυποποιούνται βαθμιαία προς το τέλος της εποχής. Η διαφοροποίηση της Μυκηναϊκής από την εκλεπτυσμένη Μινωική τέχνη, εντοπίζεται στη συμμετρία και την τυποποίηση.¹⁴

Η δημιουργική ικανότητα των Μυκηναίων αποτυπώνεται στον τομέα της αρχιτεκτονικής, ανακτορικής και ταφικής, όπου εκφράστηκαν με ιδιαίτερη πρωτοτυπία,¹⁵ και παρουσίασαν εντελώς καινούργια στοιχεία με καθαρά Μυκηναϊκό πνεύμα. Ωστόσο, υπάρχουν και περιπτώσεις όπου παρατηρείται συνύπαρξη και παράλληλη εξέλιξη των δύο παραδόσεων, μινωικής και μυκηναϊκής καλλιτεχνικής έκφρασης.¹⁶ Εν τούτοις, στοιχεία τέχνης όπως η μινυακή κεραμική, τα πολεμικά ήθη και έθιμα με την παράλληλη απεικόνισή τους στις εικαστικές τέχνες, η ανάπτυξη της πολεμικής τέχνης και της τέχνης των όπλων, καθώς και η χρήση του ήλεκτρου (του πολύτιμου νέου υλικού, που έρχεται από το Βορρά) αποτελούν καθαρά μυκηναϊκό πνεύμα.¹⁷

Από το 1600 έως το 1450 π.Χ. οι δύο πολιτισμοί του Αιγαίου, Μινωικός και Μυκηναϊκός συμβαδίζουν. Οι Μινωίτες βοήθησαν τους Μυκηναίους να αναδειχθούν καλλιτεχνικά και τους οδήγησαν στους μεγάλους εμπορικούς δρόμους και στα σημαντικά λιμάνια της Ανατολής.¹⁸ Στην οργάνωση του εμπορίου και στο σύστημα της ανακτορικής διοίκησης οι Μυκηναίοι ακολούθησαν τους Μινωίτες. Ακόμα και στην καθημερινή ζωή υιοθέτησαν στοιχεία του μινωικού τρόπου ζωής, όπως τη μινωική ενδυμασία, τη γραφή και θρησκευτικά στοιχεία. Ο πολιτισμός τους ωρίμασε από την τριβή με έναν προηγμένο πολιτισμό και γύρω στο 1450 π.Χ. οι Μυκηναίοι ήταν έτοιμοι να αναλάβουν τα ηνία στην κυριαρχία του Αιγαίου, όταν η Κρήτη πιεσμένη από φυσικές και ιστορικές συνθήκες αναγκάστηκε να παραιτηθεί από την πρώτη θέση.¹⁹ Μετά από δύο αιώνες έντονης μινωικής επίδρασης, ο Μυκηναϊκός

¹⁴ Βασιλικού 1995: 14.

¹⁵ Η αρχιτεκτονική, προέρχεται από μια εξέλιξη εγχώριας παράδοσης και αντίληψης υπακούοντας σε νέες τάσεις, στις οποίες διακρίνεται μια πρώτη εκδήλωση του ελληνικού χαρακτήρα.

¹⁶ Στο ανάκτορο, τα δύο αυτά στοιχεία γειτονεύουν, καθώς η διακόσμηση των αιθουσών με τα ζωγραφιστά δάπεδα και τις τοιχογραφίες ανήκουν στη μινωική παράδοση. Κάτι ανάλογο παρατηρείται και στις επιτύμβιες στήλες, όπου τα διακοσμητικά τους θέματα παρουσιάζουν ανάμεικτα στοιχεία όπως σπειροειδή κοσμήματα που θυμίζουν τα μινωικά και συγχρόνως αδέξιες παραστάσεις που προδίδουν εγχώρια καταγωγή και τεχνοτροπία. (Βασιλικού 1995 : 15-16.)

¹⁷ Βασιλικού 1995: 15-16.

¹⁸ Βασιλικού 1995: 16.

¹⁹ Βασιλικού 1995: 16, Σακελλαράκης 1987: 83-84, 87-90.

πολιτισμός επικράτησε και επέβαλλε στο Αιγαίο την πολιτική και πολιτιστική του έκφραση. Στον Αιγαιακό χώρο, εξαπλώθηκε μια χαρακτηριστική και ομοιόμορφη καλλιτεχνική δημιουργία, της οποίας η έκταση και τα όρια του μυκηναϊκού κόσμου της, μαρτυρεί η χρήση των θολωτών τάφων και η διάδοση συγκεκριμένων τύπων κεραμικής.²⁰

Τα πολιτισμικά στοιχεία των διάφορων περιοχών του Αιγαίου, μινωικά, κυκλαδικά και μυκηναϊκά ενώθηκαν και από την αρμονική σύνθεσή τους δημιουργήθηκε μια λαμπρή πολιτισμική φάση, γύρω στα 1400 π.Χ., γνωστή ως «Μυκηναϊκή Κοινή», που αποτελεί την πρώτη μορφή ένωσης του ελληνικού κόσμου.²¹ Η έκφραση συγκεντρωτικής εξουσίας για τη μυκηναϊκή Ελλάδα δεν διαθέτει την ίδια έννοια απολυταρχίας, όπως στα μεγάλα σύγχρονά της ανατολικά βασίλεια. Το γεγονός αυτό δείχνει ότι κάτω από παρόμοια διοικητικά συστήματα αναπτύχθηκε αρμονικά και ομοιόμορφα η ζωή σε όλο τον ελληνικό χώρο, με κοινή έκφραση στην τέχνη, τα ήθη και τα έθιμα, τη θρησκεία, τη γλώσσα, τον τρόπο ζωής.²²

Από το 1400 π.Χ. και εξής, παρατηρείται ένας καλλιτεχνικός μαρασμός στις διακοσμητικές τέχνες. Η έμπνευση και η ζωντάνια φθίνουν και οι ιδέες φτωχαίνουν. Εξαίρεση αποτελούν γνήσια Μυκηναϊκά δημιουργήματα όπως ο εικονιστικός ρυθμός της κεραμικής ή οι παραστάσεις των λαρνάκων. Κατά το 1300 π.Χ. και εξής η τέχνη σχηματοποιείται και η τεχνοτροπία σκληραίνει. Παρουσιάζονται συνεχώς ίδια θέματα και ο διακοσμητικός χώρος διευθετείται απλά με τρόπο εραλδικό ή με διακόσμηση κατά ζώνες. Οι καλλιτέχνες προτιμούν παλαιές επιτυχημένες συνταγές, συμβατικές εκφράσεις και δύσκολα ξεφεύγουν από τα κοινά συμβατικά μέτρα.²³ Ακολουθούν τυποποιημένη τεχνοτροπία, βασισμένη σε καθιερωμένο θεματολόγιο, που ακμάζει καθώς στηρίζεται στην πρόοδο της τεχνικής και στην συνεχώς αυξανόμενη ζήτηση έργων τέχνης από ευρύτερα στρώματα πληθυσμού. Η μαζική παραγωγή, λειτουργεί ενάντια στην καλλιτεχνική δημιουργία. Επομένως, η τέχνη χαρακτηρίζεται από κίνηση και εμπρεσιονισμό, εμφανίζει σχηματοποίηση και καταλήγει στη συμβατικότητα.²⁴

²⁰ Βασιλικού 1995: 16-17.

²¹ Βασιλικού 1995: 18.

²² Βασιλικού 1995: 17.

²³ Βασιλικού 1995: 18.

²⁴ Βασιλικού 1995: 18.

1.2.2.A.Υστεροελλαδική Περίοδος- Μυκηναϊκή Εποχή. (ΥΕ 1575-1050 π.Χ.)

Ο Μυκηναϊκός πολιτισμός ήταν δημιούργημα των ελληνικών φύλων, τα οποία, αφού σταθεροποίησαν τις εγκαταστάσεις τους στην ηπειρωτική Ελλάδα και δέχθηκαν τις επιδράσεις των άλλων ελληνικών πολιτισμών, ιδιαίτερα του Μινωικού, οργανώθηκαν βάσει ενός ανακτορικού συστήματος γύρω από οχυρωμένες ακροπόλεις αποκτώντας πολιτισμική ταυτότητα, την αποκαλούμενη σήμερα μυκηναϊκή, της οποίας κύρια χαρακτηριστικά γνωρίσματα προβάλλουν οι οχυρώσεις, τα ανάκτορα, οι θολωτοί και θαλαμωτοί τάφοι, οι πινακίδες της γραμμικής Β' γραφής, οι σφραγίδες, ο πολεμικός εξοπλισμός, τα κοσμήματα και η κεραμική. Ο Μυκηναϊκός πολιτισμός, εξαπλώθηκε από το 1450 π.Χ. έως το 1050 π.Χ. σε ολόκληρη την Ελλάδα, την Κρήτη και τα νησιά, παρουσιάζοντας μια χαρακτηριστική ομοιογένεια. Κατά την Μυκηναϊκή εποχή φαίνεται να διαμορφώνεται το Ελληνικό έθνος και να ανιχνεύεται η αρχαιότερη ιστορική μνήμη των Ελλήνων.²⁵

Η Μυκηναϊκή εποχή διαιρείται σε τρεις φάσεις:

- ✓ Την Υστεροελλαδική I ή Μυκηναϊκή I (1575- 1500 π.Χ.) περίοδο, η οποία χαρακτηρίζεται ως εποχή των λακκοειδών τάφων των Μυκηνών.
- ✓ Την Υστεροελλαδική II ή Μυκηναϊκή II (1500-1400 π.Χ.) περίοδο, εποχή κατά την οποία διαδίδονται οι θολωτοί τάφοι.
- ✓ Την Υστεροελλαδική III ή Μυκηναϊκή III (1400-1050 π.Χ.), που αποτελεί την εποχή κατά την οποία η Μυκηναϊκή δύναμη φτάνει στο απόγειο της, επιφέροντας τη Μυκηναϊκή κυριαρχία.²⁶

1.2.2.B.Γεωγραφικό Πλαίσιο - Μυκηναϊκά Κέντρα.

Ο Μυκηναϊκός πολιτισμός άγγιξε σχεδόν όλες τις ελληνικές επαρχίες. Οι φάσεις ανάπτυξης του εντοπίζονται κυρίως στην Πελοπόννησο²⁷, την Κεντρική

²⁵ Βασιλικού 1995: 6-7.

²⁶ Βασιλικού 1995: 13.

²⁷ Η Αργολίδα, η Λακωνία και η Μεσσηνία αποτελούν τα τρία μεγάλα Μυκηναϊκά βασίλεια. Μυκηναϊκά ευρήματα προέρχονται και από άλλες θέσεις της Πελοποννήσου, την Αρκαδία, την Ήλιδα, την Αχαΐα. Ίσως δεν είναι τυχαίο ότι τα κέντρα όπως οι Μυκίνες, το Άργος, η Σπάρτη, η Πύλος, η Θήβα, η Αθήνα κ.ά. γύρω από τα οποία διαμορφώνονται οι μυθολογικοί κύκλοι, αποτελούν συγχρόνως τα σημαντικότερα κέντρα του Μυκηναϊκού Κόσμου και κατά την ιστορική εποχή αποτελούν μεγάλα δωρικά κέντρα.

Ελλάδα (Φωκίδα,²⁸ Βοιωτία,²⁹ Αττική³⁰) την Αιτωλοακαρνανία, τη Θεσσαλία³¹ την Εύβοια. Στο συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο συναντώνται μυκηναϊκά ανάκτορα, επιγραφές στη Γραμμική Β γραφή, θαλαμωτοί και θολωτοί τάφοι. Πέραν της ανεύρεσης οικοδομικών καταλοίπων, η ανεύρεση μυκηναϊκής κεραμικής, σε διάφορες περιοχές μας παρέχει τη δυνατότητα να κατανοήσουμε τη μυκηναϊκή επίδραση εκτός των παραπάνω γεωγραφικών ορίων, εκτιμώντας το βαθμό ομοιογένειας που υπάρχει στο εσωτερικό τους.³²

Η Αργολίδα, η πλουσιότερη σε μυκηναϊκά κατάλοιπα και ευρήματα αποτελεί το λίκνο του Μυκηναϊκού πολιτισμού, το κυριότερο και παλαιότερο κέντρο του. Αποτελεί μια μικρή γεωγραφική ενότητα χωρισμένη από την υπόλοιπη Πελοπόννησο, αλλά όχι απομονωμένη και ανοιχτή προς τη θάλασσα. Κατοικήθηκε από πολύ νωρίς και συνεχώς. Αποτέλεσε κόμβο της Μυκηναϊκής εποχής, όπου αναπτύχθηκαν οι σχέσεις των Μυκηνών με την Μινωική Κρήτη, οι οποίες υπήρξαν καταλυτικής σημασίας στην εξέλιξη του Μυκηναϊκού πολιτισμού. Τα σπουδαιότερα μυκηναϊκά κέντρα της Αργολίδας αποτελούν οι Μυκήνες, η Τίρυνθα, η Μιδέα, τα Δενδρά και η Ασίνη. Επίσης σημαντικές επαρχίες της Πελοποννήσου αποτελούν η Λακωνία και η Μεσσηνία. Η Λακωνία μας παρέχει σπουδαιότατα ταφικά ευρήματα από τον περίφημο τάφο του Βαφειού και το κτηριακό συγκρότημα Μενελάιο, το οποίο παρουσιάζει μεγάλες αναλογίες με το ανάκτορο της Πύλου. Στη Μεσσηνία εντοπίζονται δύο πόλεις με το όνομα Πύλος, μία στην Τριφυλία όπου ανακαλύφθηκαν πλούσια ταφικά κατάλοιπα και μία στον Άνω Εγκλιανό όπου ήρθε στο φως το ανάκτορο του βασιλιά Νέστορος.³³

²⁸ Στην Κίρρα-Ιτέα, σημαντικό λιμάνι του Κορινθιακού, έχουν ανακαλυφθεί μυκηναϊκοί τάφοι, στην Κρίσσα οχύρωση μυκηναϊκής κώμης και μυκηναϊκό νεκροταφείο στη θέση «Παναγίες».

²⁹ Στη Θήβα, η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως το σπουδαίο βάσει ευρημάτων «ανάκτορο του Κάδμου», στον Ορχομενό το «ανάκτορο» με σημαντικό τοιχογραφικό υλικό και φυσικά το σπουδαίο θολωτό τάφο «του Μινύα» και στο Γλά ένα ιδιόμορφο τοιχισμένο 'μέλαθρο' εξαιρετικής αρχιτεκτονικής καθώς και υπολείμματα από το εγγειοβελτιωτικό έργο της Κωπαΐδας που αποδίδεται στον προαναφερόμενο βασιλιά.

³⁰ Στην Αττική που αποτελεί κέντρο πολλών μυθολογικών Κύκλων, του Θησέα, του Ερεχθέα, του Κέκροπα, βρέθηκαν λείψανα μυκηναϊκής οχύρωσης και ανακτόρου, στην Ελευσίνα το μυκηναϊκό κτίσμα κάτω από το Τελεστήριο όπου συνεχίστηκε η λατρεία της Πότνιας θεότητας έως τα ιστορικά χρόνια, όπως και στους Δελφούς που λατρεύονταν η θεά της εφορείας που συνδέεται με τη μυκηναϊκή θεότητα πριν τη λατρεία του Απόλλωνα.

³¹ Η Ιωλκός αποτελεί σημαντικό μυκηναϊκό κέντρο.

³² Treuil et al. 1966: 449, Βασιλικού 1995: 19.

³³ Βασιλικού 1995: 19-20.

Η επισήμανση μυκηναϊκών κέντρων δεν πρέπει να ταυτίζεται απαραίτητα με την ανεύρεση ανακτόρου, καθώς κάποια κέντρα πιθανόν λειτουργούσαν περιφερειακά σε σχέση με κάποιο ανάκτορο. Σήμερα μόνο τέσσερα ανάκτορα είναι γνωστά, των Μυκηνών, της Τίρυνθας, της Πύλου και των Θηβών, τα οποία αποδεικνύουν την ύπαρξη ισχυρής κεντρικής εξουσίας που οικοδομήθηκαν σε επιλεγμένες τοποθεσίες, με φυσική ή τεχνητή οχύρωση, ώστε να διευκολύνουν την εποπτεία μεγάλης σε έκταση περιοχής. Η επισήμανση όμως πολλών μυκηναϊκών θέσεων σε όλο το εύρος της ηπειρωτικής χώρας υποδηλώνει την πλήρη επικράτηση των Μυκηναίων από τις παρυφές της Μακεδονίας έως την Πελοπόννησο.³⁴

Σημαντικά μυκηναϊκά ευρήματα προέρχονται επίσης από τις Κυκλάδες,³⁵ τη Μήλο, τη Πάρο, τη Νάξο,³⁶ τη Δήλο,³⁷ τη Θήρα,³⁸ αλλά και από τα Επτάνησα.³⁹ Αδιαμφισβήτητη η Κρήτη είναι μια σπουδαία μυκηναϊκή επαρχία που αν και διατήρησε ζωντανό το μινωικό παρελθόν της, κατά τη μυκηναϊκή κυριαρχία συνεχίζει με έντονη παρουσία του μυκηναϊκού πνεύματος. Μυκηναϊκά ευρήματα προέρχονται από διάφορες θέσεις, που αποτελούσαν μυκηναϊκά κέντρα όπως της Κνωσού, της Αγίας Τριάδας, των Γουρνιών, των Αρχανών κ.ά..⁴⁰

Κατά τη Μυκηναϊκή εποχή, η Ελλάδα είναι διηρημένη σε πόλεις-κράτη που είναι ανεξάρτητα μεταξύ τους, τα οποία πιθανόν συχνά να βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση.⁴¹ Οι πινακίδες της Πύλου και της Κνωσού δεν μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι υπήρχε υποτέλεια σε ένα ισχυρό βασιλέα, ούτε ότι υπήρχαν πόλεις που πλήρωναν φόρο σε κάποιο δυνάστη. Το ίδιο επιβεβαιώνεται και από τα χεττιτικά αρχεία όπου ο βασιλεύς των Ahhiyawa, των Αχαιών, με τον οποίο είχε επαφές ο

³⁴ βλ. Chadwick 1997: 65-112, Ruipérez & Melena 1996: 108-130.

³⁵ Για τα Κυκλαδικά νεκροταφεία βλ. Παπαθανασόπουλος 1981.

³⁶ Για Νάξο βλ. Βλαχόπουλος 2012, Για Μήλο βλ. Bosanquet R.C. 1904.

³⁷ Προνομιούχα θέση που εξηγεί τη μυκηναϊκή παρουσία καθώς από τη 2η χιλιετία αποτελεί σημαντικό λιμάνι που συνδέει της Κυκλάδες με το ανατολικό και δυτικό Αιγαίο και αποτελεί τον ασφαλέστερο κοντινό λιμένα προς την Ανατολική Ιωνία. Οι τάφοι των Υπερβορείων Παρθένων ανάγονται στη Μυκηναϊκή εποχή. (Κοντολέοντος 1950: 9-14)

³⁸ Οι αρχαιολογικές ανακαλύψεις δείχνουν την επίδραση που ασκούσαν οι Μυκηναίοι πριν από το 1540 π.Χ. και την έκρηξη του ηφαιστείου.

³⁹ όπου τοποθετείται, ο μυθολογικός κύκλος του Οδυσσέα.

⁴⁰ Βασιλικού 1995: 20 και βλ. Σακελλαράκης 1987. Η εικόνα της Μυκηναϊκής Ελλάδας που σχηματίζεται από τις αρχαιολογικές ανακαλύψεις, συμπίπτει σε μεγάλο βαθμό, με την εικόνα που προκύπτει από τον κατάλογο των «Νηών πλοίων» στην Ιλιάδα, όπου απαριθμούνται, οι δυνάμεις των Αχαιών που έλαβαν μέρος στον Τρωικό πόλεμο (Β 484-760), κείμενο από τα παλαιότερα τμήματα του Ομηρικού έπους καθώς ανάγεται στο 13^ο αι. π.Χ. και θεωρείται ότι αποτυπώνει την τοπογραφία της μυκηναϊκής Ελλάδας.

⁴¹ Βασιλικού 1995:21.

βασιλεύς των Χετταίων, ήταν αρχηγός ενός κυρίαρχου κράτους και δεν ήταν υποτελής σε κανέναν. Για μεγάλες όμως επιχειρήσεις, όπως την Τρωική εκστρατεία, όλα τα ανεξάρτητα ελληνικά κρατίδια συνενώνονταν για το κοινό συμφέρον, υπό την αρχηγία ενός βασιλέως ως *primum inter pares*, καθώς χωρίς τη σύμπραξη όλων των ελληνικών δυνάμεων, θα ήταν αδύνατο να πραγματοποιηθούν.⁴²

Ανάμεσα στο 1400-1200 π.Χ. τοποθετείται η ακμή του μυκηναϊκού κόσμου, η εποχή της Μυκηναϊκής κυριαρχίας, η εποχή των ανακτόρων. Στο διάστημα αυτό σημειώθηκε άνοδος του βιοτικού επιπέδου των Μυκηναίων. Περίπου ως το 1400 π.Χ. η διάρθρωση της μυκηναϊκής κοινωνίας φαίνεται πως ήταν απλή, με οργάνωση σε γένη τα οποία βρίσκονταν υπό την εξουσία των τοπικών ηγεμόνων. Η ανάπτυξη όμως της παραγωγής και η ανάγκη για αμυντική προστασία είχαν ως αποτέλεσμα την ενδυνάμωση ορισμένων ηγεμόνων, για ανάδειξη βασιλείας και δημιουργία επικρατειών, αυστηρά οργανωμένων γύρω από τον άνακτα. Η ζωή στην Ελλάδα αποκτά ισχυρή κεντρική διοίκηση που είναι απαραίτητη για τον προγραμματισμό, τον έλεγχο και τη διακίνηση αγαθών. Η έδρα του άνακτα είναι τα ανάκτορα, που κατά το πρότυπο των μινωικών ανακτόρων αποτελούν οικονομικό και διοικητικό κέντρο της περιοχής. Στη μυκηναϊκή βασιλεία εμφανίζονται φεουδαρχικά στοιχεία, όπως ο άναξ που περιστοιχίζεται από αυλικούς και αξιωματούχους διαφόρων βαθμών και κτηματικής περιουσίας, που αποτελούν μια κοινωνία με σαφή ιεράρχηση.⁴³

Βασικό χαρακτηριστικό της μυκηναϊκής βασιλείας είναι η γραφειοκρατική της οργάνωση.⁴⁴ Η Ελλάδα την εποχή αυτή, ήταν πυκνοκατοικημένη και χωρισμένη σε μικρές ηγεμονίες. Τα ανακτορικά συγκροτήματα Μυκήνες, Τίρυνθα, Αθήνα, Πύλος, Θήβα, Ορχομενός, Ιωλκός, ακρόπολη του Γλά στην Κωπαΐδα, πιθανόν να έλεγχαν μία μεγάλη περιοχή, η οποία περιλάμβανε διάφορες τειχισμένες «πόλεις» που η κάθε μία από αυτές διέθετε τον ηγεμόνα της. Στην Αργολίδα, οι Μυκήνες, η Τίρυνθα, το Άργος, η Μιδέα, το Μπερμπάτι, το Ναύπλιο, τα Ίρια, η Ασίνη, η Επίδαυρος συμμετείχαν αρμονικά και ήταν ανεξάρτητες. Φαίνεται όμως, ότι το ανάκτορο των Μυκηναίων, ως πλούσιο και εξελιγμένο κέντρο με προβάδισμα στον οικονομικό και καλλιτεχνικό

⁴² Βασιλικού 1995: 21. Οι Μυκήνες, ήταν η σπουδαιότερη από τις ελληνικές πόλεις και γι' αυτό ο Αγαμέμνωνας ορίστηκε αρχιστράτηγος στον Τρωικό πόλεμο, βέβαια φαίνεται ότι δεν ήταν αποδεκτός από όλους. Σύμφωνα με τα Ομηρικά έπη, όλοι οι Αχαιοί αναγνώριζαν τους εαυτούς τους ως μέλη ενός συνόλου, με τον ίδιο τρόπο ζωής και κοινές επιδιώξεις.

⁴³ Ruizperez- Melena 1966:132.

⁴⁴ Ruizperez- Melena 1966:131-147.

τομέα, ασκούσε κάποια μορφή επικυριαρχίας και ίσως να λειτουργούσε ένα είδος ομοσπονδιακού συστήματος στην περιοχή.⁴⁵ Οι δεσμοί των διάφορων ανακτορικών πόλεων με ένα ανακτορικό κέντρο προφανώς θα δημιουργούνταν από την ανάγκη για ασφάλεια, προστασία ή για λόγους εμπορικών διευκολύνσεων. Υπάρχουν πολλές πόλεις στη Μυκηναϊκή Ελλάδα και λίγα ανάκτορα που έφτασαν στη μεγάλη ακμή τους, αργά στη μυκηναϊκή ιστορία, καθώς για να δημιουργηθεί ένα ανακτορικό κέντρο πρέπει η περιοχή να είναι ώριμη για να το δεχτεί, πλούσια και οργανωμένη για να το στηρίξει. Για τη δημιουργία ενός ανακτορικού κέντρου λαμβάνονται υπόψιν γεωγραφικοί παράγοντες, που προσδιορίζονται από τα φυσικά αμυντικά πλεονεκτήματα μιας θέσης. Επίσης στρατηγικοί παράγοντες που αναγκάζουν μια περιοχή να συσπειρωθεί γύρω από ένα κέντρο, το οποίο διαθέτει στρατιωτική υπεροχή απέναντι σε άλλα και μπορεί να αποκρούσει μια εξωτερική απειλή. Αναμφίβολα, βασικό ρόλο έπαιζε η προσωπικότητα του κάθε ηγεμόνα, η καταγωγή του, η πνευματική και πολεμική υπεροχή του.⁴⁶ Κατά τη διάρκεια του 14^{ου} - 13^{ου} αι. π.Χ. η μυκηναϊκή ναυσιπλοΐα αναπτύσσεται σημαντικά και τα διάφορα κέντρα γνωρίζουν μεγάλη ακμή, με ανθηρή οικονομία, επάρκεια αγαθών και ανεπτυγμένο εμπόριο.

1.2.3. Η Ακτινοβολία Του Μυκηναϊκού Πολιτισμού.

Η διάδοση του πολιτισμού και της τέχνης των Μυκηναίων στον ευρύτερο χώρο του Αιγαίου, δημιούργησαν δεσμούς που οδήγησαν την ελληνική παρουσία εκτός των στενών γεωγραφικών της πλαισίων. Η περίοδος από το 1400 έως το 1200 π.Χ. προσδιορίζεται συμβατικά με τον όρο «Μυκηναϊκή αυτοκρατορία» θέλοντας να αποδώσει την εμβέλεια και το μεγαλείο της μυκηναϊκής παρουσίας.

Η Κρήτη, είναι από τις πρώτες περιοχές στην οποία επεκτάθηκαν οι Μυκηναίοι και κατέλαβαν το 1450 π.Χ.⁴⁷ Από τον 15^ο αι. π.Χ. αλλά κυρίως μετά το 1350 π.Χ., η μυκηναϊκή επιρροή εξαπλώνεται και εδραιώνεται με εγκατάσταση στην Κνωσό, σε ήδη υπάρχοντες μινωικούς οικισμούς, αλλά και με ίδρυση νέων.⁴⁸

⁴⁵ Βασιλικού 1995: 379.

⁴⁶ Βασιλικού 1995: 379-380.

⁴⁷ Βασιλικού 1995: 387.

⁴⁸ Σακελλαράκης 1987:84.

Στο ανατολικό Αιγαίο πραγματικές μυκηναϊκές αποικίες είναι η Κως, η Μίλητος⁴⁹ και η Ρόδος.⁵⁰ Στη Μίλητο και στη Ρόδο, οι Μυκηναίοι διαδέχθηκαν τους Μινωίτες και οι περιοχές αυτές παρουσίασαν ανάπτυξη τη Μυκηναϊκή περίοδο. Η περιοχή της Αλικαρνασσοῦ βρίσκεται επίσης υπό μυκηναϊκή επιρροή όπως προκύπτει από ευρήματα στην Ιασό, τη Λυκία, την Παμφυλία.⁵¹ Η Κιλικία αν και συνδέεται με τη μυκηναϊκή παράδοση διέθετε σποραδικές επαφές με τον μυκηναϊκό κόσμο της ΥΕ ΙΙΙ Γ περιόδου. Οι Μυκηναίοι φαίνεται ότι έφτασαν εκεί μετά τις καταστροφές του 1200 π.Χ. αναζητώντας νέους τόπους κατοικίας στα νησιά και τις μικρασιατικές ακτές προκειμένου να διασφαλίσουν νέα ανοίγματα στο εμπόριο τους. Με την Τροία οι επαφές των Μυκηναίων ήταν πολλές, κυρίως με την Τροία ΙV(1800-1250 π.Χ.). Εν αντιθέσει, η περιοχή που περιλαμβάνει τα βόρεια παραλία της Μικράς Ασίας, μεταξύ Τροίας και Μιλήτου και τα νησιά του βόρειου Αιγαίου παρουσιάζεται λιγότερο ανοιχτή στις μυκηναϊκές επιρροές. Στην περιοχή αυτή όπου αναπτύχθηκαν οι Ιωνικές πόλεις τα μυκηναϊκά ευρήματα είναι λίγα αλλά σημαντικά όπως ο θολωτός τάφος στην Κολοφώνα, αυτός της Εφέσου, ευρήματα από τη Λέσβο, τη Λήμνο και τον οικισμό του Εμπορίου στη Χίο.⁵²

Η Κύπρος συνδέθηκε με το μυκηναϊκό κόσμο. Οι σχέσεις της με αυτόν, υπήρξαν ιδιότυπες. Γεωγραφικά βρίσκεται πολύ μακριά και είχε δημιουργήσει δικό της τρόπο ζωής με ιδιόμορφη καλλιτεχνική έκφραση έως την ΥΕΧ. Μέχρι το 1450-1400 π.Χ. ήταν στραμμένη προς την Ανατολή, τη Συρία και την Αίγυπτο. Οι επαφές με το Αιγαίο, συγκεκριμένα με τη Μινωική Κρήτη ήταν λίγες. Το εμπόριο με τις ανατολικές χώρες ήταν κυρίαρχο, ήδη από την ΠΕΧ και εξακολούθησε έως και τους μυκηναϊκούς χρόνους. Αποτέλεσε ιδεώδη τόπο για την ανάπτυξη ενός μεικτού πολιτισμού, με συνδυασμό αιγαιακών και ανατολικών επιδράσεων.⁵³ Το 1400 π.Χ. Μυκηναίοι έμποροι και τεχνίτες εγκατέστησαν εμπορικούς σταθμούς και εργαστήρια κεραμικής χωρίς όμως να αποικήσουν συστηματικά το νησί. Οι επαφές με την Ελλάδα οδήγησαν

⁴⁹ Η Μίλητος ήταν συνδετικός κρίκος ανάμεσα στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας και το Αιγαίο που οχυρώθηκε στην ΥΕ ΙΙΙ Β περίοδο συγχρόνως με άλλες μυκηναϊκές πόλεις, το τείχος της είναι λίθινο με πλίνθινη ανωδομή όπως και τα τείχη στην κάτω ακρόπολη της Τίρυνθας και τη Νάξο.

⁵⁰ Στη Ρόδο αναπτύσσεται η Κάμειρος και κυρίως η Ιαλυσός, όπου δίπλα στη μινωική αποικία ιδρύεται μια σημαντική Μυκηναϊκή θέση ήδη το 1450 π.Χ. και από τότε η Ρόδος απαρτίζει ένα από τα σημαντικότερα μυκηναϊκά κέντρα της μεγάλης εμπορικής οδού προς την Ανατολή. (Treuil et al. 1966: 461, βλ. 465.)

⁵¹ Οι περιοχές αυτές άνηκαν στην ομοσπονδία των πόλεων Arzawa, τις οποίες υπέταξαν οι Χετταίοι γύρω στο 1370 π.Χ.

⁵² Treuil et al. 1966: 466-467.

⁵³ Βλ. Καραγιώργης 1976: 137-153.

βαθμιαία την Κύπρο, στη σφαίρα επιρροής των Μυκηναίων. Παρά τις επαφές όμως με την Ελλάδα, οι δεσμοί της δε φαίνεται να είναι ακόμα στενοί.⁵⁴ Η Κύπρος αναφέρεται στα χεττιτικά αρχεία του Μπογάζκιοι και στα αιγυπτιακά της Τελ Αμάρνα 14^ο αι. π.Χ. με το όνομα Αλασία. Ο ελληνικός αποικισμός της Κύπρου έγινε σταδιακά μεταξύ του 1225 και του 1075 π.Χ. ως αποτέλεσμα ταραχών και καταστροφών που συνέβησαν στην Ελλάδα την εποχή αυτή. Ο μύθος διατήρησε την ανάμνηση των αποικισμών και αναφέρει Έλληνες οικιστές κυπριακών πόλεων όπως ο Αγαπήνωρ από την Τεγέα ως ιδρυτής της Πάφου, ο Τεύκρος από τη Σαλαμίνα Αττικής ιδρυτής της Σαλαμίνας.⁵⁵

Οι πόλεις της Συροπαλαιστινιακής ακτής ήταν σε διαρκή επικοινωνία με τον μυκηναϊκό κόσμο. Οι Μυκηναίοι είχαν ιδρύσει γύρω στο 1300 π.Χ. μια παροικία στην Ugarit (Ras-Shamra) που είχε εξέχουσα γεωγραφική θέση. Ήταν λιμάνι στις εκβολές του Ορόντη όπου κατέληγε η μεγάλη εμπορική οδός που ξεκινούσε από το εσωτερικό της Ασίας.⁵⁶ Στον πολιτισμό της Ugarit άφησαν έντονα τα σημάδια τους, τόσο το Αιγαίο όσο και η Αίγυπτος και οι μυκηναϊκές επιδράσεις φαίνονται στην ανακτορική αρχιτεκτονική και στην μικροτεχνία. Οι Μυκηναίοι είχαν επίσης επαφές με τη Βύβλο, την Παλαιστίνη και κυρίως με τις σημαντικές πόλεις Ιεριχώ και Μεγιδώ.⁵⁷

Η Αίγυπτος ήταν πάντα πιστή στις παραδόσεις της και κανένας πολιτισμός δεν επηρέασε την καλλιτεχνική της έκφραση. Ανοίχθηκε στον έξω κόσμο κατά τη διάρκεια του Νέου Βασιλείου. Εποχή σύγχρονη της μυκηναϊκής ακμής. Τα αιγαιακά στοιχεία έφτασαν εκεί είτε απευθείας, είτε διαμέσου φοινικικών εισαγωγών επηρεασμένων από το μυκηναϊκό πνεύμα. Είναι η περίοδος του βασιλείου της Ελ Αμάρνα και για ένα διάστημα αποπνέει νέος άνεμος με εισαγωγή θεμάτων που δεν εξυπηρετούν πολιτική ή θρησκευτική σκοπιμότητα.⁵⁸

Η αυτοκρατορία των Χετταίων βρισκόταν στις παρυφές του μυκηναϊκού κόσμου. Το λίκνο του πολιτισμού τους ήταν η Μικρά Ασία, από το 1460 π.Χ. έως περίπου το 1200 π.Χ. με κέντρο γύρω από τον Άλυ ποταμό. Το 1370 π.Χ. εδραίωσαν την κυριαρχία τους καταλαμβάνοντας τη βόρεια Συρία με συνεχείς επεκτατικές τάσεις προς το νότο και το 1330 π.Χ. κατέλαβαν όλη τη Νότια Μικρά Ασία και υπέταξαν την

⁵⁴ Σύμφωνα με τη μυθική παράδοση ο βασιλιάς της Κύπρου Κινύρας δεν έλαβε μέρος στον Τρωικό πόλεμο.

⁵⁵ Καραγιώρης 1976: 137-153, Βασιλικού 1995: 389-390, βλ. Treuil et al. 1966: 467-471.

⁵⁶ Βασιλικού 1995: 390.

⁵⁷ Βασιλικού 1995: 390.

⁵⁸ Βασιλικού 1995: 390.

ομοσπονδία των πόλεων Arzawa . Την έλευση των Χετταίων προσπάθησαν να αναχαιτίσουν οι Αιγύπτιοι και τα στρατεύματά τους συναντήθηκαν στην αποφασιστική μάχη του Qadesh, γύρω στο 1285 π.Χ., όπου οι Χετταίοι εμφανίστηκαν με τεράστιο αριθμό αρμάτων, αιφνιδιάζοντας τους Αιγύπτιους και θέτοντας τους, εκτός μάχης. Οι Αιγύπτιοι, υπό την ηγεσία του Ραμσή Β΄ κατόρθωσαν να ανασυγκροτηθούν με τρομερές απώλειες,⁵⁹ εκκενώνοντας τα εδάφη που είχαν καταλάβει. Οι δύο βασιλείς υπέγραψαν ειρήνη ορίζοντας τα σύνορα των βασιλείων κοντά στη σημερινή Βηρυτό. Η βόρεια Συρία έγινε χεττιτική επαρχία και οι Χετταίοι δεν προσπάθησαν να προσπελάσουν το Νότο. Η μάχη αυτή δημιούργησε ένα status quo και ακολούθησε περίοδος μακροχρόνιας ειρήνης που βασιζόταν στην ισορροπία των δύο δυνάμεων. Οι θάλασσες ήταν ασφαλείς και ευνοϊκές για ελεύθερη μετακίνηση εμπορευμάτων, γεγονός που ευνόησε την ανάπτυξη του μυκηναϊκού εμπορίου. Γύρω στο 1300 π.Χ., οι Αχαιοί-Ahhiyawa, αναφέρονται σε χεττιτικά κείμενα και σε μία επιστολή, γνωστή ως «επιστολή Ταβαγκαλάβας» του 14^{ου} αι. π.Χ., ενός αξιωματούχου.⁶⁰ Το βασίλειο των Χετταίων και των Ahhiyawa, αρχικά διαθέτουν φιλικές σχέσεις. Ο βασιλιάς των Χετταίων αποκαλεί αδερφό το βασιλέα των Ahhiyawa και φαίνεται ότι τον θεωρεί ίσο του. Από την αλληλογραφία φαίνεται επίσης ότι το βασίλειο των Ahhiyawa έχει ισχυρή ναυτική δύναμη, βρίσκεται πέρα από τη θάλασσα και είναι δυσπρόσιτο για τον στρατό των Χετταίων. Οι σχέσεις τους όμως δεν ήταν πάντα αρμονικές, καθώς διαφωνούσαν συχνά για την επικυριαρχία στις ενδιάμεσες περιοχές όπως τη Μίλητο (Μιλλαβάντα), που ανήκει στο μυκηναϊκό κόσμο αλλά βρίσκεται στη σφαίρα επιρροής των Χετταίων. Οι Χετταίοι ενοχλούνταν από την παρουσία ηγεμόνων που ζούσαν και δρούσαν εντός της επικράτειάς τους, προσπαθώντας να αποκτήσουν εξουσία ή να εδραιώσουν την ισχύ τους εις βάρος του Μεγάλου Βασιλέα. Από το 1300 π.Χ. οι Αχαιοί γίνονται συνεχώς πιο επιθετικοί και τολμηροί και από τα μέσα περίπου της βασιλείας του Τουνταλίγιας Δ΄ (1265-1240 π.Χ.) οι σχέσεις τους με τους Χετταίους γίνονται εχθρικές. Είναι φανερό ότι θέλουν να επωφεληθούν από την εξασθένηση των Χετταίων και να αποικήσουν τη Μικρά Ασία. Βοηθώντας μικρούς ηγεμόνες να επαναστατούν και να εκστρατεύουν, κάνουν συνεχή πόλεμο, υπονομεύοντας την ισχύ του Μεγάλου Βασιλέα. Σε αποσπασματικό κείμενο της βασιλείας του Τουνταλίγιας Δ΄ αναφέρεται

⁵⁹ Βασιλικού 1995: 391.

⁶⁰ Βασιλικού 1995: 392.

ότι ο βασιλιάς των Ahhiyawa βρίσκεται μέσα στην επικράτεια των Χετταίων με στρατό και άρματα.⁶¹

Τέλος, η παρουσία των Μυκηναίων μαρτυρείται εκτός από την Ανατολή και σε άλλες περιοχές όπως η Νότια Ιταλία, Σικελία, Λιπάρες Νήσους και Σαρδηνία. Πολλά μυκηναϊκά κέντρα έχουν βρεθεί στις περιοχές αυτές, κυρίως στον Τάραντα, που μαρτυρούν εμπορική μυκηναϊκή παρουσία κατά την ΥΕ ΙΙΙ Α και την επίδρασή της, στην εγγώρια μεταλλουργία.⁶²

1.3. Το Τέλος του Μυκηναϊκού πολιτισμού.

Μεταξύ του 1230-1225 π.Χ. έως το 1100 π.Χ. ολόκληρος ο μεσογειακός κόσμος άρχισε να βρίσκεται σε αναβρασμό. Περίπου περισσότερο από έναν αιώνα αναταραχές, επιδρομές και μετακινήσεις πληθυσμών, τάραξαν τον αιγαιακό χώρο. Ο 12^{ος} αι. π.Χ. είναι η περίοδος των μεγάλων επιδρομών των «λαών της θάλασσας» που συνδυάζονται με την λεγόμενη «κάθοδο των Δωριέων».⁶³ Προς το τέλος του αιώνα παρατηρείται η δεύτερη μεγάλη τομή στη Χαλκοκρατία, η οποία θα σημάνει και το τέλος της Εποχής του Χαλκού. Αλλεπάλληλες επιδρομές και μετακινήσεις, όπως αυτές γύρω στο 2000 π.Χ., προκαλούν αναταραχές στο μεσογειακό χώρο. Ο Μυκηναϊκός πολιτισμός σβήνει με το τέλος της Εποχής του Χαλκού, εποχή κατά την οποία διαλύεται και το ισχυρό κράτος των Χετταίων που μετά από δύο αιώνες εχθροπραξιών και επιδρομών, δεν κατάφερε να διατηρήσει την επικράτειά του. Οι πόλεις της Χαναάν καταστράφηκαν, ενώ⁶⁴ η Ελλάδα βυθίστηκε στους Σκοτεινούς αιώνες. Το ισχυρό κράτος της Αιγύπτου δεν γνώρισε καταστροφές αλλά από το 1100 π.Χ. εξαντλημένο από διάφορους πολέμους εισέρχεται σε μια περίοδο παρακμής και η ακτινοβολία του στις γειτονικές χώρες διακόπτεται. Με την αλλαγή της χιλιετίας νέες δυνάμεις εμφανίζονται σε Ανατολή, Μεσόγειο και Αιγαίο που οδηγούν σε καινούργια πολιτικά και πολιτιστικά δεδομένα. Η 1^η Χιλιετία ανοίγει στη Μεσόγειο μια καινούργια περίοδο, την Εποχή του Σιδήρου.⁶⁵

⁶¹ Βασιλικού 1995: 392-393.

⁶² Στο βορρά ο μυκηναϊκός πολιτισμός έφτασε κατά την ΥΕ ΙΙΙ στην Ήπειρο και την Μακεδονία. Διείσδυσε στα Βαλκάνια φέρνοντας ανεπτυγμένες τεχνικές και συνέβαλλε στην εξέλιξη του πολιτισμού Hallstatt. (Βασιλικού 1995: 392-393.) Για Μυκηναϊκές μαρτυρίες στην Ήπειρο βλ. Σουερέφ: 2001. Για Μυκηναϊκές μαρτυρίες στη Μακεδονία βλ. Πιλάλη- Παπαστερίου:2010.

⁶³ Βασιλικού 1995: 396.

⁶⁴ Η Κύπρος συνήλθε σχετικά γρήγορα και οι εμπορικές δραστηριότητες συνεχίστηκαν.

⁶⁵ Βασιλικού 1995: 396, βλ. Treuil et al. 1966: 471-473.

1.4. Οπλισμός Εποχής Χαλκού.

Στο ξεκίνημα της Ύστερης Χαλκοκρατίας έως και το τέλος της Μυκηναϊκής περιόδου σημειώθηκαν αξιοσημείωτες πρόοδοι στον τομέα του οπλισμού.⁶⁶ Πρόοδος, η οποία συμπίπτει με την εξέλιξη της μεταλλουργίας, καθώς η πρώτη ύλη για κατασκευή όπλων αποτελούν τα μέταλλα.⁶⁷

Κύρια μυκηναϊκά επιθετικά όπλα ήταν το δόρυ, το ξίφος και σύμφωνα με τον αριθμό αιχμών βελών που έχουν βρεθεί και το τόξο.⁶⁸ Ανάμεσα στα επιθετικά όπλα, το ήδη γνωστό από προηγούμενες περιόδους εγχειρίδιο, τείνει στο εξής να γίνει ένα πραγματικό ξίφος σε μικρογραφία, του οποίου το μήκος σε πολλές περιπτώσεις ξεπερνά τα 30 εκ..⁶⁹ Αρκετά από αυτά, διακοσμούνται με ενθέσεις χρυσού, αργύρου και νιέλλου, μια τεχνική που πιθανόν προέρχεται από την Κρήτη ή τη Συρία, αλλά αναμφίβολα τελειοποιήθηκε στην Ηπειρωτική Ελλάδα. Διαθέτουν κατεργασμένη λαβή, όπως αυτή των ξιφών γοήτρου. Η κατεργασία της λαβής πραγματοποιείται με διάφορες τεχνικές, όπως:

- ✓ Η επιχρύσωση: την οποία συνήθιζαν οι Μινωίτες.
- ✓ Η περίκλειστη τεχνική: η οποία πιθανότατα ήταν δανεισμένη από την Αίγυπτο.
- ✓ Η συρματοπλεκτική: η οποία φαίνεται να αποτελεί καθαρά μυκηναϊκή επινόηση.⁷⁰

Η ένθετη ή εμπιέστη διακόσμηση μπορεί να αποτελείται μόνο από μία χρυσή ταινία που έχει εντεθεί στο κέντρο της λεπίδας των εγχειριδίων ή να εικονίζει μία παράσταση. Σε αυτήν την περίπτωση η εκτέλεση παρουσιάζει ποικιλία καθώς ουσιαστικά κανένα αντικείμενο δεν παρουσιάζει ομοιότητα με κάποιο άλλο. Η πιο απλή παραλλαγή συναντάται στη δημιουργία εγχοπών για τις ενθέσεις κατευθείαν πάνω στη λεπίδα, ενώ ορισμένα πολυτελή εγχειρίδια έχουν διακοσμηθεί με μία τεχνική εξαιρετικά περίπλοκη. Επάνω σε ένα μπρούτζινο έλασμα ανοίγονται κοιλότητες στο σχήμα περίπου των διάφορων μορφών, από τις οποίες αποτελείται η ένθετη παράσταση. Οι μορφές κατασκευασμένες από λεπτά ελάσματα πολύτιμων μετάλλων, στερεώνονται στις κοιλότητες και σφυρηλατούνται. Με μια μικρή σμίλη τελειοποιούνται τα σημεία

⁶⁶ Αντίθετα τα περισσότερα εργαλεία, διατηρούν σχεδόν αναλλοίωτους τους παραδοσιακούς Μεσοελλαδικούς τύπους. Treuil et al. 1966: 363.

⁶⁷ Renfrew 1972: 527.

⁶⁸ Ο πέλεκυς και η κορόνη που εκτιμήθηκαν πολύ στην Εγγύς Ανατολή, απαντούν μόνο ως τελετουργικά αντικείμενα. Ο Branigan (1974: 17) θεωρεί κάποιες λεπίδες ως λογχοπέλεκεις που αν και αποτελούν τύπο διαδεδομένο στην Ευρώπη, είναι τόσο λίγες και διαφορετικές που μάλλον η θεωρία του δεν ισχύει.

⁶⁹ Treuil et al. 1966: 363.

⁷⁰ Treuil et al. 1966: 363.

των ενώσεων και τονίζονται τα περιγράμματα, ενώ οι λεπτομέρειες δηλώνονται με εγχάραξη. Στη συνέχεια το διακοσμημένο έλασμα επινιελλώνεται, εμπιέζεται πάνω στη λεπίδα του εγχειριδίου, στην υποδοχή που έχει προβλεφθεί και σφυρηλατείται. Η τελική φάση της εργασίας είναι το στίλβωμα. Η επιφάνεια των ελασμάτων στίλβώνεται προσεκτικά ώστε να φύγουν τα σημάδια της σφυρηλάτησης και το περιττό νιέλλο, προκειμένου τελικά να παραμείνει όσο έχει εισχωρήσει στις εγχαραξίσεις και δημιουργεί την αίσθηση του βάθους της παράστασης. Για να επιτευχθεί η ποικιλία σε αυτές τις εγχαραξίσεις, ο χρυσοχόος συνδυάζει με μεγάλη τέχνη διάφορα μέταλλα όπως άργυρο, χρυσό, ήλεκτρο και χαλκό για την απόδοση των μορφών. Στο χρυσό και το ήλεκτρο διαλέγει επίσης διάφορες αποχρώσεις ανοιχτές ή κλειστές κοκκινωπές, ενώ στον άργυρο επιτυγχάνει τις επιθυμητές φωτοσκιάσεις με την οξείδωση. Δημιουργείται έτσι μία εντύπωση πολυχρωμίας και αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο η τεχνική αυτή ονομάστηκε «ζωγραφική με μέταλλα».⁷¹

Όσον αφορά το δόρυ, διαθέτουμε πινακίδα από το οπλοστάσιο της Κνωσού (R1815), στην οποία καταγράφονται δώδεκα δόρατα (enkheha) και πολλές αιχμές που κατασκευάστηκαν από μπρούτζο. Στα ξίφη οι Μυκηναίοι κάνουν διάκριση μεταξύ ενός μεγάλου τύπου-πραγματικού ξίφους (ονομασία που διατηρείται και στον Όμηρο ως “kwsiphos”) και ενός μικρού τύπου του εγχειριδίου, το οποίο ονομάζεται φάσγανο, για το οποίο διαθέτουμε τουλάχιστον δύο πολύπτυχα εγγράφων, γραμμένα στην πλειοψηφία τους από τον γραφέα 126,⁷² που θεωρείται κατάλογος των αποθηκευμένων όπλων φρουράς. Σε κάποιες περιπτώσεις προσδιορίζεται ότι τα εγχειρίδια εφοδιάζονται με εξάρτημα (de-so-mo)⁷³, το οποίο ερμηνεύεται ως “τελαμών.” Στο Ra(2) πολύπτυχο πινακίδων που παρουσιάζει μεγάλο αριθμό εγχειριδίων, διευκρινίζεται ότι μπορεί να διαθέτουν λαβή από ελεφαντόδοντο ή κέρατο (e-re-pa-te/ke-ra de-de-me-na/elephantei/kerai dedemena).⁷⁴ Είναι πιθανό οι δύο ονομασίες τεχνών να συνδέονται με την επεξεργασία του ελεφαντόδοντου και με το φινίρισμα του μετάλλου και θεωρείται ότι τα καταγεγραμμένα εγχειρίδια δεν συνιστούν κατάλογο οπλισμού φρουράς αλλά πολυτελών εγχειριδίων, όπως αυτά των Κάθετων Λακκοειδών των Μυκηνών που

⁷¹ Βασιλικού 1995: 72-73.

⁷² RUIPEREZ- MELENA 1996: 206-207.

⁷³ RUIPEREZ- MELENA 1996: 207.

⁷⁴ RUIPEREZ- MELENA 1996: 207.

παλαιότερα εμφανίζονται στα αρχεία του Zimrilim στο Μάρι ως εισαγωγές από την Kartara, δηλαδή την Κρήτη.⁷⁵

Η αιχμή δόρατος με αυλό φαίνεται να εισήχθη λίγο πριν την YEX, από την Εγγύς Ανατολή όπου είχε καθιερωθεί.⁷⁶ Αρχικά, ίσως να ήταν σπάνιες, καθώς αιχμές δοράτων του τύπου (shoeslot) με «πεταλόσχημη σχισμή», τοποθετούνται σε αρκετές ταφές πολεμιστών. Ωστόσο, κατά τη διάρκεια της YEX υπήρξε ο καθιερωμένος τύπος με ποικίλες μορφές. Τα ευρήματα φανερώνουν πως δεν προτιμούσαν τον χυτό αυλό, αλλά τον αυλό με σχισμή, καθώς διέθετε μεγαλύτερη ελαστικότητα και μπορούσε να λυγίσει χωρίς να σπάσει. Οι παραλλαγές στη λεπίδα, στο σχήμα των μεσονευρώσεων και τις αναλογίες ποικίλουν και είναι δύσκολο να αποδοθούν, αλλά είναι πολύ πιθανόν να αντανakλούν τοπικές παραδόσεις μεταλλοτεχνίας.⁷⁷

Το ξίφος, το οποίο αποτελεί ένα νεοτερισμό για την ηπειρωτική Ελλάδα, εμφανίζεται με δύο τύπους. Ο τύπος A,⁷⁸ διαθέτει μακριά, βαριά λεπίδα, στενή σε μήκος, που φτάνει το ένα μέτρο.⁷⁹ Το ξίφος τύπου A καθιερώνεται ως σημαντικό όπλο και στους Κάθετους Λακκοειδείς Τάφους. Η αποτελεσματικότητά του όμως, παραμένει αμφίσημη καθώς υπάρχει ασθενές σημείο στην ένωση της λεπίδας με τη λαβή και χρησιμοποιούνταν ένας πολύ μικρός οβελίσκος με μία ή δύο τρύπες για αμφικέφαλα καρφιά, τον οποίο τοποθετούσαν ανάμεσα στα ελάσματα της λαβής και στερεώνονταν

⁷⁵ Ruiperez- Melena 1996: 207. Το εγχειρίδιο πιθανόν να ξεκίνησε ως αντικείμενο πολλαπλής χρήσης εφόσον σαν μαχαίρι θα ήταν αποτελεσματικότερο των λεπίδων οψιανού και θα μπορούσε να έχει χρησιμοποιηθεί ως ξυράφι, εργαλείο θυσίας ή πολεμικό εργαλείο, αλλά όχι ως κυνηγετικό όπλο εκτός από την περίπτωση της χαριστικής βολής. Η πρόωμη δημοτικότητά του οφείλεται στο ότι ήταν κατασκευασμένο από πολύτιμο υλικό που ενίσχυε την αξία του με διακόσμηση λεπίδας ή λαβής, δίνοντάς του κύρος. Πολύ σύντομα επικράτησε η τάση εφοδιασμού των εγχειριδίων με λαβές, με χρήση αμφικέφαλων καρφίων στη βάση της λεπίδας και όχι με χρήση μίσχου, όπως στη Μικρά Ασία και την Κύπρο. Η μέθοδος αυτή όμως δεν είχε πάντοτε επιτυχία και η χρήση της συνεχίστηκε με ενίσχυση της λεπίδας με μεσονεύρωση, χαρακτηριστικό που απαντά σε λεπίδες μεγαλύτερου μήκους που έφταναν τα 35εκ. περί τα μέσα της ΠΕΧ. Η επιμήκυνση της λεπίδας υποδηλώνει ενδιαφέρον για τη βελτίωση της ακτίνας δράσης, με φυσική συνέχεια το ξίφος, που πριν από το τέλος της ΠΕΧ κατασκευάζονταν στη Μικρά Ασία πεπλατυσμένες λεπίδες, κατάλληλες για ξίφη. (Dickinson 2003: 276-277.)

⁷⁶ Hockmann 1980, 19.

⁷⁷ Hockmann 1980, 21.

⁷⁸ Για την εξέλιξη των όπλων, κυρίως των εγχειριδίων, καθώς και την παραγωγή του ξίφους Τύπου A πριν από το τέλος της Πρώτης Ανακτορικής περιόδου, σημαντικό κέντρο κατασκευής φαίνεται να αποτελεί η Κρήτη. Αποδίδει καλοδουλεμένα εγχειρίδια με μοναδική φαρδιά λεπίδα κατάλληλη για ξίφος, κατά πάσα πιθανότητα τελετουργικής χρήσης, καθώς και τα προιμότερα δείγματα χρονολογήσιμων δοράτων με «πεταλόσχημη σχισμή» (shoeslot). Αυτός υπήρξε ο πιο διαδεδομένος τύπος αιχμής δόρατος στο Αιγαίο κατά τη ΜΕΧ και πιθανώς δημιουργήθηκε και εκτός Κρήτης και μπορεί να θεωρηθεί ως τελική βελτίωση του τύπου με τη σχισμή στον αυλό (split-haft type). Παραδείγματα με οβελίσκους και σχισμές στη λεπίδα συνεχίζουν να εμφανίζονται όπως η λεπίδα 40εκ. από το ιερό στα Ανεμόσπηλια που μπορεί να χαρακτηριστεί ως όπλο για θυσίες. (Morgan 1988: 14-15.)

⁷⁹ Treuil et al. 1966: 363.

με αμφικέφαλα καρφιά στους ώμους. Η χρήση τους είναι ολοφάνερη και η ύπαρξη πολλών ακόσμητων, φανερώνει ότι δεν κατασκευάζονταν μόνο για επίδειξη. Κάποιες ηπειρωτικές λεπίδες έχουν μεγαλύτερους οβελίσκους με τρία αμφικέφαλα καρφιά και η εξέλιξή του ξίφους Τύπου Β, αποτελεί σύννηθες χαρακτηριστικό, μέσα στα πλαίσια ενός έκδηλου ενδιαφέροντος για την παραγωγή αποτελεσματικότερων όπλων σε μέρη της ηπειρωτικής Ελλάδας και κυρίως της Αργολίδας.⁸⁰

Το ξίφος Τύπου Β διαθέτει προεξέχοντες ώμους, μακρύτερο οβελίσκο, λεπίδα κοντύτερη, πλατιά και επίπεδη. Είναι πιο εύχρηστο και φαίνεται ότι επινοήθηκε και τελειοποιήθηκε στον ελλαδικό χώρο.⁸¹ Χαρακτηρίζεται από τη χρήση περιχειλώματος γύρω από τον οβελίσκο και τους ώμους, με σκοπό την καλύτερη στερέωση.⁸² Η βελτίωση του τύπου, προήλθε από μεταλλουργούς των Μυκηνών, αφού οι Κάθετοι Λακκοειδείς Τάφοι απέδωσαν πολλά παραδείγματα πάνω σε μικρότερες λεπίδες. Πέραν των ορίων της Αργολίδας, έχουν βρεθεί ελάχιστα μικρά ξίφη Τύπου Β. Τα ξίφη τύπου Β, είναι μικρότερα και πλατύτερα από του Τύπου Α. Κάποια υπερβαίνουν τα 60εκ. και πιθανόν χρησιμοποιούνταν για τέμνοντα πλήγματα,⁸³ των οποίων η αποτελεσματικότητα μειώνονταν, λόγω του μεγάλου πάχους μεσονεύρωσης του ξίφους. Έχει βρεθεί όμως μεγάλη ποικιλία μικρών ξιφών, μεγάλων εγχειριδίων και πιο ογκωδών μαχαριών,⁸⁴ που δηλώνει ότι πρόκειται για πειραματικό στάδιο στην ηπειρωτική Ελλάδα, αν και οι τύποι αυτοί δεν είχαν μεγάλη διάρκεια.⁸⁵

Τα αμυντικά μυκηναϊκά όπλα αποτελούσαν ο θώρακας, το κράνος με χαυλιόδοντες κάπρου και η ασπίδα. Ο μοναδικός τύπος κράνους που μαρτυρείται έως την αρχή της ΥΕ ΙΙΙ Γ περιόδου είναι το οδοντόφρακτο, που εμφανίστηκε στην πρωτομυκηναϊκή φάση.⁸⁶ Το κράνος με χαυλιόδοντες κάπρου, το οποίο περιγράφεται και στη ραψωδία Κ της Ιλιάδας (στ. 261-265), διαθέτει επάλληλες σειρές ελασμάτων από δόντια αγριόχοιρου ραμμένες πάνω σε δερμάτινο επικάλυμμα. Τύπος που επικρατεί από τα τέλη της ΜΕ περιόδου στην ηπειρωτική Ελλάδα, ενώ σπάνια στην Κρήτη.⁸⁷ Η ανακάλυψη καμπύλων πλακιδίων από χάλιους αγριόχοιρου σε τάφους της

⁸⁰ Dickinson 2003:284, βλ. Sandars1961&1963.

⁸¹ Treuil et al. 1966: 364.

⁸² Sandars1961&1963.

⁸³ Dickinson 2003:285.

⁸⁴ Dickinson 1977: 70.

⁸⁵ Dickinson 2003:285, Sandars1961&1963.

⁸⁶ Treuil et al. 1966: 539.

⁸⁷ Treuil et al. 1966: 365.

Αργολίδας και της Μεσσηνίας (βλ. Κ.4^ο), οι παραστάσεις σε τοιχογραφίες ανακτόρων, σε ελεφάντινα αντικείμενα και σε σφραγίδες, καθώς και οι κατάλογοι της Πύλου και της Κνωσού, αποδεικνύουν ότι ο τύπος αυτός ήταν ευρέως διαδεδομένος. Μετά το τέλος όμως του 13^{ου} αι. π.Χ. εξαφανίζεται.

Οι ασπίδες, διακρίνονται σε δύο τύπους, την οκτώσχημη (κρητικής προέλευσης) και την ημικυλινδρική. Και οι δύο τύποι κατασκευάζονταν από αλλεπάλληλα δέρματα βοδιού, ραμμένα πάνω σε ξύλινο πλαίσιο, όπως αυτές που περιγράφονται και στον Όμηρο. Το σχήμα τους μπορεί να είναι ορθογώνιο με στρογγυλεμένο το ανώτερο τμήμα (πυργόσχημη ασπίδα) είτε να στενεύει στη μέση (οκτώσχημη ασπίδα). Εντυπωσιακό όμως, είναι το γεγονός ότι δεν αναφέρονται στις πινακίδες.⁸⁸

Η ύπαρξη θωράκων πριν από την ΥΕ ΙΙ φάση είναι πιθανή, αλλά δεν μπορεί να αποδειχτεί. Στις πρώτες δεκαετίες του 14^{ου} αι. π.Χ. ο οπλισμός των πολεμιστών βελτιώνεται και ολοκληρώνεται η ασφάλεια του σώματός τους (βλ. Κ.4^ο, θαλαμοειδής Τ: 12 Δενδρών, όπου ο πολεμιστής τάφηκε μαζί με την πανοπλία του). Η πανοπλία των Δενδρών (εικ.4) βασίζεται σε διαμορφωμένα μεταλλικά κομμάτια και όχι σε φολίδες όπως αυτές της Εγγύς Ανατολής. Επομένως πρόκειται για τοπική πανοπλία, η οποία περιλαμβάνει περικνημίδες που δεν απαντώνται καθόλου στην Εγγύς Ανατολή, ενώ το μόνο παράλληλο τους, είναι το υψηλό περιλαίμιο.⁸⁹ Ο θώρακας αποτελείται από μπρούτζινα ελάσματα ραμμένα σε δερμάτινη επένδυση. Τα ελάσματα προστάτευαν τις δύο πλευρές του σώματος, από το λαιμό ως τα γόνατα.⁹⁰ Οι αμφιβολίες ως προς την ευχρηστία του, ίσως υποδεικνύουν ότι αποτελούσε στολή γοήτρου. Η ανασύνθεση της πανοπλίας απέδειξε ότι δεν ήταν τόσο άβολη όσο έχει θεωρηθεί, αλλά αποτελεί υψηλό τεχνικό επίτευγμα της μεταλλοτεχνίας, που παρέχει προστασία από το κάτω μέρος του προσώπου μέχρι τους μηρούς και επιτρέπει εύκολη μετακίνηση. Πιθανότατα, θα έφερε εσωτερική επένδυση από μαλακό υλικό καθώς δεν θα μπορούσε να φορεθεί χωρίς τη βοήθεια άλλου ατόμου και θα πρέπει να εμπόδιζε τον πολεμιστή να σηκωθεί σε περίπτωση πτώσης. Επίσης θα ήταν δύσκολο να χρησιμοποιήσει κανείς το τόξο του ή να ιππεύσει όσο τη φορούσε. Η πανοπλία των Δενδρών περιλαμβάνει βραχιονιστήρες και περικνημίδες, που συμπληρώνονται με κράνος καλυμμένο με χάλκινα ελάσματα,

⁸⁸ Treuil et al. 1966: 539-540.

⁸⁹ Catling 1970: 466, Verdalis 1997, 28-65.

⁹⁰ Åström 1983: 28-49.

ενώ σε ένα θαλαμωτό τάφο των Μυκηνών βρέθηκε αντικείμενο από χάλκινο έλασμα που προστάτευε τον καρπό και τα δάχτυλα του χεριού, δηλαδή περιχειρίδα.⁹¹ Από μία αποθήκη του ανακτόρου της Θήβας,⁹² γνωρίζουμε και άλλα τμήματα χάλκινου οπλισμού, όμως ο συνολικός αριθμός ευρημάτων παραμένει μικρός και ένας τέτοιος οπλισμός είναι απίθανο να είχε ευρεία διάδοση. Ίσως πολύ μεγάλο μέρος του οπλισμού που προστάτευε το σώμα ήταν από δέρμα ενισχυμένο μερικές φορές με μπρούτζινα ελάσματα ή διαμορφωμένα επί τούτου τμήματα όπως οι επωμίδες και οι βραχιονιστήρες που βρέθηκαν στη Θήβα. Όσον αφορά τον τύπο της ασπίδας δεν έχουμε σαφή εικόνα, αλλά η εξέλιξη των περικνημίδων θα είχε κάνει σίγουρα περιττή τη χρήση μακριάς ασπίδας για κάλυψη των κνημών.⁹³

Οι πινακίδες της Γραμμικής Β μας παρέχουν στοιχεία για την παραγωγή και τη διανομή του οπλισμού που αποτελεί ουσιώδες ενδιαφέρον της άρχουσας τάξης. Ο συνδυασμός ξύλου, δέρματος, σιδηρών αντικειμένων και επικοσμημάτων συχνά πολύτιμων, αν και σημαντικός από οικονομική άποψη, αντιπροσωπεύει το μικρότερο στοιχείο κοινωνικής διάκρισης. Αυτό που είναι δύσκολο να αποκτηθεί και να συντηρηθεί είναι ο ζυγός των δύο αλόγων. Υπάρχουν ενδείξεις ότι το ανάκτορο προκειμένου να διατηρεί ενεργό το υπάρχον δυναμικό του, προσέφερε επιχορήγηση για τη συντήρησή τους.⁹⁴ Η συντήρηση μιας δύναμης αποτελούμενης από άρματα απαιτούσε τη συνδρομή διαφόρων παραγωγικών τομέων όπως ξυλουργών, βυρσοδεψών, σαγματοποιών, συναρμοστών και ιπποφορβών. Επίσης απαιτούσε τεχνική δεξιοτεχνία για την κατασκευή του «αρμού», δηλαδή του τροχού και προσοχή στην αποθήκευσή του (πολύπτυχο εγγράφων Sc Κνωσού).⁹⁵ Στην Κνωσό η καταχώρηση αρμάτων και τροχών για κατάστιχα αποθήκης γινόταν ξεχωριστά σύμφωνα με τις πινακίδες, ενώ στην Πύλο τα γραπτά τεκμήρια αναφέρονται σε τροχούς. Οι Μυκηναίοι προτιμούσαν να κατασκευάζουν τους τροχούς από ανθεκτικό ξύλο φτελιάς, αλλά αναφέρεται και η χρήση ιτιάς και κυπαρισσιού. Κατά τη 2^η χιλιετία τα Αιγυπτιακά άρματα έφεραν στεφάνες από δέρμα αλλά για τα μυκηναϊκά γνωρίζουμε μόνο ότι έφεραν στεφάνες (termides) και ότι κάποιοι τροχοί ήταν οδοντωτοί.⁹⁶ Η

⁹¹ Ξενάκη-Σακελλαρίου 1985: 76-78, Δειλάκη, AAA 1970 : 106-108. Ανάλογα θραύσματα πανοπλίας μη χρονολογήσιμα, έχουν βρεθεί στα Δενδρά, τη Θήβα, τις Μυκίνες και τα Νιχώρια.

⁹² Ruyeperez- Melena 1996: 205-206.

⁹³ Verdelis- Astrom 1977:37.

⁹⁴ Ruyeperez- Melena 1996: 200.

⁹⁵ Ruyeperez- Melena 1996: 201.

⁹⁶ Ruyeperez- Melena 1996: 201.

συναρμογή των κομματιών γινόταν συνήθως από δέρμα και κάποιες φορές από μέταλλο, κυρίως μπρούτζο. Οι ποιότητες ποικίλουν και τηρούνται λογαριασμοί της κίνησης τους από τα εργαστήρια στους αποθηκευτικούς χώρους, στο πλαίσιο συστημάτων ανταλλαγής. Στις πινακίδες το άρμα δηλώνεται με το επίθετο «i-qi-ja/ikwia/». ⁹⁷

Η μεγάλη δύναμη των αρμάτων στις πινακίδες της Κνωσού, καθώς υπολογίζεται σε εξακόσια άρματα βάση των τεκμηρίων του οπλοστασίου και εκατόν με εκατόν πενήντα βάσει του παλαιότερου αρχείου των πολύπτυχων Sc, φανερόνεται ανάλογης τάξης των αρμάτων στη Νυζι και στη Μιτάννι, με τα τριακόσια της άρματα, σε ένα σύστημα παροχής παρόμοιο με αυτό που μπορεί να ανιχνευθεί στα μυκηναϊκά τεκμήρια.⁹⁸ Η φύση όμως του εδάφους της Κρήτης δεν θα επέτρεπε τη χρήση τους, αλλά αν θυμηθούμε τους δρόμους που φυλάσσονταν από μινωικά παρατηρητήρια που υπέδειξε ο Evans⁹⁹ ή τμήματα δρόμων που εντοπίστηκαν στη Μεσσηνία, συμπεραίνουμε ότι τα κέντρα ελέγχου διέθεταν δίκτυο αμαξωτών δρόμων με χαραγές από τροχούς των αρμάτων για τον καλύτερο έλεγχο των επιμέρους τμημάτων.¹⁰⁰

Σύμφωνα με τον Crouwel (Crouwel 1981: 148-149) το άρμα εισήχθη στο Αιγαίο από τη Συρία και έφτασε στη Ηπειρωτική Ελλάδα μέσω της Κρήτης, μαζί με άλλα είδη πολεμικού εξοπλισμού. Ο Sherratt (Sherratt, 1987a: 65), υποστήριξε ότι ήλθε απευθείας στην ηπειρωτική Ελλάδα από την κεντρική Ευρώπη, αλλά η χρονολόγηση πρωιμότερων μαρτυριών για άρματα στην κεντρική Ευρώπη δεν είναι ξεκάθαρη και η περίπτωση να διέθετε το Αιγαίο σημαντικές επαφές με την περιοχή αυτή μάλλον είναι απίθανη. Η αναλυτική εξέταση του Crouwel¹⁰¹ δείχνει ότι το αιγαιακό άρμα είχε εξ αρχής ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, όπως το σύστημα στήριξης του ρυμού που ίσως αντιπροσωπεύει προσαρμογή στο τραχύ έδαφος της Ελλάδας, εξέλιξη ανεξάρτητη με τη δημιουργία της συνωρίδας που υπήρξε ο καθιερωμένος τύπος κατά την Τρίτη Ανακτορική περίοδο. Ο κύριος ρόλος του άρματος ήταν πιθανόν η μεταφορά των βαριά οπλισμένων πολεμιστών, χρήση βεβαιωμένη από την Εγγύς Ανατολή την εποχή αυτή. Ίσως λειτουργούσε και ως κινητή εξέδρα για τοξότες ή ακόμα και ως μέσον εκφοβισμού πεζών στρατιωτών που δεν ήταν εξοικειωμένοι με αυτό. Βέβαια η

⁹⁷ Ruijpers- Melena 1996: 202.

⁹⁸ Ruijpers- Melena 1996: 203.

⁹⁹ Βλ. Panagiotakis, Panagiotaki, Sarris 2013:13-27.

¹⁰⁰ Ruijpers- Melena 1996: 203-204.

¹⁰¹ Dickinson 2003:285, Crouwel 1981: 148-149.

λειτουργική του αξία, φαίνεται περιορισμένη και μετά την πρώιμη περίοδο στην πλειονότητα των αναπαραστάσεων εμφανίζεται μέσα σε τελετουργικά πλαίσια. Η ποσότητα πάντως που διατηρούσαν τα ανάκτορα υποδηλώνει, πως άξιζαν όλες τις δαπάνες και το εξειδικευμένο προσωπικό που απαιτούσε η συντήρηση μιας δύναμης αρμάτων.¹⁰²

Τα όπλα που χρησιμοποιούσαν κατά την εποχή εξέλιξης του μπρούτζινου οπλισμού καταγόταν από τα πρωιμότερα και αντιπροσωπεύουν παρόμοια σειρά όπλων. Τα ξίφη Τύπου C, D και G (εικ. 3) κατάγονται από τον Τύπο Β, αλλά φέρουν προεξοχές στον ώμο για την προστασία του χεριού. Τα βελτιωμένου τύπου «μονοκόμματα» δόρατα πιθανόν να δημιουργήθηκαν στην Κνωσό. Σύμφωνα με τον Hockmann (Hockmann 1980: 58-59), ο «μονοκόμματος» τύπος σχεδιάστηκε ειδικά για να διαπερνά θώρακα, επενδεδυμένο με μπρούτζινα ελάσματα.¹⁰³ Ίσως αυτός ο τύπος να δημιουργήθηκε για μεγαλύτερη αντοχή απέναντι σε τέτοιου είδους οπλισμό. Οι πρώιμες λεπίδες που φθάνουν σε μήκος μέχρι 54εκ. είναι τρομακτικές και βάσει της διακόσμησης που φέρουν, ήταν πιθανότατα αντικείμενα κύρους για τον κάτοχό τους.¹⁰⁴

Αξιοσημείωτη εξέλιξη, είναι η αυξανόμενη δημοτικότητα των μπρούτζινων αιχμών βελών.¹⁰⁵ Η καταγραφή πλήθους κεφαλών, που ανήκουν σε εκτοξευόμενα όπλα, στις πινακίδες της Γραμμικής Β της Κνωσού υποδηλώνει ότι η χρήση τους αυτήν την εποχή έχει περισσότερα χαρακτηριστικά διεξαγωγής εχθροπραξιών από ότι υποδηλώνουν οι σπάνιες αναπαραστάσεις τοξοτών κατά τις αρχές της ΥΕΧ. Όπως και στο παρελθόν, κάποια παραδείγματα είναι αρκετά μεγάλα για να είναι αιχμές μικρών ακοντίων και φτερωτών βελών, τα οποία αναγράφονται ίσως στους καταλόγους των πινακίδων.¹⁰⁶ Πανοπλίες επενδεδυμένες με χάλκινα ελάσματα ίσως δημιουργήθηκαν για να προστατεύουν τόσο από εκτοξευόμενα όσο και από βαριά νύσσοντα όπλα. Τα όπλα κατά τα υστερότερα στάδια της Τρίτης Ανακτορικής περιόδου δεν παρουσιάζουν συγκριτικά ιδιαίτερο ενδιαφέρον, οι αιχμές των δοράτων δεν υπερβαίνουν σε μήκος τα 25 εκ. και τα ξίφη φθάνουν τα 40εκ. Τα ξίφη τύπου F, με την επίπεδη λεπίδα, που υπήρξαν εξέλιξη του Τύπου E, αλλά με την προσθήκη μύκητα σχήματος T στη λαβή

¹⁰² Βλ. Hood 1982-1986, Crowell 1981, Akerstrom 1978, Dickinson 2003:286.

¹⁰³ Hockmann 1980: 58-59.

¹⁰⁴ Μαρινάτος 1936-1937: 187-191.

¹⁰⁵ Banks 1967:59-77.

¹⁰⁶ Chadwick 1976: 172

που φέρει περιχέλιωμα. Η βράχυνση των όπλων ίσως αντανακλά κάποια ανάγκη να γίνουν τα μπρούτζινα πολεμοφόδια πιο ανθεκτικά ή απλά επιθυμία εξοπλισμού περισσότερων πολεμιστών. Τα κείμενα της Γραμμικής Β, δείχνουν ότι τα ανάκτορα διατηρούσαν αποθέματα όπλων που θα μπορούσαν να εξοπλίσουν και τους επιστρατευμένους πολεμιστές. Τέτοιου είδους όπλα μαζί με την υιοθέτηση μικρότερων τύπων ασπίδας θα ταίριαζαν σε πυκνότερο σχηματισμό μάχης και λίγο αργότερα κατά την ίδια περίοδο, υπάρχει τάση για βράχυνση του αυλού των δοράτων που αποσκοπεί σε ελάφρυνση της αιχμής για ευκολότερη ρίψη. Κινηγетικές σκηνές σε νωπογραφίες εικονίζονται συχνά με άνδρες που φέρουν ζεύγος υποτιθέμενων ακτίνων ρίψης. Επίσης ο τύπος άρματος της εποχής αυτής αναπτύσσεται πιο «απογυμνωμένος», ελαφρύς τύπος, ο λεγόμενος « rail chariot» με μία μεταλλική ράβδο μπροστά από τον αρματηλάτη, λυγισμένη στα πλάγια προς τα πίσω και στερεωμένη στον άξονα των τροχών.¹⁰⁷ Η εξασφάλιση αποτελεσματικού οπλισμού ίσως υποδηλώνει πολεμικές σκοπιμότητες.

Τα πρώτα δείγματα ξιφών ευρωπαϊκού Τύπου Β πιθανόν έχουν Ιταλική προέλευση, με μέγεθος 50-85εκ., αποτελούν τα νέα όπλα κύρους. Ως όπλα μονομαχίας, θα ήταν ανώτερα των Τύπων ξιφών F και G (εικ.3. Δ-ΣΤ.) και φαίνεται πως κάποιοι μεταλλουργοί τα κατασκεύασαν με μεγαλύτερο μήκος. Ωστόσο, φαίνεται πως ο Τύπος Π υπήρξε η πιο κοινή μορφή μετανακτορικού ξίφους,¹⁰⁸ που εμφανίζεται σε αρκετούς πλούσια κτερισμένους τάφους πολεμιστών και κάποια από αυτά κοσμούνται με λαβή που έφερε ελεφάντινη επένδυση και χρυσές ταινίες, με τρόπο που δεν είχε διακοσμηθεί κανένα από τα παραδείγματα της Ύστερης Τρίτης Ανακτορικής περιόδου. Μαζί με την ταφή χαυλιόδοντων κάπρου ή μπρούτζινων ελασμάτων πανοπλίας και στα τέλη της περιόδου μπρούτζινων ομφαλών ασπίδων, πιθανόν αποτελούν σημάδι έμφασης της κοινωνικής θέσης του πολεμιστή.¹⁰⁹

1.5. “Χάλκινα” Αγγεία Της Εποχής Χαλκού.

Σημαντικό τομέα της Χαλκουργίας αποτελούν αγγεία και σκεύη που προορίζονται για έκχυση, πόση, εναποθήκευση και μαγείρεμα. Στα σκεύη αυτά συμπεριλαμβάνονται πρόχοι, οινοχόες, κρατήρες, υδρίες, αμφορείς, κύπελλα, φιάλες,

¹⁰⁷ Crouwel 1981:70-72, Catling 1968b:46-48.

¹⁰⁸ Catling 1968a: 95-107.

¹⁰⁹ Dickinson 2003: 290.

σκύφοι, λέβητες, τρίποδες και τριποδικοί λέβητες, λεκάνες διάφορων μεγεθών και τύπων, αρύταινες, χύτρες, τηγάνια και ταψιά. Ορισμένα από τα χάλκινα αυτά σκεύη που έφεραν εγγάρακτη διακόσμηση, υπάγονται στην κατηγορία πολυτελών αντικειμένων γοήτρου ή είχαν ιερή χρήση.¹¹⁰

Στη ΜΕ περίοδο, τα χάλκινα σκεύη ήταν σπάνια και η εξαιρετική ποιότητα που εμφανίζουν στα μυκηναϊκά χρόνια οφείλεται στη στενή επαφή της ηπειρωτικής Ελλάδας, με την Κρήτη όπου η Χαλκουργία είχε αναπτυχθεί σε μεγάλο βαθμό. Οι Μυκηναίοι διδάχθηκαν την τεχνική κατασκευής αγγείων από τους Κρήτες, αλλά επωφελήθηκαν και από την επαφή τους με την Ανατολή, όπου χάλκινα σκεύη εξελιγμένης τεχνικής κατασκευάζονταν ήδη από την ΠΕΧ. Για την κατασκευή αγγείων και σκευών έχει χρησιμοποιηθεί κυρίως η σφυρηλάτηση, αλλά και η χύτευση. Τα μεγάλα αγγεία κατασκευάζονταν από χωριστά ελάσματα που σφυρηλατούνταν και στη συνέχεια συνενώνονταν με μικρά καρφιά.¹¹¹ Η εργασία αυτή ήταν πολύ προσεγμένη όπως δείχνει η τέλεια εφαρμογή που έχουν τα ελάσματα μεταξύ τους. Η λαβή, η βάση και η προχόη κατασκευάζονταν χωριστά και συνεκολλούνταν στο σκεύος με καρφιά. Η τεχνοτροπία και τα σχήματα των χάλκινων σκευών παρουσιάζουν αργή εξέλιξη και δεν υπάρχουν μεγάλες διαφορές ανάμεσα στις περιόδους. Στον 16^ο- 15^ο αι. π.Χ. τα μυκηναϊκά χάλκινα σκεύη χαρακτηρίζονται για την πολυτελή κατασκευή τους. Αξιοσημείωτα είναι τα σκεύη μεγάλου μεγέθους, τα περισσότερα από τα οποία προέρχονται από τους λακκοειδείς και τους βασιλικούς θολωτούς τάφους. Στον 14^ο- 13^ο αι. π.Χ. τα χάλκινα σκεύη απευθύνονται σε ένα ευρύτερο κοινό, παρουσιάζουν μεγαλύτερη ποικιλία σχημάτων αλλά με τεχνοτροπία λιγότερο εκλεπτυσμένη και πρόκειται κυρίως για χρηστικά σκεύη, αρκετά τυποποιημένα που διατηρούν τη φροντίδα για επιμελημένη κατασκευή και διακοσμητική λεπτομέρεια. Τα κύπελλα τύπου Βαφειού εξαφανίζονται, καθώς και τα ρηγά κύπελλα και επικρατούν οι σκύφοι. Τα μεγάλα σκεύη είναι λιγότερα αλλά εξακολουθούν να υπάρχουν. Κατά το τέλος του 13^{ου} αι. π.Χ. , τα χάλκινα σκεύη αρχίζουν να σπανίζουν και από τον 12^ο αι. π.Χ. έχουν διασωθεί ελάχιστα. Η χαλκουργία φθίνει συμβαδίζοντας με την γενικότερη φτώχεια που επικρατεί την εποχή αυτή στον Ελλαδικό χώρο.¹¹²

¹¹⁰ Βασιλικού 1995: 67.

¹¹¹ Βασιλικού 1995: 67.

¹¹² Dickinson 2003: 207.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

Χαλκός

2.1 Ενδεικτική Ορολογία Χαλκού.

Άνθος χαλκού: (flos aeris) οι φυσαλίδες σε σχήμα άνθους που εμφανίζονται στην επιφάνεια του στερεοποιηθέντος καθαρού χαλκού.

Απογραφή μετάλλου: καταγραφή νέου μεταλλείου.

Αποκάθαρσις : ότι αποβάλλεται από τον καθαρισμό του μετάλλου, δηλαδή η σκωρία.

Αποκαίωμα: ρήμα που δηλώνει την οξείδωση τηγμένου μετάλλου.

Αποσύρματα : μετά την επεξεργασία μετάλλων, οι σκωρίες.

Αποχαλκείω : κατασκευάζω κάτι από χαλκό.

Επιχαλκείω: κατασκευάζω οποιοδήποτε αντικείμενο με σφυρηλασία.

Επίχαλκος: ο επενδυμένος με χαλκό, με φύλλα ή στρώμα.

Ερυθρός χαλκός: ο καθαρός χαλκός.

Ελατός χαλκός: χαλκός που έχει υποστεί σφυρηλασία.

Διαχέω τον χαλκό: τήκω, ρίχνω το λιωμένο χαλκό σε μήτρα.

Ιός χαλκού: οξεία του χαλκού, οι ερυθρωπές πράσινες κηλίδες που σχηματίζονται στην επιφάνεια του χαλκού.

Γη υπόχαλκος: χαλκούχο μέταλλευμα.¹¹³

2.2. Η Μεταλλουργία του Χαλκού.

Τα μεταλλικά αντικείμενα αποτελούσαν πάντοτε μια ειδική κατηγορία αρχαιολογικών ευρημάτων τόσο εξαιτίας της ομορφιάς και της τεχνολογικής αρτιότητας που παρουσιάζουν, όσο και της σπανιότητας τους. Η εξαγωγή των μετάλλων από το μέταλλευμα και η τελική τους μορφή, απαιτεί μια πολύπλοκη σειρά

¹¹³ Τσαίμου 2007: 24-85, Για περισσότερους μεταλλουργικούς όρους βλ. Τσέλιος Θ: 157-160.

εξειδικευμένων τεχνολογικών βημάτων που καθιστά τη μεταλλουργία, καθοριστική τέχνη και τεχνική του ανθρώπινου πολιτισμού.

Τα πρώτα μέταλλα που χρησιμοποιήσε ο άνθρωπος είναι τα αυτοφυή (native), χρυσός, άργυρος, χαλκός και μετεωρικός σίδηρος. Ο χαλκός (Cu), ο οποίος αποτελεί το βασικό κομμάτι μελέτης της συγκεκριμένης έρευνας, αποτελεί ένα από τα στοιχεία, που σημάδεψαν μια εξαιρετικά μακρά περίοδο, από το 2900 έως το 1050 π.Χ. Πρόκειται για ένα χημικό στοιχείο, μία καθαρή ουσία, που τόσο στα προϊστορικά χρόνια, όσο και την σημερινή εποχή, περιείχε αρκετές ακαθαρσίες, οι οποίες προέρχονταν από το μέταλλευμα και το στάδιο της παραγωγής του.¹¹⁴

Από μεταλλουργικής απόψεως, κράμα είναι ένα υλικό με μεταλλικές ιδιότητες, σε μακροσκοπική κλίμακα, το οποίο αποτελείται από δύο ή περισσότερα χημικά στοιχεία, εκ των οποίων τουλάχιστον το ένα, είναι μέταλλο. Ένα κράμα, πέρα από το βασικό του μέταλλο, περιέχει ακαθαρσίες και ηθελημένες προσθήκες, οι οποίες λέγονται κραματικές προσμίξεις. Στα προϊστορικά χρόνια, το βασικό στοιχείο του κράματος είναι ο χαλκός και οι κύριες κραματικές προσμίξεις είναι το αρσενικό (Cu-As), σε αναλογία 1-8%, ή ο κασσίτερος (Cu-Sn), σε αναλογία 3-12%, ενώ σε σπάνιες περιπτώσεις και τα δύο μαζί. Ο μόλυβδος είναι κι αυτός συχνά παρών, αλλά σχεδόν πάντοτε ως δευτερεύουσα κραματική πρόσμιξη. Οι ακαθαρσίες είναι σχεδόν πάντα βλαπτικές για τις ιδιότητες και ανεκτές μέχρι ενός ορίου, ενώ τα κραματικά στοιχεία, όπως θα δούμε εν συνεχεία, βελτιώνουν ορισμένες ιδιότητες.¹¹⁵

2.3. Η Εξέλιξη Της Τεχνολογίας Του Χαλκού Στον Ελλαδικό Χώρο.

Κατά την ΠΕΧ κυριάρχησε ο μπρούτζος αρσενικού ή αρσενικούχος χαλκός (arsenical copper) με περιεκτικότητα σε αρσενικό από 1% έως 8%. Στη ΜΕΧ, η οποία αποτέλεσε τη μεταβατική περίοδο από τον μπρούτζο αρσενικού, στο μπρούτζο κασσιτέρου, χρησιμοποιήθηκαν και τα δύο ήδη μπρούτζου, ενώ στην ΥΕΧ που αφορά και την περίοδο μελέτης μας, κυριαρχεί ο μπρούτζος κασσιτέρου, με περιεκτικότητα 3-12% κασσίτερο. Στο σημείο αυτό, θα ήταν χρήσιμο να διευκρινίσουμε ότι ο ορείχαλκος (brass), ανήκει στην κατηγορία κραμάτων χαλκού με ψευδάργυρο και είναι άγνωστος

¹¹⁴ Παπαδημητρίου 2012: ΕΜΑΕΤ, Λυριτζής- Ζαχαριάς 2010: 419.

¹¹⁵ Παπαδημητρίου 2012: ΕΜΑΕΤ, Τσέλιος 2013:69, Papadimitriou 1991: 117-126.

καθ' όλη τη διάρκεια της ΕΧ, επομένως ο λόγος για εποχή ορειχάλκου, χρησιμοποιείται καταχρηστικώς.¹¹⁶

Από την 4^η χιλιετία έως και το τέλος της Μυκηναϊκής περιόδου, για την κατασκευή μεταλλικών αντικειμένων χρησιμοποιήθηκε σχεδόν αποκλειστικά ο καθαρός χαλκός (Cu)¹¹⁷ και τα κράματά του, δηλαδή οι διμεταλλικές ενώσεις του χαλκού, αρχικά με το αρσενικό (As) και έπειτα με τον κασσίτερο (Sn). Ο μεταλλικός χαλκός προέρχεται από την τήξη μεταλλευμάτων χαλκού σε καμίλους διάφορων τύπων. Μεταλλεύματα, όπως ο μαλαχίτης, ο κυπρίτης και ο αζουρίτης, βρίσκονται κοντά στην επιφάνεια του εδάφους, οξειδώνονται συχνά με την επίδραση αέρα και υδάτων και εντοπίστηκαν από τους αρχαίους μεταλλευτές, λόγω του λαμπερού πρασινωπού, ερυθρωπού ή γαλάζιου χρώματός τους. Η εκμετάλλευση των οξειδωμένων μεταλλευμάτων χαλκού στο χώρο του Αιγαίου ξεκίνησε κατά την 4^η χιλιετία π.Χ. και κατά τα πρώιμα στάδια της εξέλιξης της επεξεργασίας των μεταλλευμάτων χαλκού, οι μεταλλουργοί χρησιμοποιούσαν μεταλλεύματα με υψηλή περιεκτικότητα σε χαλκό, ίσως και αυτοφυή χαλκό (native copper), η παρουσία του οποίου δεν είναι σπάνια στην οξειδωμένη ζώνη, με αποτέλεσμα η τήξη του μεταλλεύματος και η παραγωγή μετάλλου να πραγματοποιείται σε ανοικτό πήλινο κύπελλο. Στο λουτρό του τηγμένου μεταλλεύματος επέπλεαν ή επικολλώντο στα τοιχώματα του πήλινου κυπέλλου, προσμίξεις υπό τη μορφή σκωρίας (slag), οι οποίες απομακρύνονταν εύκολα με τη σταδιακή εκκένωση του κυπέλλου, έως την εμφάνιση του καθαρού μετάλλου. Κατάλοιπα αυτής της διαδικασίας υπό μορφή χωνευτηρίων έχουν εντοπιστεί σε κάποιες θέσεις κατά τη 4^η χιλιετία.¹¹⁸

Κατά την 3^η χιλιετία π.Χ. αρχίζει στο Αιγαίο η εκμετάλλευση των χαλκούχων μεταλλευμάτων σε περιοχές που διέθεταν πλούσια κοιτάσματα όπως οι Κυκλάδες, αλλά τα πλούσια επιφανειακά μεταλλεύματα εξαντλήθηκαν γρήγορα. Οι μεταλλευτές άρχισαν να παρακολουθούν τις φλέβες του μετάλλου στο υπέδαφος με ανοικτές εκσκαφές αρχικά και με στοές, αργότερα. Τα μεταλλεύματα σε μεγαλύτερα βάθη εμφάνιζαν μικρότερη περιεκτικότητα σε χαλκό, με αποτέλεσμα οι μεταλλουργοί να

¹¹⁶ Παπαδημητρίου 2012: ΕΜΑΕΤ.

¹¹⁷ Ο καθαρός χαλκός που προέκυπτε από τη διαδικασία εξαγωγής του μετάλλου από το μέταλλωμα, είναι σχετικά μαλακό μέταλλο, έχει χρώμα ερυθρό, τήκεται στους 1083 °C και έχει σκληρότητα από 50 έως 60 μονάδες στην κλίμακα Vickers (HV) μετά τη χύτευσή του. Έπειτα από ισχυρή σφυρηλασία εν ψυχρώ, αποκτά σκληρότητα 100-120 (HV) επομένως η χρήση είναι δυνατή υπό μορφή μικρών εργαλείων. (Τσέλιος 2013:69.)

¹¹⁸ Τσέλιος 2013: 58, για θέσεις της 4^{ης} χιλιετίας βλ. Zachos 1966: 143.

προβούν στην κατασκευή ενός κοινού τύπου υπέργειων καμίνων τήξης του μεταλλεύματος στο χώρο του Αιγαίου. Σε αυτές τις καμίνους χρησιμοποιήθηκαν καθαρά μεταλλεύματα, καύσιμη ύλη και συλλιπάσματα (flux) όπως ορυκτά του σιδήρου ή αδρανή υλικά όπως κόκκοι πυριτίου (Si) που καθιστούσαν το τήγμα στο εσωτερικό της καμίνου (furnace), εύχυτο, χαμηλώνοντας τη θερμοκρασία τήξης, με αποτέλεσμα την ευκολότερη ροή της σκωρίας και του μετάλλου. Τα κατάλοιπα της εκκαμίνευσης (smelting), όπως και οι σκωρίες, θραύσματα καμίνων τήξης και ακροφύσια που έχουν εντοπιστεί στην Κέα, στην Κύθνο, στη Σέριφο, στη Ραφήνα, στο Χρυσοκάμινο¹¹⁹ αλλά και πληθώρα των τύπων των όπλων και των εργαλείων της περιόδου, αποκαλύπτουν την εκτεταμένη εκμετάλλευση χαλκού στο Αιγαίο της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ.. Την ίδια περίοδο εμφανίζονται τα κράματα χαλκού-αρσενικού ή αρσενικούχοι χαλκοί. Η ακριβής προέλευση των κραμάτων τέτοιου τύπου είναι άγνωστη, αλλά θεωρείται είτε ότι πρόκειται για μεταλλεύματα χαλκού με υψηλή περιεκτικότητα σε αρσενικό, τα οποία αναγνώρισαν νωρίς οι αρχαίοι μεταλλευτές και χρησιμοποίησαν ανάλογα, είτε σαν αποτέλεσμα σκόπιμης εισαγωγής αρσενικού στο μέταλλο, κατά την τήξη του στην κάμινο. Τα επίπεδα του αρσενικού βάση των οποίων γίνεται η διάκριση μεταξύ τυχαίας παρουσίας αρσενικού και σκόπιμης προσθήκης ποικίλουν από 0,5% έως 1% σύμφωνα με απόψεις μελετητών.¹²⁰ Το παραγόμενο αποτέλεσμα υπήρξε θεαματικό καθώς οι μηχανικές ιδιότητες του αρσενικούχου χαλκού υπερτερούν σαφώς έναντι αυτών του καθαρού χαλκού. Η παρουσία αρσενικού σε ποσοστά άνω του 1,5% (και κυρίως περί του 3%), βελτιώνει σημαντικά την ευχυτότητα του κράματος και τη δυνατότητα σφυρηλασίας. Αυτό συνεπάγεται ότι, ο αρσενικούχος χαλκός με επίπεδα αρσενικού περί του 2,6%, όταν σφυρηλατηθεί επαρκώς εν ψυχρώ, αποκτά σκληρότητα 150-160 (HV). Το αρσενικό, παράλληλα, λειτουργεί ως αντιοξειδωτικό στοιχείο κατά τη διαδικασία της χύτευσης και αλλοιώνει το ερυθρωπό χρώμα του χαλκού, δίνοντάς του λευκότερη απόχρωση, κοντά σε αυτή του αργύρου. Οι αρσενικούχοι χαλκοί ταυτίζονται με τον Αιγαιακό πολιτισμό της 3^{ης} χιλιετίας και την εκμετάλλευση χαλκούχων μεταλλευμάτων, σε περιοχές όπως οι Κυκλάδες που διέθεταν πλούσια μεταλλεύματα. Τα μεταλλεύματα αυτά εξαντλήθηκαν σχετικά γρήγορα και η εξάντλησή τους οδήγησε τους μεταλλευτές

¹¹⁹ για Κέα βλ. Παπασταματάκη 1994: 756-759, για Κύθνο βλ. Basiakos-Philaniotou 2007: 19-56, για Σέριφο βλ. Philaniotou-Basiakos-Georgakopoulou 2011: 157-164, για Ραφήνα βλ. Θεοχάρης, 2004: 87-104, για Χρυσοκάμινο βλ. Betancourt 2006: 47-179.

¹²⁰ Τσέλιος 2013: 58-60.

στην παρακολούθηση των φλεβών του μετάλλου στο υπέδαφος με ανοικτές εκσκαφές και στοές.¹²¹

Από τα τέλη της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. οι αρσενικούχοι χαλκοί αντικαθίστανται σταδιακά από τα κράματα χαλκού- κασσιτέρου. Ωστόσο, κατά την ίδια περίοδο φαίνεται ότι η παραγωγή χαλκού στον Ελλαδικό χώρο σταματά, ίσως λόγω της πλήρους εκμετάλλευσης των οξειδωμένων μεταλλευμάτων του Αιγαίου. Τα μειονεκτήματα των αρσενικούχων χαλκών εστιάζονται στην ασταθή φύση του κράματος, καθώς το αρσενικό ως πτητικό στοιχείο δεν είναι εύκολο να χρησιμοποιηθεί με ακρίβεια, ενώ παράλληλα η εισπνοή του είναι εξαιρετικά επιβλαβής. Στην περιοχή του νοτιοανατολικού Αιγαίου η χρήση κασσιτερούχων μπρούτζων αρχίζει νωρίτερα από τις Κυκλάδες και την Ηπειρωτική Ελλάδα.¹²²

Ωστόσο, κατά τη ΜΕΧ στον ελλαδικό χώρο χρησιμοποιούνται τόσο αρσενικούχοι χαλκοί όσο και μπρούτζοι κασσιτέρου. Η προσθήκη κασσιτέρου στο χαλκό αποτελεί τη βέλτιστη επιλογή για τη δημιουργία ισχυρών και σταθερών κραμάτων με εξαιρετικές μηχανικές ιδιότητες, καθώς ο κασσίτερος τήκεται στους 262 °C, η προσθήκη του στο χαλκό χαμηλώνει το σημείο τήξης του κράματος στους 950 °C, με αποτέλεσμα να είναι ευκολότερη η δημιουργία χυτών αντικειμένων. Ο μπρούτζος κασσιτέρου με περιεκτικότητα έως 11% σφυρηλατείται θαυμάσια εν ψυχρώ, ενώ για ποσοστά κασσιτέρου στο κράμα άνω του 13% είναι εφικτή μόνο η εν θερμώ μηχανική κατεργασία. Η σκληρότητα του κράματος χαλκού κασσιτέρου με περιεκτικότητα σε κασσίτερο περί το 12% φθάνει - όταν αυτό σφυρηλατηθεί πλήρως εν ψυχρώ - στους 220 (HV). Εκτός από τις μηχανικές ιδιότητες τέτοιων κραμάτων σημαντικό ρόλο στην επιλογή τους, διαδραμάτισε η δυνατότητα ελέγχου στα ποσοστά του κασσιτέρου στο κράμα, καθώς κατά την ΥΕΧ η προσθήκη κασσιτέρου στο χαλκό γινόταν υπό μορφή τεμαχίων που αποκόπτονταν από τάλαντα. Η προσθήκη κασσιτέρου στο κράμα μεταβάλλει τη χρωματική του απόχρωση κοντά στο χρώμα του χρυσού, γεγονός που ίσως οδήγησε στην επιλογή του ως κραματικού στοιχείου καθώς πρόσθετε σημασία στην αξία του. Εκτός από τα κράματα που προαναφέρθηκαν κατά τη Μυκηναϊκή εποχή, χρησιμοποιήθηκαν και κράματα χαλκού- κασσιτέρου- μολύβδου

¹²¹ Basiakos- Catapotis 2006: 345-346, Τσέλιος 2013: 58-60.

¹²² Κράματα χαλκού- κασσιτέρου εμφανίζονται στην Τροία II, στην Κίτρινη φάση της Πολιόχνης και στη Θερμή της Λέσβου, σε στρώματα σύγχρονα με την Τροία I ενώ ανάλογα κράματα εμφανίζονται αργότερα κατά την ΠΚ III περίοδο, στις Κυκλάδες, αλλά και στην ηπειρωτική Ελλάδα. (Τσέλιος 2013: 60.)

(3% περίπου για χρήση χυτών αντικειμένων) αλλά και χαλκού-αργύρου που οπτικά δεν διαφέρουν από το χαλκό και τα κράματά του.¹²³

2.4. Η Προέλευση Των Μετάλλων Κατά Την YEX.

Κατά την YEX συνεχίσθηκε η εκμετάλλευση των χαλκούχων και των αργυρούχων κοιτασμάτων της Λαυρεωτικής.¹²⁴ Ωστόσο, σημαντικές πηγές μετάλλων υπήρξαν τα πλούσια κοιτάσματα της Κεντρικής και Ανατολικής Μικράς Ασίας, αλλά, κυρίως, τα άφθονα χαλκούχα μεταλλεύματα της Κύπρου, ο χαλκός της οποίας κατέκλυσε τη Μεσόγειο, ήδη από τον 15^ο αι. π.Χ. Η παραγωγή του χαλκού στην Κύπρο υπήρξε εντατική ήδη από την ΠΕΧ, στην περιοχή του όρους Τρόδος, όπου υπάρχουν τα πλουσιότερα μεταλλεία. Κατά την YEX, σε πόλεις όπως η Έγκωμη, παράγονταν χιλιάδες τόνοι χαλκού, υπό τη χαρακτηριστική μορφή των ταλάντων σε σχήμα δοράς βοδιού, τα οποία και ταξίδευαν από την Αίγυπτο και την Κρήτη έως τις Μυκήνες τη Σικελία και την Ιταλική χερσόνησο.¹²⁵

2.5. Η Μεταλλοτεχνία Στη Νεοανακτορική Κρήτη Και Την Ηπειρωτική Ελλάδα.

Η Νεοανακτορική Κρήτη φαίνεται ότι διαδραμάτισε ρόλο ως καταναλωτής και διακινητής χαλκού, τουλάχιστον έως τον 14ο αι. π.Χ.. Τάλαντα χαλκού έχουν εντοπισθεί όχι μόνο στα μεγάλα ανακτορικά κέντρα -Κνωσσό, Φαιστό, Αγία Τριάδα, Ζάκρο- αλλά και σε άλλους σημαντικούς οικισμούς - Αρχάνες, Μόχλο, Κομμό, Παλαίικαστρο κ.ά. Εικάζεται ότι η διακίνηση των μετάλλων δεν ελεγχόταν απόλυτα από τα κρητικά ανάκτορα, αλλά ότι και μικρότεροι οικισμοί μετείχαν στην διαδικασία προμήθειας πρώτων υλών και παραγωγής αντικειμένων. Τοιχογραφίες σε τάφους Αιγυπτίων αξιωματούχων του 15^{ου}-14^{ου} αι. π.Χ. στις Θήβες της Αιγύπτου, πιθανότατα, υποδηλώνουν ότι η Κρήτη είχε εμπλακεί στη μεταφορά και το εμπόριο των μετάλλων στην Ανατολική Μεσόγειο.¹²⁶ Σε κάποιους οικισμούς έχουν εντοπισθεί εργαστήρια χαλκοτεχνίας τα οποία παρήγαγαν όπλα, εργαλεία και πολύτιμα σκεύη, όχι μόνο για εσωτερική κατανάλωση αλλά και για εξαγωγή, αναπτύσσοντας πλούσιο ρεπερτόριο σχημάτων. Η νεοανακτορική χαλκοτεχνία αποτέλεσε τη βάση για την ανάπτυξη και της αντίστοιχης μυκηναϊκής και ευρύτερα αιγαιακής παραγωγής, καθώς τα κρητικά

¹²³ Παπαδημητρίου 1991: 283-285, Τσέλιος 2013: 62.

¹²⁴ Τσέλιος 2013: 62.

¹²⁵ Gale- Stos Gale 2007: 103-109.

¹²⁶ Τσέλιος 2007: 88.

προϊόντα φαίνεται ότι εκτιμήθηκαν ιδιαίτερα από τις ελίτ των Μυκηνών και της Πυλίας αλλά και από τους κατοίκους της Φυλακωπής και του Ακρωτηριού.¹²⁷

Ήδη από την Πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο, τα μέταλλα, υπό τη μορφή πολύτιμων αντικειμένων και όπλων, αποτέλεσαν μέσον διαχωρισμού των ηγετικών ελίτ της Πελοποννήσου και επίδειξης της δύναμής τους. Η πρώιμη μυκηναϊκή χαλκοτεχνία είχε επηρεασθεί, σε σημαντικό βαθμό, από την αντίστοιχη παραγωγή της Κρήτης, από την οποία, πιθανότατα προμηθεύονταν τα ελλαδικά κέντρα τις απαιτούμενες ποσότητες χαλκού. Κατά την περίοδο του 17^{ου} -14^{ου} αι. π.Χ. παρατηρείται αστάθεια στα ποσοστά του κασσιτέρου στα κράματα του χαλκού και σαφής διαχωρισμός της ποιότητας των αντικειμένων μεταξύ των ηγετικών πυρήνων και των απλών κοινοτήτων. Από τον 14^ο αι. π.Χ. και έπειτα, στα ανακτορικά κέντρα της Πύλου και των Μυκηνών, παρατηρείται σταθερότητα των κραμάτων, επάρκεια κασσιτέρου και ανάπτυξη εγχώριας χαλκοτεχνίας με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά.¹²⁸ Από την περίοδο αυτή και μετά την καταστροφή του ανακτόρου της Κνωσού, τα ελλαδικά κέντρα φαίνεται ότι εμπλέκονται άμεσα στη διακίνηση του χαλκού.¹²⁹

2.6. Στάδια Επεξεργασίας Χαλκού Κατά Την ΥΕΧ.

Κατά την ΥΕΧ χρησιμοποιήθηκε στον ελλαδικό χώρο και ευρύτερα στο Αιγαίο καθαρός χαλκός ή κράματα χαλκού-κασσιτέρου και η τήξη τους πραγματοποιούνταν σε χωνευτήρια. Στην επιφάνεια της καμίνου επέπλεαν προσμίξεις υπό τη μορφή σκωρίας, που απομακρύνονταν ή επικολλώντο στα τοιχώματα του χωνευτηρίου (εικ.6) Με τη διαδικασία αυτή απομακρύνονταν τα επιβλαβή στοιχεία και βελτιώνονταν οι μηχανικές ιδιότητες του καθαρού μετάλλου. Εν συνεχεία, το ρευστό μέταλλο χυτεύονταν σε πήλινες μήτρες, στις οποίες σχηματίζονταν μια αδρή όψη του αντικειμένου. Στην επιφάνεια των χυτών αντικειμένων εντοπίζονται συχνά πόροι και μικροκοιλότητες που προκύπτουν από την απελευθέρωση των αερίων στα καλούπια κατά τη διαδικασία ψύξης του μετάλλου. Κατά τη διαδικασία της στερεοποίησης του μετάλλου στη μήτρα, σε πολλές περιπτώσεις διαπιστώνεται η εξώθηση των δευτερευόντων κραματικών στοιχείων- όπως του κασσιτέρου ή του αρσενικού- στην

¹²⁷ Catapotis, Bassiakos, Papadatos 2011: 69 -78 & βλ. Nakou 1995: 1-32 & Gale- Stos Gale 2007: 103-111.

¹²⁸ Mangou-Ioannou 1999: 81 και εξ.

¹²⁹ Τσέλιος 2013: 11-15.

επιφάνεια των αντικειμένων και αποτελεί την αιτία ανομοιογένειας των κραμάτων του χαλκού. Το γεγονός αυτό, εκμεταλλεύτηκαν οι τεχνίτες για να δώσουν διαφορετικό χρώμα πέραν του ερυθρού του χαλκού. Επιπλέον, εκτός των κυρίων κραματικών στοιχείων, τα αρχαία κράματα του χαλκού περιείχαν και προσμίξεις όπως θειούχες ενώσεις του χαλκού (CuS), θειούχες ενώσεις του σιδήρου (FeS) και πυρίτιο (Si). Επιπρόσθετα περιείχαν και πόρους των οποίων η παρουσία δημιουργούσε προβλήματα κατά τη σφυρηλασία, καθώς καθιστά το κράμα εύθραυστο. Μετά την εξαγωγή του μετάλλου από τη μήτρα και την αρχική μορφή του αντικειμένου, η τελική μορφή διαμορφώνονταν με σφυρηλασία. Καθώς το χυτό αντικείμενο ήταν πολύ εύπλαστο, ο τεχνίτης το σφυρηλατούσε εν ψυχρώ μέχρις ότου αρχίσει η εμφάνιση ρωγμών. Έπειτα το σφυρηλατούσε εκ νέου εν ψυχρώ. Με αυτόν τον τρόπο, κυρίως τα όπλα και τα εργαλεία λάμβαναν την τελική τους μορφή μέσω κύκλων σφυρηλασίας και ανόπτησης, ενώ κατά το τελικό στάδιο της επεξεργασίας λειαίνονταν οι επιφάνειες και ακονίζονταν οι όψεις τους, από τους χαλκουργούς.¹³⁰

Συγκεκριμένα, σύμφωνα με χημικές αναλύσεις που έχουν πραγματοποιηθεί από διάφορους μελετητές, για την κατασκευή ξιφών, χρησιμοποιήθηκε μπρούτζος κασσιτέρου με υψηλή ποσότητα κασσιτέρου, με σκοπό το ξίφος να διαθέτει μεγάλη ελαστικότητα και αντοχή, αλλά και για να λυγίζει χωρίς να παραμορφώνεται. Από αναλύσεις που έχουν πραγματοποιηθεί φαίνεται ότι επιλέγονται δύο κυρίως κράματα, ένα με κασσίτερο περί το 8-8.5% και ένα με κασσίτερο περί το 11-11.5%.¹³¹ Το κράμα με 8% κασσίτερο είναι μία συνταγή μπρούτζου πολύ σταθερή στο χρόνο. Αποτελεί κράμα με εξαιρετικές μηχανικές και μεταλλοτεχνικές ιδιότητες, χυτεύεται και σφυρηλατείται άριστα εν θερμώ και εν ψυχρώ και έχει εξαιρετική σκληρότητα και αντοχή, ιδιαίτερα όταν έχει υποστεί ψυχρή σφυρηλασία. Το κράμα με 11% κασσίτερο αντιστοιχεί σε αναλογία ενός μέρους κασσιτέρου στα εννέα μέρη κράματος, είναι ακριβότερο, έχει ακόμη μεγαλύτερη σκληρότητα και αντοχή και απαιτεί πολύ επιδέξιους τεχνίτες για ψυχρή σφυρηλασία.¹³² Για τα ξίφη χρησιμοποιείται η πιο καθαρή πρώτη ύλη όσον αφορά τις ακαθαρσίες μόλυβδο, σίδηρο, νικέλιο και αρσενικό. Η μεγάλη καθαρότητα εξηγείται από την απαίτηση καλής σφυρηλασιμότητας, διότι η

¹³⁰ Τσέλιος 2013: 62-67. Οι λεπίδες μαχαριών κατασκευάζονται με κύκλους σφυρηλασίας και ανόπτησης μέχρι την τελική ανόπτηση του αντικειμένου, ενώ σφυρηλατείται εν ψυχρώ μόνο η λεπίδα και με αυτόν τον τρόπο το σώμα της λεπίδας είναι σχετικά εύκαμπτο και δεν καταστρέφεται εύκολα, ενώ η αιχμή και οι κόψεις γίνονται σκληρότερες με την εν ψυχρώ σφυρηλασία. (Τσέλιος 2013: 67).

¹³¹ Παπαδημητρίου 2012: ΕΜΑΕΤ.

¹³² Παπαδημητρίου 2012: ΕΜΑΕΤ.

τεχνική αυτή παίζει πολύ σπουδαίο ρόλο στη διαμόρφωση του λεπτού και επιμήκους σχήματος των ξιφών με την κεντρική νεύρωση (midrib) καθώς και στη σκλήρυνση του υλικού. Ανάλογα ισχύουν και για την παραγωγή αγγείων και αντικειμένων από λεπτά ελάσματα, τα οποία για να κατασκευαστούν χρειάζονται επανειλημμένες σφυρηλατήσεις και ενδιάμεσες ανακρυσταλλώσεις. Για τα εργαλεία και τα υπόλοιπα όπλα (εγχειρίδια, αιχμές δοράτων), όπου η σφυρηλασία έρχεται σε δεύτερη γραμμή προτεραιότητας σε σχέση με τη χύτευση για τη διαμόρφωση του αντικειμένου, χρησιμοποιούνται πρώτες ύλες μικρότερης καθαρότητας και μπρούτζος με χαμηλότερη περιεκτικότητα σε κασίτερο. Τέλος για τα αγαλματίδια χρησιμοποιείται η φθηνότερη πρώτη ύλη, ίσως και ανακυκλώσιμη χωρίς καμία προδιαγραφή ποιότητας.¹³³

Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι η χύτευση και η σφυρηλασία αποτελούν αυτόνομες τεχνικές μορφοποίησης που τις περισσότερες φορές συνδυάζονται και ότι οι κραματικές προσμίξεις και οι ακαθαρσίες προκύπτουν από τον πλήρη έλεγχο της σύνθεσης του κράματος, που γίνεται υπό την επιλογή του κατασκευαστή και του χρήστη. Επομένως η σύνθεση των τεχνέργων δεν προκύπτει τυχαία, αλλά είναι αποτέλεσμα μιας σειράς ενεργειών από κατάλληλους και εξειδικευμένους τεχνίτες που επιλέγουν την καταλληλότερη σύνθεση για τη δημιουργία χαλκών αντικειμένων ανάλογα με το είδος των τεχνέργων και την ζήτηση των χρηστών.

2.7. Η Διακίνηση Και Ο Ρόλος Του Χαλκού Στην Ανατολική Μεσόγειο.

Η διακίνηση των μετάλλων πραγματοποιούνταν με μηχανισμούς ανταλλαγής.¹³⁴ Ανταλλακτικές διαδικασίες ανιχνεύονται από τα αρχαιολογικά ευρήματα, ήδη από τις κοινωνίες της Νεολιθικής Εποχής, με σποραδικά αλλά σημαντικά ευρήματα.¹³⁵

Ωστόσο, η αξία των μετάλλων οφείλεται στις εφαρμογές τους στις αγροτικές και κατασκευαστικές εργασίες, στον πόλεμο, στην κόσμηση, την επίδειξη κύρους, στην αποταμίευση και των υπολογισμό της αξίας των αγαθών. Τα μέταλλα αρχαιολογικά ευρήματα προέρχονται από οικισμούς, ανάκτορα και τάφους. Βάση τυπολογικής και

¹³³ Παπαδημητρίου 2012: EMAET.

¹³⁴ Ενδεικτική για το ρόλο των ανταλλαγών είναι η διήγηση του ακόλουθου μύθου από τη Μεσοποταμία: «από την άνυδρη χώρα Αράττα δεν έφερναν το χρυσό, το χαλκό, τον κασίτερο και τους πολύτιμους λίθους στην άλλη, την εύφορη Έρεχ για να πάρουν από εκεί τα αναγκαία σιτηρά, γιατί ακόμα δεν υπήρχε εμπόριο». (Μιχαηλίδου 2005: 34)

¹³⁵ Μιχαηλίδου 2005: 30

λειτουργικής απόψεως, κατατάσσονται σε όπλα, εργαλεία, σκεύη και προσωπικά αντικείμενα, ενώ από κατασκευαστικής απόψεως, σε σφυρήλατα ή χυτά. Οι τεχνικές κατασκευής τους σε λίθινες ή πήλινες μήτρες, επιλέγονται ανάλογα με την λειτουργία τους, η οποία μπορεί να είναι πρακτική, κοινωνική ή ιδεολογική.¹³⁶

Πέρα από την καταναλωτική αξία των μετάλλων, η δυνατότητα διατήρησης, εύκολης αποθήκευσης και ανακύκλωσης αποτελούν τους κύριους λόγους που τα καθιστούν πρώτα σε ανταλλακτική αξία και κυρίως στο εμπόριο μεγάλων αποστάσεων σε μια εποχή όπου το δίκτυο ανταλλαγών είχε ανάγκη από ένα αγαθό αποδεκτό από όλα τα μέρη, που να μπορεί να αποθηκεύεται εύκολα και να ανταλλάσσεται με χρήσιμα αγαθά. Έτσι η μη εύρεση σκεύους από πολύτιμο μέταλλο, πέρα από την παράμετρο της σύλησης ή της ανακύκλωσης, μπορεί να σημαίνει προσωρινή απόσυρση κυκλοφορίας και αποθεματοποίηση, ενώ η απεικόνισή του σε ξένη εικονογραφία επιβεβαιώνει τη διεθνοποίηση ορισμένων τύπων πολύτιμων σκευών που κυκλοφορούσαν ως ανταλλακτικά αγαθά για μεγάλο χρονικό διάστημα ανάμεσα σε διαφορετικούς αποδέκτες προς διάφορες κατευθύνσεις.¹³⁷ Επομένως, εμπορικές ανταλλαγές στις προνομισματικές κοινωνίες αποτελούν οι ανταλλαγές, που συνδέονται με τη διακίνηση μετάλλων.¹³⁸

Η αναζήτηση του νέου υλικού οδήγησε στην αναζήτηση ορυχείων, όπου ο χαλκός βρισκόταν υπό τη μορφή οξυγονούχων και ανθρακούχων ή θειούχων μεταλλευμάτων και επομένως σε ιδιαίτερες γνώσεις και εξοπλισμό των μεταλλουργών για τις διαδικασίες εξόρυξης και εκκαμίνευσης. Τη διαμόρφωση του χαλκού με σφυρηλασία σε θερμοκρασία περιβάλλοντος θα ακολουθήσει η ίδια διαδικασία σε υψηλότερες θερμοκρασίες και η χρησιμοποίηση της φωτιάς θα οδηγήσει στη μέθοδο της χύτευσης δηλαδή της τήξης του χαλκού σε πήλινο χωνευτήρι και χύσιμο ρευστού μετάλλου ή κραμάτων του σε μήτρα με την παραγωγή συμπαγούς αντικειμένου- όπως εργαλεία, όπλα, κοσμήματα- για την πληρέστερη μορφή του οποίου ακολουθούσε και πάλι σφυρηλασία με εναλλαγή θερμοκρασίας.¹³⁹

¹³⁶ Μιχαηλίδου 2005:31.

¹³⁷ Μιχαηλίδου 2005: 36.

¹³⁸ Κατά την αρχή της YEX τα ελλαδικά κέντρα εκδηλώνουν μια αυξανόμενη δραστηριότητα στον τομέα των ανταλλαγών, εντασσόμενα όμως στο κρητο-κυκλαδικό δίκτυο.(Treuil et al. 1996: 379)

¹³⁹ Μιχαηλίδου 2005: 30.

Κατά την YEX τοποθετείται έξαρση της ναυσιπλοΐας, καθώς και τεχνολογική της εξέλιξη,¹⁴⁰ ενώ η ευρεία διασπορά εισηγμένων αντικειμένων μαρτυρεί μια αύξηση μετακινήσεων.¹⁴¹ Μαρτυρίες άμεσων και έμμεσων επαφών, τόσο μεταξύ Αιγαιακών περιοχών, όσο και υπερπόντιων θέσεων, αποτελούν διάφορα κινητά ευρήματα και πρώτες ύλες. Επιπλέον, ο όγκος των μετάλλων, κυρίως του χαλκού και του κασσίτερου, που προέρχονταν από περιοχές εκτός Αιγαίου και διακινούνταν στην ανατολική Μεσόγειο τον 14^ο αι. π.Χ. δείχνουν την εξάρτηση του αιγαιακού κόσμου από τις πηγές και τις αγορές της Εγγύς Ανατολής.¹⁴²

Οι μετακινήσεις κατά την YEX αφορούν κατά κύριο λόγο εμπορικές συναλλαγές και όχι «δώρα» που αντάλλαξαν μεταξύ τους οι ηγεμόνες της ανατολικής Μεσογείου διότι δεν υπήρχε «διαγνώσιμο αντάλλαγμα». Πιθανόν το δίκτυο ανταλλαγής δώρων που χρησιμοποιούσαν οι ηγεμόνες της ανατολικής Μεσογείου να ήταν μία μορφή εμπορίου, καθώς οι ανταλλαγές αυτές ήταν αμφίδρομες. Σύμφωνα μάλιστα με κάποιους μελετητές, τα αγαθά που ερμηνεύονται ως δώρα, ίσως ανταλλάσσονταν με υπηρεσίες όπως η καλή διακυβέρνηση, η προστασία, η αφοσίωση. Σ' αυτό το δίκτυο φαίνεται να εντάσσονταν και τα ανακτορικά κέντρα του Αιγαίου, τα οποία διέθεταν έτοιμα επεξεργασμένα προϊόντα, όπως καλής ποιότητας κεραμική, προϊόντα υφαντουργίας και αρωματικά έλαια προς την Εγγύς Ανατολή, την Κύπρο και την Αίγυπτο.¹⁴³

Την αυξημένη θαλάσσια κινητικότητα κατά την YEX στο Αιγαίο πιστοποιούν τα αρχαιολογικά δεδομένα και οι φιλολογικές μαρτυρίες που προέρχονται από την Αίγυπτο και την Ανατολία-εικονογραφικές παραστάσεις, τοιχογραφίες, αγγειογραφίες, εγχάρακτες παραστάσεις, ομοιώματα πλοίων, ναύαγια, λιμενικές εγκαταστάσεις,

¹⁴⁰ Ο οψιανός από τη Μήλο-απαραίτητο και πολύτιμο υλικό για την κατασκευή εργαλείων κοπής-, μεταφέρεται σε διάφορες θέσεις του ευρύτερου χώρου του Αιγαίου, αλλά και κοσμήματα από όστρεο *Spondylus gaederopus*, διακινούνται από τη θάλασσα του Αιγαίου στη Βόρεια Βαλκανική. / Σύνθετα οργανωμένη και τακτική ναυσιπλοΐα στο Αιγαίο, εντοπίζεται κατά την ΠΕΧ, όπου η διασπορά κυκλαδικών αντικειμένων και πρώτων υλών, εμφανίζονται σε θέσεις της ηπειρωτικής Ελλάδας, της Κρήτης και του βορείου Αιγαίου, αλλά και επείσακτες ύλες από την Αίγυπτο και την Εγγύς Ανατολή, απαντούν σε μεγαλύτερο βαθμό. (Μιχαηλίδου 2005: 30.)

¹⁴¹ Βλ. Lambrou Philippon 1990 και Cline 1994.

¹⁴² Επιπλέον, οι μεγάλες ποσότητες γραπτής μυκηναϊκής κεραμικής της YE IIIA2-B1 που εξάγονται στην Κύπρο, την Αίγυπτο, τα παράλια της Μικράς Ασίας, τη Μακεδονία και την κεντρική Μεσόγειο δείχνουν την επιθυμία των ανθρώπων της ανατολικής και κεντρικής Μεσογείου για κατοχή και κατανάλωση συγκεκριμένων αιγαιακών προϊόντων. (Dickinson 2003: 350-351)

¹⁴³ Μεγάλες ποσότητες γραπτής μυκηναϊκής κεραμικής της YE IIIA2-B1 που εξάγονται στην Κύπρο, την Αίγυπτο, τα παράλια της Μικράς Ασίας, τη Μακεδονία και την κεντρική Μεσόγειο δείχνουν την επιθυμία των ανθρώπων της ανατολικής και κεντρικής Μεσογείου για κατοχή και κατανάλωση συγκεκριμένων αιγαιακών προϊόντων. (Dickinson 2003: 350-351)

επίσημα προϊόντα ή προϊόντα που προορίζονταν για εξαγωγή-. Επιπλέον μαρτυρίες, πιστοποιούνται σε πινακίδες Γραμμικής Β΄ γραφής που βρέθηκαν στην Πύλο, στην Κνωσό και σε μικρότερο βαθμό στις Μυκήνες και στη Θήβα, καθώς και κείμενα σφηνοειδούς γραφής από το Mari, την Ugarit, τη Βύβλο.¹⁴⁴ Επιπρόσθετα, η διακίνηση της πρώτης ύλης των μετάλλων κατά την YEX πραγματοποιούνταν με τα ονομαζόμενα ως «πέλεκεις» τάλαντα ή «τάλαντα σε σχήμα δοράς βοδιού»-ox-hide ingots- που αποτελούσαν την τυποποιημένη εμπορεύσιμη μορφή χαλκού. Κοντά στην Ugarit, στη θέση Ras Ibn Haní έχει βρεθεί μοναδική λίθινη μήτρα παραγωγής αυτού του ταλάντου και η ισοτοπική ανάλυση υπολειμμάτων έδωσε πατρίδα παραγωγής την Κύπρο. Εντυπωσιακό είναι το γεγονός ότι στο νησί της Σαρδηνίας που είναι πλούσιο σε ορυκτά και χαλκό, οι αναλύσεις έδειξαν ότι τα τάλαντα που βρέθηκαν εκεί είναι κυπριακού χαλκού ενώ τα μέταλλα όπλα και εργαλεία είναι κατασκευασμένα από ντόπιο χαλκό και ο αριθμός από λίθινες μήτρες πιστοποιούν την επί τόπου παραγωγή. Ο χαλκός και τα μέταλλα κυκλοφορούσαν με μορφή χελώνας, όπως ονομάζεται το αρτόσχημο, επιτεδόκυρτο δισκοειδές σχήμα (bun ingot) ή με τη μορφή ελλειψοειδούς πλάκας ή ράβδου (slab ingot ή bar ingot). Τα σχήματα αυτά έχουν βρεθεί σε ικανή ποσότητα σε πλοία με ποικίλο φορτίο που ναυάγησαν στις νοτιοδυτικές ακτές της Μικράς Ασίας, στο ναυάγιο της Χελιδονίας Άκρας και του Ακρωτηρίου- Uluburun, που θα αναλύσουμε παρακάτω.¹⁴⁵

2.8.Αδιάψευστοι Μάρτυρες Διακίνησης Πρώτων Υλών, Κυρίως Μετάλλων.

Η διακίνηση πρώτων υλών στην Ανατολική Μεσόγειο κατά την YEX ακολουθούσε τόσο χερσαίους όσο και θαλάσσιους δρόμους. Τα πλούσια ευρήματα ναυαγίων που λειτουργούσαν ως αυτόνομες επιχειρήσεις εμπορίας και ανακύκλωσης πρώτων υλών και αντικειμένων, αποτυπώνουν ένα διεθνές εμπόριο της YEX, με το οποίο σημαντικές ποσότητες μετάλλων μεταφέρονταν από τα λιμάνια της Κύπρου και των Συριακών ακτών από και προς τα κέντρα του Αιγαίου.

Το ναυάγιο στο Ακρωτήριο Uluburun, νότια του Καστελόριζου, κοντά στο ακρωτήριο Kas της νοτιοανατολικής Τουρκίας, εντοπίστηκε κατά το έτος 1982. Ανασκάφηκε συστηματικά από το 1984 ως το 1994, με επικεφαλής τους αρχαιολόγους

¹⁴⁴ Wachsmann 1998: 83-84, 123-124.

¹⁴⁵ Μιχαηλίδου 2005: 36, Tchahilli 2004: 27-29.

G. Bass και C. Pulak και χρονολογείται προς το τέλος του 14^{ου} αι. π.Χ..¹⁴⁶ Ο κυριότερος όγκος των ευρημάτων του φορτίου του, αποτελείται από δέκα τόνους χαλκών ταλάντων και έναν τόνο ταλάντων κασσίτερου.¹⁴⁷ Μαζί με τις πρώτες ύλες το πλοίο του Uluburun μετέφερε και μεταποιημένα προϊόντα, κυρίως κυπριακή κεραμική που περιλαμβάνει λυχνάρια, φιάλες, πρόχους και διάφορα άλλα αγγεία, μεταλλικά αγγεία από κράματα κασσίτερου που παρά τη διάβρωσή τους δείχνουν ότι επρόκειτο για ιδιαίτερα αγγεία, χάντρες από ύαλο και φαγεντιανή, πολύτιμα μέταλλα σε ανεπεξέργαστη μορφή καθώς και κοσμήματα από χρυσό και ασήμι, αυγά στρουθοκαμήλου και διάφορα άλλα αντικείμενα των οποίων βρέθηκαν υπολείμματα.¹⁴⁸ Πέρα από τον συνήθη τύπο ταλάντων σε πλινθώματα, που το σχήμα τους θυμίζει τομάρι βοδιού (ox-hide ingots), το ναυάγιο αυτό περιείχε και δύο ακόμα τύπους ταλάντων, ένα με το λεγόμενο σχήμα προσκέφαλου και ένα αστεροειδές τάλαντο, κάτι που μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως οι σπάνιοι αυτοί τύποι αποτελούν επιμελημένες αναπαραστάσεις προτύπων τους. Εντυπωσιακό επίσης είναι πως το φορτίο μετέφερε μαζί και τάλαντα κασσίτερου-κάποια ήταν αρτόσχημα, κάποια σε σχήμα δοράς βοδιού, ενώ ένα διέθετε σχήμα άγκυρας-, γεγονός που αποδεικνύει πως η εμπορία των δύο μετάλλων γινόταν παράλληλα, εφόσον ήταν απαραίτητα για την κατασκευή μπρούτζου. Το υπόλοιπο φορτίο εμπεριείχε, πήλινα αποθηκευτικά αγγεία, τριάντα περίπου λίθινες άγκυρες κυπριακού τύπου, επιτοίχιους λύχνους κυπριακού τύπου, ένα τόνο έρματος, τάλαντα υάλου, ρητίνη από τερέβινθο και έλαια σε χαναανίτικους αμφορείς, χαυλιόδοντες ελέφαντα και ιπποπόταμου, τεμάχια εβένου, πορφύρα, μπαχαρικά, καρκεύματα, βαφές, εννέα κυπριακού τύπου πίθους εντός των οποίων φυλάσσονταν μικρότερα αγγεία, χάντρες, δοχεία από αυγά στρουθοκαμήλου, ξύλο και ελεφαντόδοντο, δαχτυλίδια από όστρακα.¹⁴⁹ Ωστόσο, τα μέταλλα που μετέφερε το πλοίο φανερώνουν ότι προέρχονται από διαφορετικές περιοχές. Ο χαλκός δείχνει προέλευση από μεταλλεία της βορειοδυτικής Κύπρου, ενώ για τον κασσίτερο οι αναλύσεις έδειξαν ότι προέρχεται είτε από την οροσειρά του Ταύρου, στο σημερινό Κουρδιστάν είτε από το Αφγανιστάν.¹⁵⁰ Ο Pulak αναφέρει ότι είναι πιθανό ο χαλκός και ο κασσίτερος να

¹⁴⁶ Pulak 2010: 862. Το ναυάγιο βρισκόταν σε βραχώδη βυθό, με κλίση 30 μοιρών και την πλήρη προς τα κάτω. Κάποιο τμήμα του φορτίου βρισκόταν στην αρχική θέση εναπόθεσής του, ενώ κάποια άλλα τμήματά του, διασκορπισμένα. Σταμπολίδης 2003: 27.

¹⁴⁷ Pulak 2010: 864.

¹⁴⁸ Pulak 2008: 96-7, Pulak, 2010: 868. Βρέθηκαν επίσης ειδώλια και προσωπικά μικροαντικείμενα που ο ανασκαφέας συσχετίζει με λατρευτικές εκδηλώσεις. (Pulak 2008: 345-6).

¹⁴⁹ Σταμπολίδης 2003: 28.

¹⁵⁰ Pulak 2010: 866.

μεταφέρονταν πρώτα σε κάποιο λιμάνι της Συροπαλαιστίνης και να αποθηκεύονταν εκεί ωσότου φορτωθούν στο πλοίο για τον τελικό τους προορισμό. Οι μεγάλες ποσότητες ρητίνης που εμπεριέχονταν στους χαναανίτικους αμφορείς, με βάση τις αναλύσεις γύρης που έγιναν σε συνδυασμό με δεδομένα από ενδημικά είδη σαλιγκαριών που βρέθηκαν στο πλοίο, προτείνεται ότι συλλέχθηκε από δέντρα στις δυτικές και βόρειες περιοχές της Νεκράς Θάλασσας.¹⁵¹ Οι υπόλοιπες πρώτες ύλες του φορτίου-έβενος, χαυλιόδοντες ελεφάντων και ιπποπόταμων- προέρχονται κυρίως από την Αφρική.¹⁵² Το ελεφαντόδοντο και τα δόντια ιπποπόταμου θεωρείται ότι προορίζονταν για την κατασκευή αντικειμένων μικρογλυπτικής και μικροαντικειμένων πολυτελείας, όπως ειδώλια, δοχεία, κτένια, καρφίτσες. Ο Pulak ισχυρίζεται ότι αν και το ελεφαντόδοντο θα έπρεπε να προτιμάται γιατί απέδιδε μεγαλύτερες ποσότητες, τα δόντια από ιπποπόταμο ήταν πιο συχνή επιλογή λόγω διαθεσιμότητας.¹⁵³ Θεωρεί επίσης ότι το 1300 π.Χ. περίπου η χρήση των δοντιών από ιπποπόταμο ήταν αρκετά διαδεδομένη και αυτό επιβεβαιώνεται από την παρουσία τους στο πλοίο του Uluburun.¹⁵⁴ Υποθέτουμε ότι το πλοίο ξεκίνησε από ένα σημείο μεταξύ των ακτών Παλαιστίνης και Λιβάνου, όπως το Tel Abu Hawam το οποίο θεωρείται και η πιθανότερη θέση για το λιμάνι απόπλου του πλοίου του Uluburun, κατευθύνθηκε προς την Κύπρο και την νοτιοδυτική Τουρκία και στη συνέχεια προς το Αιγαίο, όπου πιθανότατα βρισκόταν και ο τελικός του προορισμός.¹⁵⁵ Η ετερογένεια του φορτίου δείχνει ότι υπήρχε ένα δίκτυο επαφών ανάμεσα σε αυτές τις περιοχές, ωστόσο η προέλευση του πλοίου δεν μπορεί να προσδιοριστεί με σαφήνεια από τα ευρήματα.

Η ανεύρεση του ναυαγίου της Χελιδονίας Άκρας (Cape Gelidonya) ξεκίνησε το 1913 όταν βρέθηκαν δύο χάλκινα τάλαντα στον κόλπο της Αττάλειας.¹⁵⁶ Σχεδόν μισό αιώνα αργότερα, κατά τη διετία 1958-59, ο δημοσιογράφος Peter Throckmorton αναζήτησε το ναυάγιο και το εντόπισε έπειτα από την καθοδήγηση ενός Τούρκου σφουγγαρά, ανάμεσα σε ένα σύμπλεγμα βραχονησίδων κοντά σ' ένα στενό πέραςμα προς την ηπειρωτική χώρα. Το 1960 ξεκινάει ανασκαφική αποστολή από το

¹⁵¹ Pulak 2010: 866-867.

¹⁵² Pulak 2008: 293-4, Pulak 2010: 867.

¹⁵³ Pulak 2008: 294, Pulak 2010: 867

¹⁵⁴ Pulak 2008: 294, Pulak 2010: 867. Σημαντικά ευρήματα είναι τα σωζόμενα τμήματα της τρόπιδας και του πετσώματος. Τα κομμάτια ξύλου που ταυτίστηκαν με την τρόπιδα και το πέτσωμα βρέθηκαν καταπλακωμένα από 8 λίθινες άγκυρες του πλοίου, οι οποίες πίεσαν τα τμήματα του ξύλου βαθιά μέσα στην άμμο, που ήταν συγκεντρωμένη σε ένα σχετικά επίπεδο άκρο. (Pulak 1999 a: 212.)

¹⁵⁵ Pulak 2010: 870.

¹⁵⁶ Bass 1961: 267.

πανεπιστημιακό μουσείο του Πανεπιστημίου της Πενσυλβάνια και διαδοχικές επισκέψεις πραγματοποιούνται στον χώρο στα τέλη της δεκαετίας του 1980, το 1994 και το 2010. Το ναυάγιο βρισκόταν σε βραχώδη βυθό σε βάθος από 26 έως 28 μέτρα κοντά σ' επικίνδυνο ακρωτήριο όπου το ρεύμα άλλαζε φορά απροειδοποίητα μες στη μέρα. Η μορφολογία του βυθού δυσκόλευε την ανασκαφή και την ανέλκυση των συγκριμάτων που δημιουργήθηκαν λόγω της επικάλυψης των ταλάντων με ασβεστιτικό υλικό. Ωστόσο, η ανασκαφή ολοκληρώθηκε σε μία αποστολή και ανελκύστηκε όλο το τότε ορατό μέρος του φορτίου και των διασκορπισμένων λοιπών ευρημάτων. Η χρονολόγηση του ναυαγίου έγινε με βάση την κεραμική (ψευδόστομοι αμφορείς, μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία, πρόχους με δισκοειδή βάση) και χρονολογείται στα τέλη του 13^{ου} αι. π. Χ.. Το μεγαλύτερο μέρος του φορτίου αποτελούν χάλκινα τάλαντα σε σχήμα δέρματος βοδιού, τύπου II κατά Buchholz.¹⁵⁷ Οι ισοτοπικές αναλύσεις των ταλάντων χαλκού από το ναυάγιο, υποδεικνύουν την Κύπρο ως πηγή προέλευσης.¹⁵⁸ Κάποια τάλαντα φέρουν ίχνη χύτευσης και όλα φέρουν σφραγίδα, η οποία δεν έχει ερμηνευθεί. Το βάρος καθενός κυμαίνεται από 16 ως 27 κιλά. Κοντά στα τάλαντα σε σχήμα δέρματος βοδιού βρέθηκαν στοιβαγμένα άλλα 20 περίπου τάλαντα χαλκού υπό μορφή ελλειψοειδών δίσκων και βάρους τεσσάρων κιλών έκαστος. Παράλληλά τους υπάρχουν στην Κύπρο, όπου ανακαλύφθηκε και μήτρα χύτευσης για παρόμοια αντικείμενα, αλλά και στην Αίγυπτο όπου απεικονίζονται σε τοιχογραφίες. Σε μία μάζα βρέθηκε επίσης κασσίτερος με λευκή όψη σε μορφή οξειδίων, εικονογραφικά παράλληλα του οποίου υπάρχουν σε αιγυπτιακούς τάφους.¹⁵⁹ Διάσπαρτα στο χώρο του ναυαγίου βρέθηκαν διάφορα χάλκινα εργαλεία, γεωργικά στην πλειονότητά τους, όπλα και σκεύη. Ήταν κατανεμημένα σε ομάδες που υποδηλώνουν ότι ήταν στοιβαγμένα σε σάκους ή καλάθια. Βρέθηκαν επίσης λίθινα ακόνια, σταθμά ζυγαριάς που σχηματίζουν τρία σύνολα, αιγυπτιακοί σκαραβαίοι της XIX Δυναστείας, σφραγιδόλιθοι, κεφαλές ροπάλων κι ένα λίθινο αμόνι. Μάζες ανεπεξέργαστου χαλκού ανελκύστηκαν από το ναυάγιο, καθώς και γυαλί, χάντρες, λίθινα ιγδία και ένα λυχνάρι.¹⁶⁰

Στις τελευταίες φάσεις της YEX, κατά την YE ΠΙΒ και Γ, το εμπόριο με τη μορφή ανταλλαγής δώρων περιορίζεται. Παράλληλα περιορίζονται και τα διπλωματικά

¹⁵⁷ Buchholz 1959: 60.

¹⁵⁸ Μιχαηλίδου 2005: 36.

¹⁵⁹ Bass 1961: 271-275.

¹⁶⁰ Bass 1961: 273-274.

ταξίδια. Από τον 12^ο αι. π.Χ., όπως δείχνουν κείμενα από την Ugarit και η ανάγλυφη τοιχογραφία της ναυμαχίας του Ραμσή Γ' στο Medinet Habu, οι «Λαοί της Θάλασσας» επιτίθεντο κατά των κέντρων της ανατολικής Μεσογείου. Στο Αιγαίο η κατάρρευση των μυκηναϊκών ανακτορικών κέντρων δίνει τη θέση της σε μικρότερες κοινότητες που μετοικούν κοντά στις ακτές.¹⁶¹ Αν και αλλάζει το οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο θαλάσσιας διακίνησης, το οποίο επηρεάζει την κλίμακα και τον όγκο των εμπορευμάτων, η κυκλοφορία των πλοίων παραμένει εντατική. Το ναυάγιο του ακρωτηρίου των Ιρίων που ανακαλύφθηκε το 1962 από τον Νίκο Τσούγλο και ανασκάφηκε συστηματικά από την Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων και το ΙΕΝΑΕ υπό τη διεύθυνση του Χαράλαμπου Πέννα από το 1990 ως το 1994, αποτελεί αδιάψευστη μαρτυρία συνέχειας.¹⁶² Χαρακτηρίζεται από κοινή χρονολόγηση του συνόλου του φορτίου ενώ ο χαρακτήρας της κεραμικής αντανάκλα την κυκλοφορία συγκεκριμένων τύπων μεταφορικών αγγείων και προϊόντων. Ίσως να εντάσσονταν στο πλαίσιο του ανταλλακτικού εμπορίου μεγάλων αποστάσεων στην ανατολική και κεντρική Μεσόγειο μέχρι το 1200 π.Χ. Το ναυάγιο ενός τέτοιου πλοίου, που διαφέρει σημαντικά από το Uluburun και της Χελιδονίας Άκρας, αποτελεί, σύμφωνα με τον Γ. Λώλο, μαρτυρία των εμπορικών σχέσεων Κύπρου και Αργολίδας την περίοδο του 1200 π.Χ. και αποτελεί σαφή δείκτη κανονικής θαλάσσιας κίνησης στη γραμμή «Κύπρος-Αργολίδα».¹⁶³

Οι Andrews και Suzanne Sherratt, έχουν υποστηρίξει ότι την περίοδο 1400-1200 π.Χ. το οικονομικό κέντρο του Αιγαίου βρίσκεται στην Αργολίδα.¹⁶⁴ Η βιοτεχνική παραγωγή που προοριζόταν για εξαγωγή περιλάμβανε, σύμφωνα με τις πινακίδες Γραμμικής Β' από την Πύλο, αρώματα, υφάσματα και σερβίτσια και οργανικά προϊόντα τα οποία μεταφέρονταν σε όμοια μεταφορικά αγγεία. Τα φορτία αυτά εξάγονταν πρώτα στην Κύπρο κι έπειτα έφταναν στην Εγγύς Ανατολή και την

¹⁶¹ Sherratt and Sherratt 1991: 373.

¹⁶² Βρισκόταν περίπου 10 μέτρα από τη βραχώδη ακτή σε βυθό με κλίση, με αμμώδη τμήματα και επιφάνειες με πέτρες, σε βάθος 12-27 μέτρων. Agouridis 1999: 27 & Agouridis 1999: 25-27. Το φορτίο αποτελούν κυρίως μεταφορικά αγγεία, από Κύπρο, Κρήτη και τον Ελλαδικό χώρο, που χρονολογούν το ναυάγιο στα 1200 π.Χ.. Ο τύπος του ΥΜ/ΥΕ ΙΙΙ ψηλού ψευδόστομου αμφορέα ήταν πολύ διαδεδομένος τον 14^ο και 13^ο αι. π.Χ. με εξάπλωση από την Συρία και την Κύπρο, έως την Σαρδηνία και τη Σικελία και χρησιμοποιούνταν για αποθήκευση και μεταφορά ελαιόλαδου και κρασιού, όπως αποδεικνύουν τα διάφορα παράλληλα από τη Θήβα, τον Ορχομενό, τις Μυκήνες, την Πύλο, τα Χανιά, την Κνωσό και από άλλες θέσεις της ίδιας περιόδου και η εμφάνισή του σε πινακίδες Γραμμικής Β'. (Lolos 1999: 45 & Lolos 2003: 102.)

¹⁶³ Lolos 1999: 45-6, 49 & Lolos 2003: 103-104.

¹⁶⁴ Sherratt and Sherratt 1991: 371.

Αίγυπτο, όπου ήταν και ο τελικός τους προορισμός.¹⁶⁵ Επίσης υποστηρίζουν την ύπαρξη δύο δικτύων θαλάσσιου εμπορίου: ένα «διεθνές» δίκτυο μεγάλων αποστάσεων με σημαντικά λιμάνια στην Ανατολή στο οποίο διακινούνταν ογκώδη εμπορεύματα από ποντοπόρα πλοία όπως του Uluburun και μία σειρά μικρότερων δικτύων στη Δύση πάλι μεγάλων αποστάσεων αλλά με πλοία μικρότερης χωρητικότητας.¹⁶⁶ Επομένως, η διακίνηση πρώτων υλών όπως ο χαλκός και ο κασσίτερος, εντοπίζονταν σε φορτία που άνηκαν στο διεθνές δίκτυο διακίνησης.

¹⁶⁵ Sherratt and Sherratt 1991: 371.

¹⁶⁶ Sherratt and Sherratt 1991: 272, 371-372.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

Μυκηναϊκοί Τάφοι: Τύποι Τάφων

Στο κεφάλαιο αυτό, θα αναφερθούμε στην ταφική αρχιτεκτονική της ΥΕ περιόδου, η οποία εκτείνεται από το 1575 έως το 1050 π.Χ. και αποτελεί έναν από τους τομείς στους οποίους οι Μυκηναίοι, εκφράστηκαν με ιδιαίτερη πρωτοτυπία. Παρουσιάζουν εντελώς καινούργια στοιχεία, στα οποία εμφανίζεται καθαρά το Μυκηναϊκό πνεύμα και η εξέλιξη μιας εγχώριας παράδοσης - αντίληψης που αποτυπώνεται στην μνημειακή και επιβλητική διάθεση των ταφικών οικοδομημάτων. Από το τυπικό της ταφής που ακολουθείται στα ταφικά οικοδομήματα, διαφαίνεται καθαρά ότι μέσω του θανάτου, προβάλλονται δικαιώματα και αξιώσεις που αφορούν την κοινωνική δομή. Κατά τη διάρκεια της λεγόμενης «μεταβατικής» φάσης, από την ΜΕ III στην ΥΕ I,¹⁶⁷ τα νησιά του Αιγαίου προσχωρούν στη σφαίρα επιρροής της Κρήτης, ενώ στην ηπειρωτική Ελλάδα ξεκινάει μία νέα εποχή που χαρακτηρίζεται από πλήθος καινοτομιών και μεγάλη δεκτικότητα σε εξωτερικές επιδράσεις. Οι μεταβολές αυτές, παγιώνονται κατά τη διάρκεια της ΥΕ II Α φάσης,¹⁶⁸ με αποτέλεσμα την οριστική διαμόρφωση των κυριότερων χαρακτηριστικών που συνθέτουν το μυκηναϊκό πολιτισμό.¹⁶⁹

Αρχικά, κατά τα πρώτα στάδια μελέτης της μεταβατικής περιόδου από τη Μέση στην Ύστερη Χαλκοκρατία στην Ελλάδα, το ενδιαφέρον των μελετητών εστιάζονταν αποκλειστικά στα εντυπωσιακά κτερίσματα των λακκοειδών τάφων του Ταφικού κύκλου Α, των Μυκηνών. Τα κτερίσματα αυτά, αδιαμφισβήτητα αποτελούσαν μοναδικά ευρήματα. Ωστόσο, παρουσίαζαν μονόπλευρη εικόνα για μία περίοδο, η οποία συνηθίστηκε να αποκαλείται από πολύ νωρίς «περίοδος των λακκοειδών ταφών». Εν συνεχεία όμως, με την ανακάλυψη του δεύτερου ταφικού περιβάλλοντος στις

¹⁶⁷ Διαρκεί έναν αιώνα και μισό περίπου και είναι σύγχρονη με το μεσουράνημα της Νεοανακτορικής Κρήτης (ΜΜ ΙΙΒ και ΥΜ Ι Α).

¹⁶⁸ Η ΥΕ II Α είναι σχεδόν σύγχρονη της ΥΜ Ι Β φάσης, αλλά στο τέλος της, δεν παρατηρείται πολιτιστική διακοπή όπως συμβαίνει στην Κρήτη με τις καταστροφές των ανακτόρων. Το γεγονός ότι στον ελλαδικό χώρο ο μυκηναϊκός πολιτισμός παρουσιάζει ομαλή μετάβαση από το στάδιο της διαμόρφωσης, στο στάδιο της εξάπλωσης, ίσως να οφείλεται στις καταστροφές αυτές, καθώς η Κρήτη πιθανόν είναι η πρώτη που υφίσταται τις συνέπειες αυτής της εξάπλωσης. Παρακάτω η άποψη αυτή θα αιτιολογηθεί με ταφικά σύνολα και είδη κτερισμάτων.

¹⁶⁹ Treuil and al. 1996: 345.

Μυκήνες, του Ταφικού κύκλου Β, ο οποίος αποδείχθηκε προγενέστερος του Ταφικού κύκλου Α, διαφωτίστηκε η εξελικτική πορεία της μεταβατικής αυτής περιόδου, αλλά και οι στενοί πολιτιστικοί δεσμοί ανάμεσα σε ΜΕ ΙΙΙ και ΥΕ Ι φάση. Επιπλέον, τα πλούσια ευρήματα που απέδωσαν οι θολωτοί τάφοι της Μεσσηνίας, επιβεβαίωσαν την ύπαρξη μιας παράλληλης πολιτιστικής ανάπτυξης κατά την ίδια εποχή και εκτός των ορίων της Αργολίδος. Επομένως, αποδείχθηκε πως η μετάβαση από το τέλος της ΜΕ και την αρχή της ΥΕ περιόδου, δεν ήταν καθόλου ξαφνική, ούτε οι Μυκήνες η μοναδική κινητήρια δύναμη εξέλιξης και αποδείχθηκε, πως το κυριότερο πολιτισμικό χαρακτηριστικό της περιόδου δεν αποτελεί ο λακκοειδής τύπος τάφου, αλλά η απόκτηση πλούτου, που αναδύεται μέσω των εντυπωσιακών κτερισμάτων που συνόδευαν τους νεκρούς τόσο στην Αργολίδα όσο και στην Μεσσηνία.¹⁷⁰

3.1. Προμυκηναϊκοί Τύποι Τάφων.

Στην ηπειρωτική Ελλάδα κατά την ΜΕ περίοδο, οι τάφοι είναι κυρίως λακκοειδείς ή κιβωτιόσχημοι και οι νεκροί που περιέχουν ενταφιασμένοι σε συνεσταλμένη στάση, συχνά μέσα σε πίθους. Οι τάφοι είτε απαρτίζουν νεκροταφεία, είτε εμφανίζονται *intramuros* εντός των οικισμών ή κάτω από το δάπεδο της οικίας κοντά στην είσοδο, κυρίως σε περιπτώσεις παιδικών ταφών όπου ο ενταφιασμός γινόταν σε δοχεία ή κάτω από σπασμένα κομμάτια πίθων. Συνήθως συγκεντρώνονται κάτω από έναν τύμβο, ο οποίος αποτελείται από λίθους, χώμα ή άμμο και περικλείεται από λίθινη κρηπίδα. Στον ίδιο τύμβο ενδέχεται να περιλαμβάνονται διάφοροι τύποι τάφων, δηλαδή μικροί ή μεγάλοι λάκκοι, κιβωτιόσχημοι, θαλαμωτοί αλλά και ταφές σε πίθους.¹⁷¹ Στην Ελλάδα, η χρήση της ταφής σε τύμβους συνδυάζεται με την άφιξη των πρώτων Ελλήνων.¹⁷²

Κατά την ΜΕ ΙΙΙ περίοδο εμφανίζονται χαρακτηριστικά όπως η δημιουργία νεκροταφείων εκτός των οικισμών, η επιμελημένη κατασκευή τάφων και η συχνότερη επαναχρησιμοποίησή τους, που προαναγγέλλουν τα μυκηναϊκά έθιμα και σχετίζονται με την αυξανόμενη διαφοροποίηση της κοινωνικής θέσης και την αναδυόμενη υψηλή

¹⁷⁰ Treuil 1996: 346.

¹⁷¹ Η χρήση του τύμβου, εμφανίστηκε κατά την ΠΕ περίοδο, γενικεύτηκε στην ΜΕ και sporadically συνεχίζει να εμφανίζεται και κατά τη Μυκηναϊκή περίοδο σε διάφορες περιοχές, κυρίως στη Μεσσηνία, την Αργολίδα, την Αττική, όπου έχουν βρεθεί οι περισσότεροι.

¹⁷² Σαφή ένδειξη οι παλαιότεροι τύμβοι της Λευκάδας που ανήκουν στην ΠΕ περίοδο. (Βασιλικού 1995:10, Dickinson 2003: 311-312.)

κοινωνική τάξη.¹⁷³ Το ΜΕ ΙΙΙ νεκροταφείο της Ελευσίνας, ο τάφος Τ.1 στο Κεφαλόβρυσο στα Βολιμίδια, οι οποίοι περιείχαν τρεις ή τέσσερις ταφές και οι Κάθετοι Λακκοειδείς τάφοι που περιείχαν από δύο ή περισσότερες ταφές, συγκεντρωμένες σε συγκεκριμένη έκταση, αποδεικνύουν ότι η ιδέα ενός αναπτυσσόμενου «οικογενειακού τάφου», είχε αρχίσει να εμφανίζεται κατά τα τέλη της ΜΕ ΙΙΙ και τις αρχές της ΥΕ Ι.¹⁷⁴

Στους πρώιμους Μυκηναϊκούς τύπους τάφων παρατηρείται σχετικά ομοιομορφία, οι νεκροί θάβονται και κτερίζονται με κάποια μορφή ταφικών δώρων όπως κεραμική, όπλα, κοσμήματα και προσωπικά αντικείμενα όπως και στις ΜΕ ταφές, ωστόσο οι αλλαγές εντοπίζονται στη μεγαλύτερη συχνότητα, την ποικιλία και την ανώτερη ποιότητα των κτερισμάτων. Η επαναχρησιμοποίηση των τάφων, πρόσφερε ευκαιρία για «ανάκτηση» κτερισμάτων από τις προγενέστερες ταφές, κάτι που οδήγησε σε πρακτική στάση απέναντι στους νεκρούς, οι οποίοι μετατοπίζονταν σε σωρούς στις γωνίες ή τα τοιχώματα, είτε τοποθετούνταν σε λάκκους εντός ή εκτός του τάφου καθώς επικρατούσε η άποψη ότι μετά την απομάκρυνση της σάρκας από το σώμα, δεν βεβηλώνονταν η μνήμη των νεκρών. Η μεγάλη διάκριση μεταξύ των νέων και των παλαιών τύπων τάφου, είναι ότι οι νέοι δεν περιείχαν παιδικές ταφές κατά τα πρώιμα στάδια.

Ο κιβωτιόσχημος και ο λακκοειδής επιβίωσαν ως τύποι τάφων κατά τους Μυκηναϊκούς χρόνους, καθώς πολλά νεκροταφεία της ΜΕ συνέχισαν αδιάκοπη χρήση στην ΥΕ Ι και ΙΙ περίοδο ή και αργότερα. Η ταφή ενός ή λίγων ενηλίκων σε κιβωτιόσχημο τάφο ήταν κοινή στη Φωκίδα και τη Θεσσαλία, τη Βοιωτία, την Αττική, την Πελοπόννησο. Κάποιοι τάφοι βέβαια, ήταν μεγάλοι και λιθόκτιστοι, εξελιγμένοι τύποι του κιβωτιόσχημου όπως οι τάφοι του νεκροταφείου της Ελευσίνας. Οι παιδικές ταφές τοποθετούνταν σε μικρούς λάκκους ή κιβωτιόσχημους, σε ορισμένες περιπτώσεις μέσα στον οικισμό ή και κάτω από την οικία, όπως στους ΜΕ χρόνους, έθιμο που συνεχίστηκε μέχρι την ΥΕ ΙΙΙ αν και σε αυτήν την περίοδο συναντάτε πιο σπάνια. Επιπλέον είναι διαδεδομένο το σκάψιμο λάκκων και κιβωτιόσχημων μέσα στους θαλαμοειδείς και θολωτούς τάφους, προκειμένου να φυλαχθούν προγενέστερες ταφές που μετατοπίστηκαν από το δάπεδο, αλλά είναι διαδεδομένο και για πρωτογενείς ταφές. Η επιβίωση του κιβωτιόσχημου θα μπορούσε να οφείλεται σε επίμονη τοπική παράδοση ή ακόμα και στη μεγάλη του άνεση και το μικρό κόστος κατασκευής.

¹⁷³ Dickinson 1989: 133-134.

¹⁷⁴ Dickinson 1999: 94.

Ωστόσο, η ατομική ταφή σε κιβωτιόσημους δεν παρέμεινε αποκλειστικό έθιμο του Μυκηναϊκού κόσμου και δεν μπορεί να λεχθεί ότι χρησιμοποιήθηκαν από κάποια κατώτερη τάξη καθώς πολλοί πρώιμοι και ύστεροι κιβωτιόσημοι τάφοι περιείχαν πλούσια κτέριση. Επομένως, η διάκρισή τους δεν προκύπτει κοινωνικά, αλλά γεωγραφικά.

Ο ταφικός τύμβος επιβίωσε σε μεγαλύτερο βαθμό. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι τύμβοι του Μαραθώνα, που περικλείουν περίτεχνες λίθινες κατασκευές με διάρκεια από τα μέσα της ΜΕ έως την ΥΕ ΙΙΑ2 περίοδο. Αλλά και οι τύμβοι στον Κισσό, τον Σαμικό και τη Μακρίσια της νοτιοδυτικής Πελοποννήσου που κατασκευάστηκαν κατά τη ΜΕ και χρησιμοποιήθηκαν αδιάκοπα έως την ΥΕ ΙΙ (πιθανόν και αργότερα), φανερώνοντας την αδιαμφισβήτητη επιβίωση παράδοσης τύμβων της Δυτικής Ελλάδας.¹⁷⁵

3.1.1.Κάθετοι Λακκοειδείς - Ταφικοί Κύκλοι.

Οι Κάθετοι λακκοειδείς, έθεσαν ένα πρότυπο επιμέλειας των τάφων, των κτερισμάτων και των ταφικών εθίμων. Ένα πρότυπο, το οποίο αποτέλεσε σημείο άμιλλας από την αναδύομενη κυβερνώσα τάξη της ηπειρωτικής Ελλάδας κατά την περίοδο της μέγιστης αίγλης της (τέλος ΜΕ και αρχές της ΥΕ Ι). Εμφανίστηκαν νέοι τύποι τάφων, όπως ο λαξευτός στο βράχο ή θαλαμοειδής και διάφορες μορφές λιθόκτιστου τάφου, κυρίως του θολωτού. Οι τάφοι αυτοί όμως απαιτούσαν περισσότερη επιδεξιότητα και μεγαλύτερο χρόνο κατασκευής από ότι οι προηγούμενοι τύποι και η κατασκευή τύμβων χρειαζόταν περισσότερη εργασία μετά την κατασκευή τους, αλλά μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν πολλές φορές και η πλειοψηφία αυτών, σίγουρα προορίζονταν για οικογενειακούς τάφους. Η χρήση τους αρχικά μπορεί να είχε περιοριστεί σε ανώτερες τάξεις της κοινωνίας, ωστόσο δεν πρέπει να θεωρείται πιθανό για όλες τις περιπτώσεις.¹⁷⁶

Πρόκειται για ορθογώνιους λάκκους με μεγάλο βάθος, σκαμμένους κάθετα στο μαλακό πέτρωμα των υπορειών της ακρόπολης, με διαστάσεις που κυμαίνονται από 1,50μ. έως 6,55μ. μήκος και 0,80 μ. έως 4,10μ. πλάτος και ποικιλία στο βάθος

¹⁷⁵ Θα μπορούσαμε να αναφέρουμε και το παράδειγμα των τύμβων στον Ορχομενό κατά την ΥΕ ΙΙΙ αλλά καθαρά κατασκευαστικά καθώς δεν περιείχαν σημαντικά κτερίσματα, πλην του Μαραθώνα, επομένως δεν μπορούμε να χαρακτηρίσουμε και τους νεκρούς τους ως τοπικές εξέχουσες προσωπικότητες, αλλά μόνο ως μικρούς αρχηγούς. (Dickinson 1966: 95-96.)

¹⁷⁶ Dickinson 1999: 94-95.

ανεξαρτήτως μεγέθους. Οι τοίχοι έχουν επένδυση από αργή λιθοδομία και διαθέτουν στέγη από πλάκες που ακουμπούν σε ξύλινες δοκούς, οι οποίες στηρίζονται σε μία προεξοχή στις παρειές του βράχου. Πάνω στις πλάκες τοποθετούνταν καλάμια ή χόρτα και μία στρώση πηλού για να μην εισχωρεί εσωτερικά το νερό. Η σκεπή τους βρίσκεται χαμηλά, σε σχετικά μικρή απόσταση από το δάπεδο του τάφου και κυμαίνεται από 0,40 έως 1,80 μ. ενώ μπορεί να φτάνει και τα 2,89μ. Με αυτόν τον τρόπο δημιουργείται ένας χώρος ανάμεσα στη σκεπή και το δάπεδο, που μοιάζει με ταφικό δωμάτιο, ενώ το υπόλοιπο τμήμα από τη σκεπή έως την επιφάνεια του εδάφους σκεπάζεται με χώμα.¹⁷⁷

Οι δύο Ταφικοί Κύκλοι, βρίσκονται σε απόσταση 150μ. περίπου ο ένας από τον άλλον, δυτικά της ακρόπολης, στο χώρο όπου πρέπει να καταλάμβανε ένα εκτεταμένο νεκροταφείο που ήταν σε χρήση από τη ΜΕ έως τις αρχές της ΥΕ περιόδου. Οι δύο Ταφικοί Κύκλοι περιβάλλονται από έναν τοίχο με διάμετρο περίπου 27μ., ενώ ο διπλός δακτύλιος από όρθιες πλάκες ασβεστόλιθου που οριοθετεί τον Ταφικό Κύκλο Α πιθανόν κατασκευάστηκε αργότερα, κατά την ΥΕ ΙΙΙ Β φάση, όταν ο ταφικός περίβολος περικλείστηκε εντός της ακροπόλεως.¹⁷⁸

Ο Ταφικός Κύκλος Α(εικ.13Α) που βρίσκεται κοντά στην Πύλη των Λεόντων, προς το νότο, περιείχε έξι τάφους και δεκαεννέα ταφές. Ανακαλύφθηκε το 1876 από τον Schliemann, ο οποίος σε διάστημα δεκαπέντε εβδομάδων, αποκάλυψε πέντε τάφους, που ανταποκρίνονταν στις προσδοκίες του, καθώς έμοιαζαν πράγματι «βασιλικοί» χάριν του πλούτου των κτερισμάτων τους και βασισμένος στις αναφορές του Πausanία που υποδείκνυε ότι οι τάφοι του Αγαμέμνονα και της οικογένειάς του είναι πέντε, θεώρησε πως η αποστολή του είχε τελειώσει. Ο Schliemann αποχώρησε από τις Μυκήνες και τον επόμενο χρόνο, δηλαδή το 1877, ο Σταματάκης, που είχε αναλάβει το ρόλο του επόπτη εκ μέρους της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, για την επίβλεψη των ενεργειών του Schliemann, αποκάλυψε τον έκτο τάφο, τον κοντινότερο στην είσοδο του Ταφικού Κύκλου.¹⁷⁹

Ο Ταφικός Κύκλος Β(εικ.13Β) ανακαλύφθηκε το 1952 εκτός της Ακροπόλεως, από τους Ι. Παπαδημητρίου, Α. Κεραμόπουλλο, Σ. Μαρινάτο και Γ. Μυλωνά. Μετά την ανακάλυψή του, επικράτησαν οι ονομασίες Ταφικός Κύκλος Α και Β αντίστοιχα. Περιείχε είκοσι τέσσερις τάφους εκ των οποίων δεκατέσσερις λακκοειδείς και δέκα

¹⁷⁷ Βασιλικού 1995: 28.

¹⁷⁸ Treuil et al. 1996: 346.

¹⁷⁹ Μυλωνάς 1983: 19, Βασιλικού 1995: 24.

κιβωτιόσημοι, παλαιότεροι ή και σύγχρονοι των λακκοειδών. Ο αριθμός των ταφών βέβαια δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί με ακρίβεια καθώς οι συλήσεις, οι συσσωρεύσεις και η αποσύνθεση των οστών, καταστούν δύσκολη τη μελέτη του σκελετικού υλικού, αλλά υπολογίζεται ότι ενταφιάστηκαν περίπου σαράντα νεκροί.¹⁸⁰ Ο Ταφικός Κύκλος Β, είναι παλαιότερος του Ταφικού Κύκλου Α και περιέχει ταφές που χρονολογούνται από το 1600 έως τις αρχές του 1500 π.Χ., ενώ αποτελούσαν και μέρος ενός πολύ μεγαλύτερου νεκροταφείου της ΜΕ περιόδου που εκτείνονταν νοτιοδυτικά της ακρόπολης των Μυκηνών. Παρά το γεγονός ότι ο Ταφικός Κύκλος Β είναι αρχαιότερος του Α, για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, από το 1600-1500 π.Χ., ήταν και οι δύο παράλληλα σε χρήση. Το γεγονός αυτό οδήγησε κάποιους ερευνητές στο συμπέρασμα ότι πιθανόν στις Μυκήνες βασίλευαν διαδοχικά δύο οικογένειες, αλλά την ίδια περίπου εποχή, που κάθε μία από αυτές χρησιμοποιούσε το δικό της Ταφικό Κύκλο.¹⁸¹ Εάν λάβουμε υπόψιν τις παραδόσεις, πράγματι αναφέρονται ως ηγεμόνες των Μυκηνών πρόσωπα, που ανήκουν σε δύο διαφορετικούς κλάδους της οικογένειας των Ατρείδων. Τον Ατρέα, που τον διαδέχθηκε ο αδελφός του Θυέστης, τον οποίο διαδέχθηκε ο Αγαμέμνονας, ο γιος του Ατρέα. Αδιαμφισβήτητα, τα πρόσωπα αυτά δεν μπορεί να συνδέονται με τους Ταφικούς Κύκλους, καθώς η δράση των μυθικών αυτών μορφών, τοποθετείται σε πολύ μεταγενέστερα χρόνια, αλλά είναι πιθανό μέσω των προφορικών παραδόσεων, να διασώθηκε η μνήμη των προσώπων μιας παλαιότερης γενιάς. Βέβαια, η άποψη αυτή δεν μπορεί να ισχύει αν ληφθεί υπόψιν ότι ο Κύκλος Α περιείχε έξι τάφους¹⁸² τοποθετημένους κοντά ο ένας στον άλλον, με τα κεφάλια των νεκρών να κοιτούν στην ανατολή ενώ στον Β οι είκοσι έξι τάφοι ήταν διασκορπισμένοι στον κύκλο, χωρίς συνεπή προσανατολισμό των ταφών και χωρίς σαφή μαρτυρία ομάδων. Επιπλέον ενώ οι μεγάλοι και πλούσιοι τάφοι του Ταφικού Κύκλου Β παραλληλίζονται στενά με τους φτωχότερους τάφους του Κύκλου Α, οι Τάφοι III, IV και V αποτελούν τους πλουσιότερους καθώς περιέχουν το μεγαλύτερο μέρος του θησαυρού των Κάθετων Λακκοειδών. Ωστόσο, η μεταγενέστερη μεταχείριση των Κύκλων διέφερε. Ο Α αφέθηκε άθικτος για να τακτοποιηθεί και εφοδιασθεί με ένα

¹⁸⁰ Βασιλικού 1995: 24, Μυλωνάς 1983: 30.

¹⁸¹ Βασιλικού 1995: 24.

¹⁸² Οι τάφοι τους οποίους περιλαμβάνει ο ταφικός κύκλος είναι έξι σε αριθμό I-VI. Είναι κάθετοι τετράπλευροι λάκκοι και συχνά αναφέρονται ως λακκοειδείς. Ωστόσο δεν θα πρέπει να συγχέονται με τους απλούς λακκοειδείς τάφους, καθώς το βάθος τους φτάνει μέχρι και τα 4μ. (Treuil et al. 1996: 354) Ο όρος Shaft Graves -φρεατοειδείς τάφοι- που απαντά στην αγγλική βιβλιογραφία αποδίδει καλύτερα το είδος των τάφων αυτών. (Βασιλικού 1995: 28, 30)

τοίχο στα μέσα του 13^{ου} αι. π.Χ. ενώ ο Β παραβιάστηκε στην αρχή από την κατασκευή του Τάφου Ρ στα μέσα του 15^{ου} αι. π.Χ. και φαίνεται ότι είχε αγνοηθεί κατά την κατασκευή του τάφου της «Κλυταιμνήστρας» κατά την ύστερη φάση του 14^{ου} αι. π.Χ. Η περιοχή είχε προφανώς χρησιμοποιηθεί για την επιχείρηση λάξευσης των λίθων, ο θάλαμος του Τάφου εισχώρησε στο ανατολικό τόξο του περιβόλου και η επίχωσή του θα κάλυψε εξ ολοκλήρου τον Ταφικό Κύκλο.¹⁸³

Οι σαράντα περίπου ταφές και των δύο Ταφικών Κύκλων θεωρήθηκαν προορισμένες για βασιλείς, οι οποίοι ήταν εκπρόσωποι μιας δυναστείας, άγνωστης μέχρι τότε στην ηπειρωτική χώρα.¹⁸⁴ Οι λακκοειδείς τάφοι δεν ήταν ένα φαινόμενο περιορισμένο μόνο στις Μυκήνες αλλά αποτέλεσμα μιας γενικότερης οικονομικής ανόδου κάποιων κέντρων της ηπειρωτικής χώρας. Εμφανίστηκαν και στην υπόλοιπη Πελοπόννησο, κυρίως στη Μεσσηνία, στον Ταφικό Κύκλο του Άνω Εγκλιανού στην Πύλο, στην Περιστεριά και στο Κορυφάσιο,¹⁸⁵ γεγονός που αποτελεί ένδειξη πως οι Μυκήνες δεν διέθεταν την πλήρη ηγεμονία σε ολόκληρη την Πελοπόννησο, αλλά ότι ήταν διαχωρισμένη σε βασιλεία τοπικιστικού χαρακτήρα, τα οποία χαρακτηρίζονταν από την ιδεολογία του άνακτος.¹⁸⁶ Το τυπικό της ταφής στην ηπειρωτική χώρα κατά τη διάρκεια της περιόδου των λακκοειδών ταφών παρουσιάζει ασύμμετρη κατανομή πλούτου και μια αυστηρά διαχωρισμένη κοινωνική ομάδα που αποστασιοποιείται από την υπόλοιπη κοινωνία επενδύοντας σε εξωτικά υλικά και αντικείμενα, ταφικές στήλες με ηρωικές σκηνές εντός μιας οριοθετημένης ταφικής περιοχής με την οποία υποδηλώνονται εδαφικές αξιώσεις, στρατιωτικά σύμβολα, τεράστιες ποσότητες χρυσού και έμφαση στην καταγωγή και τους προγόνους, στοιχεία που έγιναν φανερά με τη συνεχόμενη χρήση των τάφων.¹⁸⁷ Η απόθεση πολύτιμων αγαθών πλάι στους νεκρούς, δείχνει τη δημιουργία μιας ηπειρωτικής κοινωνικής ελίτ με αξιώσεις και κύρος σε περίοδο ανταγωνισμού. Παράγοντες που οδήγησαν στη δημιουργία μιας ηπειρωτικής ταυτότητας σε μια εποχή που η διαπολιτισμικότητα του Αιγαίου, η

¹⁸³ Dickinson 1999: 56, για αναλυτική μελέτη το σκελετικού υλικού που εμπεριείχαν οι ταφές βλ. Nafplioti 2009: 282-289 & Papazoglou-Manioudaki et al. 2009: 233-276, Papazoglou-Manioudaki et al. 2010: 157-224.

¹⁸⁴ Hooker 1976: 31-32.

¹⁸⁵ Blegen 1973: 326-327.

¹⁸⁶ Kilian 1988: 291-302.

¹⁸⁷ Wright 1987: 171-184.

εμφάνιση των νέων ανακτόρων στην Κρήτη και οι μινωικές επιρροές οδήγησαν στην ανάπτυξη μιας φυσιογνωμίας τελείως δικής της.¹⁸⁸

3.1.2.Κτερίσματα.

Τα κτερίσματα των «βασιλικών» ταφών είναι πλούσια και θαυμαστά λόγω των πολύτιμων υλικών κατασκευής, της υψηλής τέχνης, την οποία αυτά αντικατοπτρίζουν, αλλά και του εμφανή διεθνισμού που χαρακτηρίζει τον τομέα της τέχνης κατά την ΥΕ Ι περίοδο. Τα ταφικά αυτά σύνολα, αποτυπώνουν νοοτροπίες και ποικίλες μορφές τέχνης που εκφράζουν το πνεύμα μιας εποχής μέσα από αντικείμενα- φορείς ανάμεικτων πολιτιστικών στοιχείων, εκ των οποίων κάποια θα αποτελέσουν πρότυπα για νέες ιδέες και δημιουργίες, που θα απαντούν έως το τέλος της Μυκηναϊκής εποχής. Τα ποικίλα τεχνουργήματα που συνόδευαν τις ταφές αυτές απαντούν σε τρεις κύριες τάξεις που έχουν διακριθεί σε αυτούς: στον οπλισμό, στα κοσμήματα- στολίδια, στα πολύτιμα αγγεία. Ο κύριος όγκος αυτών των αντικειμένων εμφανίζονται σε μέταλλα και δεν υπάρχει αμφιβολία πως τα μεταλλικά αντικείμενα εκτιμήθηκαν πολύ.¹⁸⁹

Ο οπλισμός που αντιπροσωπεύεται από το περιεχόμενο των Κάθετων Λακκοειδών (εικ.19) απαντά σε μακρά και βαριά όπλα, τα οποία αντικατέστησαν τα σχετικώς μικρά και ελαφρά της ΜΕ περιόδου. Εμφανίστηκε η χρήση του εγχειριδίου, του κράνους, της ασπίδας και εισήχθη το άρμα. Τόσο η εμφάνιση, όσο και η χρήση τους, αντιπροσωπεύουν μια επανάσταση στις μεθόδους του πολέμου και η πρόωμη επιτυχία των Μυκηνών, πιθανόν να οφείλεται στην ταχύτερη και αποτελεσματικότερη υιοθέτηση.¹⁹⁰

Δεν είναι τυχαίο ότι οι επιτύμβιες στήλες (εικ.14), οι οποίες αποτελούν καθαρά ελλαδική δημιουργία, εμφανίζονται την περίοδο αυτή και εικονίζουν πολεμιστές με τους νέους τύπους όπλων. Από τις στήλες των βασιλικών περιβόλων των Μυκηνών, κάποιες είναι μεγάλου μεγέθους, κατασκευασμένες από σκληρό ή μαλακό αμμόλιθο, τοποθετημένες χωρίς ιδιαίτερο προσανατολισμό πάνω σε ορθογώνιες πλάκες που χρησίμευαν ως βάση. Διαθέτουν ανάγλυφη διακόσμηση και διακρίνονται σε δύο κατηγορίες, αυτές που διακοσμούνται μόνο με σπειροειδή και σχοινοειδή σχέδια και

¹⁸⁸ Voutsaki 1995: 59-60.

¹⁸⁹ Dickinson 1999: 111.

¹⁹⁰ Dickinson 1999: 113.

αυτές που κοσμούνται με παράσταση ανδρικής μορφής σε άρμα που επιτίθεται στον εχθρό που εμφανίζεται εμπρός του άρματος ή κείται στο έδαφος. Οι σκηνές αυτές ίσως εικονίζουν αρματοδρομίες- η αρματοδρομία, όπως και το άλογο είναι γνωστά νεκρικά μυκηναϊκά θέματα που παρέμειναν στο νεκρικό συμβολισμό και στα μεταγενέστερα χρόνια- προς τιμήν του νεκρού, πιθανότερο όμως είναι να εικονίζουν ηγεμόνα που κατατροπώνει τους εχθρούς του, σύμφωνα με τα σύγχρονα Αιγυπτιακά πρότυπα. Στις επιτύμβιες στήλες αποτυπώνεται η μυκηναϊκή κοινωνία που αγαπά το κυνήγι, τον πόλεμο, τα άγρια ζώα και χρησιμοποιεί πολεμικά μέσα όπως το άρμα και το άλογο. Τα λίγα ανάγλυφα της προϊστορικής εποχής στην Ελλάδα, αλλά και τα μεγάλα ανάγλυφα της Αιγύπτου και της Ανατολής είναι έργα δισδιάστατα που βρίσκονται πιο κοντά στο σχέδιο παρά τη γλυπτική. Οι μορφές και οι παραστάσεις των επιτύμβιων στηλών ορίζονται με ξεκάθαρα περιγράμματα, που τις διαχωρίζουν και τις απομονώνουν από το βάθος της εικόνας και δημιουργείται ζωντανή εντύπωση των μορφών αλλά λείπει η πλαστικότητα στο ανάγλυφο. Οι τροχί των αρμάτων σχεδιάζονται με διαβήτη, τα ζώα εικονίζονται στη στάση του «ιπτάμενου καλπασμού», χαρακτηριστική σύμβαση στην εικονογραφία του Αιγαίου που επιδιώκει την απόδοση της κίνησης και της ταχύτητας και απαντάται εδώ για πρώτη φορά στη Μυκηναϊκή εποχή σαν να πηδούν με τα τέσσερα πόδια τεντωμένα χωρίς να αγγίζουν το έδαφος. Τα κενά ανάμεσα στις μορφές διακοσμούνται με σπείρες καθώς η κάλυψη των επιφανειών με διάφορα διακοσμητικά θέματα που χαρακτηρίζεται ως *horror vacui*, είναι συνηθισμένο φαινόμενο στις διακοσμητικές τέχνες των πρώιμων εποχών.¹⁹¹

Παρατηρείται η τάση της μυκηναϊκής τέχνης για οργάνωση του διακοσμητικού χώρου με ορθολογιστικό τρόπο και την τοποθέτηση των παραστάσεων σε παράλληλες ζώνες ή σε αυτοτελείς πίνακες. Οι επιτύμβιες στήλες των βασιλικών περιβόλων των Μυκηνών θεωρούνται τα πρώτα δείγματα μνημειακής γλυπτικής στον ελληνικό χώρο. Η τεχνοτροπία τους είναι αδέξια και η όλη εντύπωση κάπως τραχιά και φανερώνει ότι ο τεχνίτης είναι ασυνήθιστος στην κατεργασία μιας μεγάλης επιφάνειας. Η μεγάλη αντίθεση ανάμεσα στην απλοϊκή εκτέλεση που εμφανίζουν οι επιτύμβιες στήλες και στην εκλεπτυσμένη τεχνική των εξαιρετικών λίθινων αγγείων που περιείχαν οι τάφοι εξηγείται από το γεγονός ότι τα αγγεία είναι έργα Μινωιτών ή Μυκηναίων που

¹⁹¹ Βασιλικού 1995: 37-38.

μαθήτευσαν σε Μινωίτες, ενώ οι στήλες είναι μια δημιουργία καθαρά εγχώρια και καινούργια, με ελάχιστες μινωικές επιδράσεις.¹⁹²

Τα σύνολα των μεταλλικών κτερισμάτων των Μυκηνών, προέρχονται από τους Ταφικούς Κύκλους της ακροπόλεως που χρονολογούνται από την ΜΕ έως την ΥΕ ΙΙ περίοδο. Συγκεκριμένα, οι λακκοειδείς τάφοι του ταφικού Κύκλου Β τοποθετούνται χρονικά από την ΜΕ έως την ΥΕ Ι περίοδο, εκτός από τον τάφο Ρ (ΥΕ ΙΙ), ο οποίος δεν απέδωσε μπρούτζινα αντικείμενα, ενώ οι ταφές του Ταφικού Κύκλου Α τοποθετούνται χρονικά στη μεταβατική φάση από την ΜΕ ΙΙΙ - ΥΕ Ι περίοδο μέχρι και την ΥΕ ΙΙ και απέδωσαν πληθώρα μπρούτζινων τεχνέργων όλων των κατηγοριών. Αν και τα μεταλλικά αντικείμενα των δύο ταφικών συνόλων καλύπτουν μια ευρεία περίοδο (ΜΕ-ΥΕ ΙΙ) είναι βέβαιο πως αποτελούν τέχνηρα αιχμής και ανήκουν σε ηγετικές ομάδες της περιοχής, με αποτέλεσμα να αντικατοπτρίζουν μόνο μια πλευρά της εξέλιξης στη μεταλλοτεχνία της περιόδου.¹⁹³

Αντικείμενα από χαλκό, κατασκευάζονται στην Κρήτη, τις Κυκλάδες και την ηπειρωτική Ελλάδα, ήδη από την ΠΕΧ. Από τον 14^ο αι. π.Χ. όμως και εξής, με την ανάπτυξη του εμπορίου, οι κατασκευές μπρούτζινων αντικειμένων εμφανίζονται σε μεγαλύτερο βαθμό. Κατά τον 16^ο αι. π.Χ. στην ηπειρωτική Ελλάδα η χαλκουργία συνεχίζοντας την παλαιά ΜΕ παράδοση, αλλά ανανεωμένη, με νεωτεριστικά στοιχεία από την Κρήτη και την Ανατολή, έφθασε σε υψηλό επίπεδο. Η παραγωγή μπρούτζινων αντικειμένων συνεχίζεται μέχρι το τέλος της Μυκηναϊκής εποχής, με εξαίρεση μία κάμψη που παρατηρείται την εποχή των αναταραχών στη Μεσόγειο γύρω στο 1200 π.Χ. Στα μπρούτζινα αντικείμενα συγκαταλέγονται όπλα, διαφόρων ειδών εργαλεία, κοσμήματα, αγγεία (εικ.4)¹⁹⁴ αντικείμενα καλλωπισμού, χαλινάρια, όλμοι θυρών, επενδύσεις θυροφύλλων, λυχνίες.¹⁹⁵

3.1.3. Ξίφη.

Πολλά ξίφη έχουν βρεθεί στους τάφους των βασιλικών περιβόλων και σύμφωνα με τον Schliemann και τις περιγραφές του, ενενήντα ξίφη συνόδευσαν τους τρεις νεκρούς του τάφου ΙV, ενώ ο Karo αναφέρει αντίστοιχα είκοσι έξι και τριάντα

¹⁹² Βασιλικού 1995: 38-39.

¹⁹³ Τσέλιος 2013: 17.

¹⁹⁴ βλ. Κ: 1^ο

¹⁹⁵ Βασιλικού 1995: 65.

δύο ξίφη καθώς και πολλά σπαράγματα. Οποσδήποτε οι αριθμοί είναι εντυπωσιακοί και υποδηλώνουν ότι τα ξίφη αυτά δεν ήταν μόνο αφιερώματα, αλλά πιθανότατα αντιπροσώπευαν τις «κεφαλές» των εχθρών που οι νεκροί είχαν κατατροπώσει ή αποτελούσαν τρόπαια νικηφόρων μαχών ή ακόμα και λάφυρα από επιδρομές και λεηλασίες. Τα ξίφη των βασιλικών περιβόλων απαντούν σε δύο κατηγορίες ξιφών, του τύπου Α και του τύπου Β (εικ.20). Ο τύπος Α είναι ο παλαιός μινωικός τύπος, όπου η λεπίδα είναι μακριά και στενή με στρογγυλεμένους ώμους, ο οβελίσκος -η άκρη της λεπίδας- που εισχωρεί μέσα στη λαβή είναι λεπτός και εύθραυστος, η λαβή που καταλήγει σε δύο κερατοειδείς αποφύσεις που αποβλέπουν στην προστασία του χεριού και η επένδυσή της, επικαλύπτουν τη λεπίδα. Ο τύπος Β χρονολογικά νεότερος, είναι τυπικά μυκηναϊκός, η λεπίδα είναι κοντύτερη και φαρδύτερη από τη λεπίδα του τύπου Α, κατάλληλη όχι μόνο για να πλήττει αλλά και να κόβει, έχει τετραγωνισμένους ώμους και ελαφρώς μυτερούς, ο οβελίσκος είναι φαρδύς, έχει σχεδόν ίδιο πλάτος με τη λεπίδα και είναι ισχυρός ενώ συχνά διαθέτει περιχίλωμα και στερεώνεται με πολλά καρφιά στη λαβή. Οι λεπίδες έχουν κεντρική νεύρωση για να είναι ανθεκτικές και συχνά φέρουν εγγάρακτη διακόσμηση η οποία τοποθετείται εκατέρωθεν του κεντρικού αυτού νεύρου. Στα ξίφη του τύπου Α προτιμώνται εικονιστικά θέματα, όπως οκτώσχημες ασπίδες, γρύπες κ.ά. τα οποία συχνά επιχρυσώνονται, ενώ στα ξίφη του τύπου Β η διακόσμηση των λεπίδων είναι γραμμική.¹⁹⁶ Τα επίμηλα, οι μύκητες, ήταν κατασκευασμένα από ποικίλα υλικά όπως ελεφαντόδοντο, αλάβαστρο, ξύλο ή κόκαλο και έφεραν συχνά επιχρυσώση.¹⁹⁷ Ορισμένα οστείνια ή ελεφάντινα επίμηλα έφεραν διακόσμηση από λεπτά, χρυσά σύρματα σφηνωμένα στο υπόθημα, τεχνική που ονόμασε ο Τσουντας «χρυσοκέντηση». Τόσο τα ξίφη όσο και τα εγχειρίδια είχαν ξύλινες ή δερμάτινες θήκες που είχαν επίσης επιχρυσώσεις, αλλά σώζονται μόνο κάποια υπολείμματα από αυτές. Ωστόσο, και οι δύο τύποι έχουν μακρινά ανατολικά πρότυπα, αλλά με επεξεργασία και εξέλιξη στον αιγαιακό χώρο. Η επένδυση της λαβής ενός ξίφους από τον τάφο IV αποτελείται από δύο χρυσά ελάσματα με έκτυπη σπειροειδή διακόσμηση που αγκαλιάζουν τους δύο ώμους της λεπίδας σχηματίζοντας δύο αντιμέτωπες κεφαλές λιονταριών,(εικ.7.Β) όπως και οι δύο εξωτερικές γωνίες της λαβής που σχηματίζουν επίσης κεφαλές ζώων. Το επίμηλο του ξίφους ήταν από ελεφαντόδοντο και η λεπίδα κοσμείται με εγγάρακτους γρύπες. Η λαβή ενός άλλου

¹⁹⁶ Sandars 1963: 117-119.

¹⁹⁷ Hood 1993: 215.

ξίφους από τον τάφο IV(εικ.7.Γ) παρουσιάζει μια εξαιρετικά περίτεχνη εργασία καθώς είναι ξύλινη και καλύπτεται από έλασμα χρυσού, με ένθετη διακόσμηση από lapis lazuli και ορεία κρύσταλλο. Οι ενθέσεις σχηματίζουν άνθη στο επάνω μέρος της λαβής και φολίδες στο κάτω. Η λαβή αγκαλιάζει τη χάλκινη λεπίδα του ξίφους και οι δύο άκρες τη καταλήγουν σε κεφάλια φιδιών, ένθετες από ορεία κρύσταλλο. Ο τύπος ένθεσης θυμίζει την περικλειστή τεχνική(cloisonnée). Αυτή η τεχνική ήταν γνωστή στη Κρήτη και μάλιστα μια πινακίδα από το Μάρι της Μεσοποταμίας αναφέρει ένα μαχαίρι από την Karhtor που η περιγραφή του θυμίζει το ξίφος του τάφου IV στο οποίο είναι εμφανής η συγγένεια με τη μινωική τέχνη, αν και διατηρεί τη μυκηναϊκή του ταυτότητα.¹⁹⁸

3.1.4 Εγχειρίδια Ένθετης Διακόσμησης.

Τα ένθετα εγχειρίδια από τον Αιγαικό χώρο, χρονολογούνται τον 16^ο - 15^ο αι. π.Χ. και αντιπροσωπεύουν με αριστουργηματικό τρόπο τον υψηλό βαθμό εξέλιξης και ακμής των εργαστηρίων μεταλλοτεχνίας και κοσμηματικής της εποχής αυτής.¹⁹⁹ Τα εγχειρίδια των βασιλικών τάφων των Μυκηνών ανήκουν στα ωραιότερα δείγματα όπλων της αρχαιότητας και φέρουν εξαιρετικές διακοσμήσεις στη λαβή και τη λεπίδα, με ενθέσεις από ελάσματα χρυσού και ημιπολύτιμους λίθους. Τα όπλα αυτά αποτελούν πολύτιμες προσφορές, συμβολή στη στρατιωτική ανδρεία του νεκρού και της υψηλής κοινωνικής του θέσης. Σε όλες τις κοινωνίες αρχαίες και σύγχρονες, τα όπλα έχουν μεγάλη σημασία για τους άνδρες. Άρεσαν πάντα τα πολύτιμα όπλα, αυτά που είχαν σπάνια διακόσμηση και η τέχνη της οπλοτεχνίας είχε εξελιχθεί από παλιά. Ανάλογα με την κοινωνική τους θέση οι άντρες της ΕΧ, επιζητούσαν τα περίτεχνα και ωραία όπλα. Εγχειρίδια με πολυτελείς λαβές, εμφανίζονται ήδη στην Παλαιοανακτορική περίοδο στην Κρήτη, αλλά τα εγχειρίδια των βασιλικών τάφων των Μυκηνών είναι ιδιαίτερα. Την ΥΕΧ, όπλα κυκλοφορούσαν στην περισσότερη Πελοπόννησο και τα συνευρήματα συνιστούν ότι όπλα τύπων των Κάθετων Λακκοειδών ταφών ήταν ευρέως στην κατοχή εκείνων που διέθεταν υψηλή κοινωνική θέση και αξιώματα.²⁰⁰ Κανονικοί και θολωτοί

¹⁹⁸ Hood 1993: 215-226. Στη Σκόπελο, ένας λακκοειδής τάφος του 1450 π.Χ. περιείχε κτερίσματα που ανήκουν στην ίδια τεχνοτροπία με τα κτερίσματα των ταφικών περιβόλων των Μυκηνών και το σημαντικότερο εύρημα του τάφου της Σκοπέλου, είναι ένα ξίφος(εικ.7.Ε) του οποίου ολόκληρη η λαβή και ο μύκητας είναι καλυμμένα με έλασμα χρυσού και πλούσια σπειροειδή διακόσμηση. (Βασιλικού 1995: 72)

¹⁹⁹ Παπαδόπουλος 1986: 96.

²⁰⁰ Βασιλικού 1995: 67-71.

τάφοι αυτής της περιόδου περιέχουν σειρές από αιχμές βελών, μαχαίρια και εγχειρίδια, κάτι που θα μπορούσε να εξηγήσει την τάση για συλλογή πολύτιμων όπλων όπως αυτές των Κάθετων Λακκοειδών Ταφών, που δύσκολα μπορούν να βρεθούν και αργότερα καθώς τα όπλα στους Μυκηναϊκούς τάφους δεν ήταν ποτέ κοινά, η ανακάλυψη σκόρπιων καρφιών υποδηλώνει ότι πολλά απομακρύνθηκαν με την ευκαιρία νεότερων ταφών ή κατά τη διάρκεια σύλησης.²⁰¹ Στα εγχειρίδια η κεντρική ενίσχυση δεν είναι απαραίτητη και η κενή επίπεδη επιφάνεια στη μέση της λεπίδας προσφέρεται για διακόσμηση, η οποία στα πολυτελή εγχειρίδια είναι ένθετη και αποτελείται από ελάσματα πολύτιμων μετάλλων. Συνήθως διακοσμούνται και οι δύο όψεις του ξύλου. Η τεχνική της ένθεσης των μετάλλων σε συνδυασμό με ή χωρίς νιέλλο είναι μια τεχνική εξαιρετικά σπάνια που προορίζονταν για τη διακόσμηση αντικειμένων γοήτρου, από τα οποία έχουν διασωθεί μόνο λίγα παραδείγματα κυπέλλων και εγχειριδίων και δεν είναι γνωστό αν η ένθετη διακόσμηση συνηθίζονταν μόνο σε αυτές τις δύο κατηγορίες αντικειμένων.²⁰² Από τα πολύτιμα αυτά αριστουργήματα του Μυκηναϊκού πολιτισμού, έχουν βρεθεί δέκα εννέα μόνο από όλο τον Αιγαιακό χώρο, γεγονός που ίσως αποτελεί την σπανιότητα της κατασκευής τους. Από τη στιγμή που ήρθαν στο φως τα πρώτα στον Ταφικό περίβολο των Μυκηνών, τα όπλα αυτά έχουν μελετηθεί συστηματικά από πολλούς μελετητές. Όλα αυτά τα εγχειρίδια, με μοναδική εξαίρεση ένα από τη Θήρα, προέρχονται από πέντε διαφορετικές θέσεις της Πελοποννήσου και πιο συγκεκριμένα επτά, από τους βασιλικούς τάφους των Μυκηνών, δύο από την Πρόσυμνα²⁰³, πέντε από το Βαφειό, δύο από το Ρούτσι (θα αναλυθούν παρακάτω), ένα από την Πύλο και ένα από τον Καταρράκτη Αχαΐας. Έχουν βρεθεί όλα σχεδόν σε τάφους, των Μυκηνών και σε θολωτούς τάφους στις υπόλοιπες θέσεις. Η καταγωγή της ένθετης τεχνικής τους είναι γενικά αποδεκτό ότι δεν επινοήθηκε στον Αιγαιακό χώρο. Ο Evans υποστήριξε ότι έχουν Αιγυπτιακή προέλευση, ο Maryon Μεσοποταμιακή, ο Higgins Μικρασιατική ενώ ο Dickinson και άλλοι Συριακή. Όμως, σημαντικό είναι το γεγονός ότι η ένθετη τεχνική τους απαντά συχνότερα στην ηπειρωτική Ελλάδα, όπου η χρήση της

²⁰¹ Dickinson 1999: 113.

²⁰² Ruiperez –Melena 1966: 172.

²⁰³ Στο ένα εγχειρίδιο από την Πρόσυμνα εικονίζεται ένα δελφίνι ως μοναδικό διακοσμητικό θέμα. Η λιτότητα της παράστασης αυτής, που είναι απλή και τολμηρή συγχρόνως, δημιουργεί ευχάριστη εντύπωση. Η τάση για απλούστευση που χαρακτηρίζει τη μυκηναϊκή τέχνη, φθάνει εδώ σε ακραίο σημείο πριν αρχίσει να τυποποιείται. Η παράσταση με το εικονιστικό θέμα του μεμονωμένου δελφινιού είναι γνωστή από την επική ποίηση, όπου αναφέρεται ότι η μορφή ενός δελφινιού κοσμούσε ως επίσημον την ασπίδα του Οδυσσέα. Οι εγκοπές για τις ενθέσεις έχουν γίνει κατευθείαν πάνω στη λεπίδα, η παράσταση του δελφινιού αποτελείται από ελάσματα χρυσού, αργύρου και χαλκού, που έχουν σταθεροποιηθεί με σμάλτο. (Βασιλικού, 1995:76-77.)

ενισχύθηκε σε πολύ υψηλό βαθμό από οπουδήποτε αλλού στη Μεσόγειο. Κατά πάσα πιθανότητα η τεχνική της ένθεσης κατάγεται από τη Συρία, όπου ήταν γνωστή και ανθούσε πολύ πιο πριν από τη χρήση της στην Αίγυπτο και την Ελλάδα, δηλαδή κατά τον ύστερο 19^ο και πρώιμο 18^ο αι. π.Χ. στους βασιλικούς τάφους της Βίβλου ενώ στον Αιγαιακό χώρο και στην Αίγυπτο μόνο από τον 16^ο αι. π.Χ..²⁰⁴

3.2. Μυκηναϊκοί Τύποι Τάφων.

Μεταξύ του 15^{ου} και 13^{ου} αι. π.Χ., μετά την ολοκληρωτική εξαφάνιση των λακκοειδών τάφων, απομένουν στην Ελλάδα, δύο βασικοί τύποι τάφων : ο θαλαμοειδής λαξευμένος στο φυσικό βράχο και ο θολωτός με κυκλικό κτιστό θάλαμο, οι οποίοι αποτελούν τους κατεξοχήν μυκηναϊκούς τύπους τάφων. Οι δύο αυτοί μυκηναϊκοί τύποι απαντούν ήδη από τη μεταβατική φάση και παρατηρείται ότι και οι δύο διαμορφώνονται στις παρυφές των λόφων και παρουσιάζουν σε γενικές γραμμές τρία κοινά χαρακτηριστικά στοιχεία:

α) ένα δρόμο πρόσβασης κάπως οριζόντιο.

β) μία είσοδο – στόμιο.

γ) έναν ταφικό θάλαμο.

Η διαφορά τους είναι ότι ο θαλαμοειδής τάφος είναι απλά λαξευμένος στο βράχο και παρουσιάζει αρκετές παραλλαγές, ενώ ο θολωτός διαθέτει έναν κτιστό θάλαμο με κυκλική κάτοψη και ο θόλος που τον στεγάζει οικοδομείται κατά το εκφορικό σύστημα, με δρόμο που βρίσκεται στην προέκταση μιας από τις ακτίνες του ταφικού θαλάμου και τύμβο που καλύπτει όλο το κτίσμα. Οι πρώτοι θολωτοί τάφοι με διάμετρο που δεν ξεπερνά σχεδόν ποτέ τα 6μ. εμφανίζονται κατά το τέλος της ΜΕ περιόδου στη Μεσσηνία και πιθανόν είναι αποτέλεσμα συνδυασμού των παραδοσιακών ηπειρωτικών τύμβων και των μινωικών κυκλικών τάφων. Κατά την ΥΕ I – II φάση ο τύπος εξαπλώνεται στην Λακωνία (Βαφειό βλ. παρακάτω), την Αργολίδα (Μυκήνες, Καζάρμα) και την Αττική (Θορικός), εξελίσσεται σταδιακά με διάμετρο που φτάνει τα 10μ., αλλά η πλήρης αρχιτεκτονική του μορφή δεν χρονολογείται νωρίτερα της ΥΕ II Β φάσης. Οι θαλαμοειδείς τάφοι που εμφανίζονται στη Λακωνία, τη Μεσσηνία και την Αργολίδα κατά την ΥΕ I περίοδο και όχι νωρίτερα παρουσιάζουν εξ αρχής

²⁰⁴ Παπαδόπουλος 1986: 93-95.

ποικιλομορφία με απλούς ή διπλούς ή πολλαπλούς ή τετράγωνους ή ημικυκλικούς θαλάμους (Πρόστυμα Τάφοι 25 και 52), περίπου ελλειψοειδείς (Κεφαλόβρυσο - Βολιμίδια). Επομένως είναι αναμφίβολο ο τύπος αυτός να προέρχεται από το θαλαμωτό τάφο όπως πίστευαν παλαιότερα αν και το σχήμα ορισμένων θαλαμοειδών εμπνέεται κατά πάσα πιθανότητα από αυτόν και η αντίθετη υπόθεση αποκλείεται από τη χρονολόγηση καθώς είναι σαφές ότι ο θολωτός τάφος δεν αποτελεί μια μνημειώδη έκδοση του θαλαμοειδούς.²⁰⁵

3.2.1. Θολωτοί.

Η κατάταξη των θολωτών σε τρεις κατηγορίες έδειξε καθαρά τα διάφορα προβλήματα στατικής που κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν οι κατασκευαστές τους. Σε περιπτώσεις όπου ο θάλαμος έχει διάμετρο μικρότερη των 6μ., η κατασκευή του δεν παρουσιάζει αρχιτεκτονικές δυσκολίες. Σε άλλες περιπτώσεις που η διάμετρος κυμαίνεται μεταξύ των 6 έως 10μ., απαιτούνται γνώσεις και δεξιότητες πέρα των συνηθισμένων δυνατοτήτων των κατασκευαστών τους. Όταν όμως πρόκειται για περιπτώσεις, στις οποίες η διάμετρος ξεπερνά τα 10μ., πρόκειται για αρχιτεκτονικό επίτευγμα που επιβεβαιώνει τον εξαιρετικό χαρακτήρα του ταφικού μνημείου. Από τους εκατόν είκοσι περίπου θολωτούς που έχουν καταγραφεί, οι δεκατέσσερις αποτελούν τους μεγαλύτερους θολωτούς τάφους και βρίσκονται κυρίως στη Μεσσηνία²⁰⁶, στην Αργολίδα, στο Βαφειό Λακωνίας, στον Ορχομενό της Βοιωτίας, στο Βόλο της Θεσσαλίας και στην Παλαιομάνινα της Ακαρνανίας. Η μεγαλύτερη διάμετρος φτάνει κοντά στα 15μ., το ύψος της θόλου σε περιπτώσεις που έχει διασωθεί ή σε άλλες που μπορεί να προσδιοριστεί είναι μικρότερο της διαμέτρου, ενώ σε περίπτωση που είναι ίσο με τη διάμετρο, οι λίθινοι δακτύλιοι κτίζονται κατά το εκφορικό σύστημα, αποκτώντας καλύτερη σταθερότητα. Ο τύμβος, τεχνητός λοφίσκος από χώμα και πέτρες, ο οποίος περιλαμβάνει από μία ή περισσότερες στρώσεις αργίλλου, προφυλάσσει το θόλο από την κατάρρευση προς το εσωτερικό του τάφου, αλλά και την διάλυση προς το εξωτερικό. Επιπρόσθετα, προστατεύει το οικοδόμημα από την υγρασία και το σκεπάζει, ενώ ταυτόχρονα επισημαίνει και τη θέση του.

Εσωτερικά του θαλάμου υπάρχουν μικροί λάκκοι, χρηστικοί τελετουργικοί ή ταφικοί, σκαμμένοι στο βραχώδες δάπεδο, το οποίο αφήνεται όπως είναι ή καλύπτεται

²⁰⁵ Treuil et al. 1996: 357, 504.

²⁰⁶ Vermeule 1983: 133.

από στρώμα αργίλλου. Η ύπαρξη πλευρικού θαλάμου αποτελεί σπάνιο φαινόμενο (όπως στην περίπτωση του «Θησαυρού του Ατρέως ή του Ορχομενού που θα αναλυθούν παρακάτω) και η επιμέλεια που χαρακτηρίζει την κατασκευή και τη διακόσμηση ή ο εντοπισμός γυναικείας ταφής, σε παρόμοιο πλευρικό δωμάτιο (όπως στις Αρχάνες που θα αναφέρουμε), οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι πλευρικοί θάλαμοι χρησιμοποιούνταν ως ταφικοί και όχι ως οστεοφυλάκια.

Το στόμιο, η είσοδος του τάφου, αποτελούσε το αδύνατο σημείο της κατασκευής. Οι Μυκηναίοι αρχιτέκτονες προσπαθώντας να αποφύγουν την κατάρρευσή του, ανέπτυξαν πρωτότυπες ιδέες και τεχνικές όπως η αναζήτηση ιδανικών αναλογιών, η χρησιμοποίηση μεγάλων τετραγωνισμένων ογκόλιθων, η αύξηση στον όγκο των υπέρθυρων και η επινόηση του κουφιστικού τριγώνου που μεταφέρει πλαγίως προς τις παραστάδες τις κάθετες πιέσεις των τοίχων του θόλου.

Η επιμέλεια της κατασκευής των προσόψεων με τη συστηματική χρήση τετραγωνισμένων λιθόπλινθων που τοποθετούνταν προσεκτικά, μας οδηγεί στην υπόθεση πως παρέμεναν ορατές από την αποπεράτωσή τους έως τον πρώτο ενταφιασμό. Εξάιρεση αποτελεί ο πολυτελής διάκοσμος «του τάφου της Κλυταιμνήστρας» και του «Θησαυρού του Ατρέα» στις Μυκήνες. Η είσοδος κλείνεται συνήθως με τοίχο και σπάνια με κανονική θύρα.

Οι αναλογίες και το σχήμα του δρόμου εξαρτώνται από τις διαστάσεις και τη θέση του τάφου. Σε περιπτώσεις όπως στους αρχαιότερους τάφους της Πελοποννήσου που είναι κτισμένοι πάνω από την επιφάνεια του εδάφους, πρόκειται για μικρή δίοδο διαμορφωμένη στο πάχος του τύμβου, ιδιαίτερα δυσδιάκριτη και σε άλλες, όπως στους τάφους της Αργολίδας και κυρίως των Μυκηνών, αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα του μνημείου που κατασκευάζεται με την ίδια επιμέλεια όπως ο θόλος.

Τα πιο λαμπρά παραδείγματα θολωτών τάφων ανήκουν στο 13^ο αι. π.Χ., εποχή κατά την οποία οι Μυκηναίοι αρχιτέκτονες χρησιμοποιώντας λιθόπλινθους σε κανονικούς δόμους, τελειοποίησαν την αρχιτεκτονική μορφή των ταφικών αυτών οικοδομημάτων, πετυχαίνοντας υψηλή τεχνική αρτιότητα και εξαιρετική λεπτότητα στην εκτέλεση του διάκοσμου και των λεπτομερειών.²⁰⁷

²⁰⁷ Treuil et al. 1966: 505-507.

3.2.2. Θαλαμοειδείς ή Θαλαμωτοί Τάφοι.

Οι θαλαμοειδείς τάφοι έχουν δρόμο επικλινή, λαξευμένο στο χώμα ή στο βράχο, με συγκλίνοντα τοιχώματα. Η είσοδος βρίσκεται στο μέσο περίπου της μακρύτερης πλευράς, φράζεται με ξερολιθιά και δεν χαρακτηρίζεται πάντα από κάποιο ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό στοιχείο. Το σχήμα του υπόγειου θαλάμου και της οροφής, εξαρτάται από τη σκληρότητα του εδάφους όπου είναι λαξευμένος. Ο θάλαμος είναι συνήθως τετράπλευρος, αλλά υπάρχουν και τραπεζοειδείς, ημικυκλικοί, ελλειψοειδείς, πεταλόσχημοι. Ανάλογα με τις διαστάσεις τους, την επιμέλεια κατασκευής, την ποιότητα των τελειωμάτων, την εσωτερική διάταξη, διακρίνονται σε κατηγορίες και υπάρχει μεγάλη ποικιλία, από τον επονομαζόμενο «των παιδιών του Οιδίποδα»²⁰⁸ στη Θήβα έως τους απλούς της Περατής.²⁰⁹ Η μέση επιφάνεια των θαλάμων της ΥΕ ΙΙΙ Α-Β περιόδου είναι περίπου 7 τ.μ. και κάποιοι από αυτούς διαθέτουν ένα κύριο θάλαμο και από έναν έως τρεις δευτερεύοντες.

Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα που διαθέτουμε ο προσδιορισμός της προέλευσης των δύο τύπων τάφων παραμένει αδύνατος. Ο θολωτός προέρχεται ίσως από τη «λιθοποίηση» του ελλαδικού τύμβου και ο θαλαμοειδής από τη φυσική εξέλιξη των κιβωτιόσχημων και λακκοειδών τάφων των προηγούμενων περιόδων. Από το τέλος της ΜΕ περιόδου, αν και διαπιστώνεται μια βαθμιαία τυποποίηση των τάφων, δεν παρατηρείται τόση ομοιομορφία όσο γενικά πιστεύεται. Οι τοπικές παραδόσεις παραμένουν ζωντανές, στην Ελευσίνα ταυτόχρονα με τους θαλαμοειδείς τάφους, κατά την ΥΕ περίοδο συνεχίζουν την κατασκευή και χρήση μεγάλων ορθογώνιων κτιστών τάφων με πλάγια είσοδο. Στο Άργος στο νεκροταφείο της Δειράδας συνυπάρχουν διάφοροι ταφικοί τύποι, όπου παράλληλα με τους τριάντα πέντε θαλαμοειδείς, απαντούν απλοί λάκκοι με λεία τοιχώματα και χωρίς κάλυμμα, λάκκοι με πατούρα, λάκκοι με όρθιες πλάκες κατά μήκος των τοιχωμάτων σχεδόν όμοιοι με τους κιβωτιόσχημους σε άλλες θέσεις του οικισμού, καθώς και ένας βαθύς ορθογώνιος λάκκος με κάθετα τοιχώματα και πλευρική κόγχη. Η συνύπαρξη διαφόρων ταφικών παραδόσεων στον ίδιο οικισμό διατηρείται από την ΥΕ ΙΙΙ Α1 έως την ΥΕ ΙΙΙ Γ φάση

²⁰⁸ Ο θάλαμος έχει διαστάσεις 11,50 X 7 X 3,50 με ζωγραφικό διάκοσμο, γεγονός που τον κάνει ξεχωριστό. Βλ. Σπυρόπουλος, 1972 b: 309-312.

²⁰⁹ Kilian- Dirlmeier 1986: 159-198. Με διαστάσεις 0,80 X 0,95μ.

και διαπιστώνεται στα Νιχώρια, τις Μυκίνες, την Τανάγρα, το Μεδεώνα Φωκίδας και την Περατή. Η εξαφάνιση των κιβωτιόσχημων και των λακκοειδών τάφων είναι μόνο φαινομενική καθώς βρίσκονται και πάλι εντός των θολωτών και των θαλαμοειδών τάφων, αλλά και των τύμβων, των οποίων η παράδοση επιβιώνει σε όλη τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου.²¹⁰

Κατά την ΥΕ ΙΙΙ Γ η κατασκευή και η χρήση θολωτών που διαδόθηκαν κατά την ΥΕ ΙΙΙ Α-Β περίοδο από την Αργολίδα και τη νοτιοδυτική Πελοπόννησο μέχρι τη Θεσσαλία και τη Βορειοδυτική Ελλάδα σταματάει σχεδόν εντελώς. Ο συνηθέστερος τύπος τάφου παραμένει ο θαλαμοειδής από την ΥΕ ΙΙ έως την ΥΕ ΙΙΙΓ και η επανεμφάνιση παλαιότερων απλούστερων τύπων πιθανόν οφείλεται στην πτώση του βιοτικού επιπέδου ή στην τάση επαναχρησιμοποίησης τάφων που είχαν εγκαταλειφθεί καιρό πριν και επικρατεί στην ΥΕ ΙΙΙ Γ περίοδο.²¹¹

Στη Μεσσηνία και τη Νότια Τριφυλία επικρατούν οι λαξευτοί θαλαμοειδείς και οι κτιστοί θολωτοί, ενώ σπάνια απαντούν οι τύμβοι και οι κιβωτιόσχημοι. Νεκροταφεία με θαλαμοειδείς τάφους έχουν εντοπιστεί σε εννέα θέσεις, τα περισσότερα στην περιοχή της Πύλου. Από αρχιτεκτονική άποψη το σημαντικότερο είναι το νεκροταφείο στα Βολιμίδια, το οποίο όμως διαθέτει και θαλαμοειδείς τάφους.²¹²

Η αρχιτεκτονική των θολωτών τάφων έχει συζητηθεί από μεγάλο αριθμό μελετητών, όπως ο Μαρινάτος, ο Κουρουνιώτης, ο Κορρές, ο Pelon, ο Dickinson κ.ά., οι οποίοι συμφωνούν ότι με εξαίρεση τον Τ1 τάφο της Περιστεριάς,²¹³ αλλά και τάφους στη Μάλθη, την Τραγάνα και την Άνθεια, οι θολωτοί τάφοι της Μεσσηνίας υστερούν των Αργολικών τάφων καθώς: α) απουσιάζει η λίθινη επένδυση στα τοιχώματα, με μόνη εξαίρεση της Μάλθης²¹⁴ β) η κατασκευή των θόλων από ντόπιο ακατέργαστο υλικό δεν παρουσιάζει αρτιότητα και επιμέλεια γ) συνυπάρχουν με τύμβους

²¹⁰ Muller 1989: 24.

²¹¹ Treuil et al. 1966: 507-508 & βλ. Benzi, SMEA 23, 1982: 323-335.

²¹² Παπαδόπουλος – Κοντορλή 2003: 135. Θαλαμοειδείς βρέθηκαν επίσης στην ευρύτερη περιοχή του Εγκλιανού σύγχρονοι με την εποχή λειτουργίας του ανακτόρου δηλαδή ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ Β2, στο Ριζόμυλο Νιχωρίων, στην Άνθεια – Άγιο Ηλία και στο Καρτερόλι της ΥΕ ΙΙΙ Α-Β.

²¹³ Οι τρεις θολωτοί, ο Τ1, ο Τ2, ο Τ3 που χρονολογούνται από την ΥΕ Ι έως ΙΙΒ περίοδο, περικλείονται από μεγάλο τοίχο με μορφή περιβόλου ελλειψοειδούς σχήματος, διαθέτουν επιμελημένη κατασκευή και πλούσια κτερίσματα από χάλκινα όπλα και εργαλεία και πιθανόν να άνηκαν σε κάποια τοπική δυναστεία με μεγάλη εμπορική δραστηριότητα και πολιτική δύναμη, εφάμιλλη της εποχής των Λακκοειδών τάφων των Μυκηνών. Γι' αυτό το λόγο η Περιστεριά αποκαλείται: «οι Μυκίνες της Δ. Πελοποννήσου». Παπαδόπουλος – Κοντορλή 2003: 142.

²¹⁴ Ο Valmin θεωρεί ότι οι δύο θολωτοί της Μάλθης με την επιμελημένη κατασκευή τους δέχτηκαν την επίδραση από την ταφική αρχιτεκτονική της Αργολίδας κυρίως του «Τάφου του Ατρέα» και του «Τάφου της Κλυταιμνήστρας». Παπαδόπουλος – Κοντορλή 2003: 142.

προγενέστερων περιόδων δ) χρησιμοποιούνται λάκκοι στο δάπεδο της θόλου για ταφές και ανακομιδές ε) αρκετοί είναι υπέργειοι (Μάλθη). Η ύπαρξη θολωτών τάφων ανά συστάδες ή ζεύγη κυρίως στην περιοχή της Πύλου είναι αξιοσημείωτη (ζεύγη Τραγάνας και Ρούτση, συστάδα Καμινίων). Υπάρχουν περιπτώσεις μερικής ή ολικής συνύπαρξης με τύμβους, αλλά και μεμονωμένοι θολωτοί με είσοδο και δρόμο προς την κατωφέρεια της πλαγιάς και σπανιότερα παράλληλα προς αυτή.²¹⁵

3.2.3. Ταφικά Έθιμα.

Στους μυκηναϊκούς τάφους, ο νεκρός τοποθετείται κατά κανόνα απευθείας επάνω στο δάπεδο του θαλάμου, καλυμμένος με τα κτερίσματά του, σε ύπτια θέση, με στήριγμα κάτω από το κεφάλι και χωρίς συγκεκριμένο προσανατολισμό.²¹⁶ Η χρήση φέρετρου ή σαρκοφάγου, εξαρτάται από τις τοπικές παραδόσεις,²¹⁷ ωστόσο τόσο στους θολωτούς όσο και στους θαλαμοειδείς, παρατηρείται κυρίως η χρήση απλών λάκκων ή κιβωτιόσχημων τάφων για ατομικές ή πολλαπλές ταφές.²¹⁸ Τα κτερίσματα περιλαμβάνουν κοσμήματα, σφραγίδες, επίρραπτα κοσμήματα, όπλα, εργαλεία, αγγεία προσφορών κτλ., τα οποία τοποθετούνταν με επιμέλεια γύρω από το σώμα του νεκρού.²¹⁹ Σε κάποιες περιπτώσεις θυσιάζονται ζώα, κυρίως σκυλιά και σπανιότερα άλογα, τα οποία τοποθετούνται στον τάφο μαζί με το νεκρό. Μετά τον ενταφιασμό, η είσοδος του τάφου φράζεται με ξερολιθιά, σπάνε τα αγγεία²²⁰ με τις νεκρικές προσφορές μπροστά από αυτόν και επιχωματώνουν το δρόμο. Υπάρχουν περιπτώσεις, στις οποίες τοποθετείται ένα ξύλινο ή λίθινο σήμα. Σε περιπτώσεις επαναχρησιμοποίησης του τάφου, αφαιρούσαν όλο σχεδόν το χώμα από το δρόμο, γκρέμιζαν την ξερολιθιά της εισόδου ή το ανώτερο τμήμα της και αν δεν υπήρχε αρκετός χώρος για τη νέα ταφή, παραμέριζαν τα οστά των προηγούμενων νεκρών προς το βάθος και τις πλευρές του θαλάμου. Υπάρχουν και περιπτώσεις που οι προηγούμενες

²¹⁵ Παπαδόπουλος – Κοντορλή 2003: 142-143.

²¹⁶ Hagg, Sieurin 1982 BSA 77: 177-186.

²¹⁷ Η χρήση φέρετρου ή σαρκοφάγου, εξαρτάται από τις τοπικές παραδόσεις όπως για παράδειγμα στην περίπτωση του νεκροταφείου της Τανάγρας, το οποίο απαριθμεί εκατόν σαράντα περίπου θαλαμοειδείς τάφους (από την ΥΕ ΙΙΙ Α2 έως την ΥΕ ΙΙΙ Γ), στο οποίο κατά την ΥΕ ΙΙΙ Β φάση παράλληλα με τις συνηθισμένες ταφές απαντούν και ορθογώνιες πήλινες λάρνακες με επίπεδο κάλυμμα, από τις οποίες κάποιες φέρουν ζωγραφικό διάκοσμο με κόκκινο και μαύρο χρώμα σε λευκό βάθος που απεικονίζουν ταφικές τελετές. Οι λάρνακες χρησιμοποιήθηκαν είτε ως σαρκοφάγοι για ταφές νεκρών, είτε ως οστεοφυλάκια αλλά σε πιο σπάνιες περιπτώσεις. (Σπυρόπουλος, AAA 1970: 184-17.)

²¹⁸ Treuil et al. 1996: 508-509.

²¹⁹ Ιακωβίδης 1969: 123.

²²⁰ Αρτόσχημα αλαβάστρινα αγγεία και αγγεία με επικάλυψη αργύρου είχαν κυρίως ταφική χρήση και περιείχαν νεκρικές προσφορές. (Υπ.13 Treuil et al.1996: 509).

ταφές τοποθετούνταν σε λάκκους που ανοίγονταν μέσα στο θάλαμο ή στο δρόμο ή ακόμα και σε κόγχες που ανοίγονταν στα τοιχώματά τους. Έκαιγαν τα λείψανα των προηγούμενων νεκρών για εξοικονόμηση χώρου και απολύμανση του θαλάμου και αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ενώ το σώμα του νεκρού τιμάται με ευλάβεια, μετά την αποσύνθεσή του δεν αντιμετωπίζεται πλέον ως ξεχωριστή οντότητα.²²¹

Ο αριθμός των νεκρών σε κάθε τάφο εξαρτάται από συνθήκες που τις περισσότερες φορές είναι άγνωστες, όπως η διάρκεια χρήσης του τάφου, ο αριθμός του πληθυσμού της κοινότητας, οι συνήθειες, οι προκαταλήψεις κ.ά. Κατά μέσον όρο σε κάθε τάφο αναλογούν τρεις με πέντε νεκροί, βέβαια υπάρχουν και περιπτώσεις όπως για παράδειγμα στην Περατή που περιλαμβάνουν δέκα ταφές ή στις Μυκήνες είκοσι. Επιπλέον η χρήση κάποιων τάφων ως κενотаφίων είναι πολύ πιθανή όπως και στην περίπτωση των Δενδρών, ο θαλαμωτός τάφος 2 (αναλυτικά παρακάτω), στις Μυκήνες οι τάφοι T 528, T 514, T 519, T 530, στην Κόκλα.²²²

Έως την ύστερη YE III Γ φάση, η καύση των νεκρών μαρτυρείται μόνο σποραδικά και πιθανόν δεν διαθέτει την πολιτισμική και ιστορική σημασία που συχνά της αποδίδουν. Στο νεκροταφείο της Περατής, που χρησιμοποιήθηκε από το τέλος της YE III B έως και την ύστερη YE III Γ, υπάρχουν δέκα οκτώ καύσεις και τουλάχιστον πεντακόσιοι ενταφιασμοί. Τα αποτεφρωμένα λείψανα ανδρών και γυναικών κάθε ηλικίας είναι τοποθετημένα ανάμεσα στους ενταφιασμούς και μερικές καύσεις ανήκουν στους παλαιότερους τάφους του νεκροταφείου. Σε ορισμένα νεκροταφεία της ύστατης YE III Γ φάσης όπως της Σαλαμίνας, της Αθήνας και το Λευκαντί, η καύση των νεκρών γίνεται συστηματική και συνδέεται με τη χρήση κιβωτιόσχημων τάφων ή απλών λάκκων.

Ο αριθμός των τάφων που αποτελούν ένα νεκροταφείο εξαρτάται από το μέγεθος του οικισμού στον οποίο ανήκει και από τη διάρκεια χρήσης του νεκροταφείου, ωστόσο κανένα από τα παραδείγματα δεν αποδεικνύει ικανοποιητικά τους συσχετισμούς αυτούς. Στις Μυκήνες, εννέα θολωτοί και εκατόν πενήντα θαλαμοειδείς τάφοι χρονολογούνται στην YE II- III B περίοδο. Σε ίδιο χρονικό διάστημα, κτίζονται στα Δενδρά ένας θολωτός και δεκαπέντε θαλαμωτοί τάφοι. Η εσωτερική οργάνωση των νεκροταφείων εξαρτάται κυρίως από τοπογραφικούς

²²¹ Ιακωβίδης, 1969: 122-123, Treuil et al. 1996: 510.

²²² Treuil et al. 1996: 510, για κενοτάφια βλ. Μυλωνάς 1966: 118.

παράγοντες, αν και οι περισσότεροι μυκηναϊκοί τάφοι βρίσκονται εκτός των κατοικημένων περιοχών, ορισμένοι όπως «ο Θησαυρός του Ατρέα» και «ο τάφος της Κλυταιμνήστρας» στις Μυκήνες γειτονεύουν με συνοικίες της ίδιας περιόδου. Βέβαια είναι αρκετά δύσκολο να αντιληφθούμε την ακριβή σχέση μεταξύ οικισμών και νεκροπόλεων και παρά το ότι έχει γίνει προσπάθεια να αναγνωριστεί μια ομάδα του οικισμού των Μυκηνών με βάση τους θαλαμοειδείς τάφους, οι αμφιβολίες για ακριβή χρονολόγηση της πλειονότητας των τάφων και οι ανεπαρκείς πληροφορίες για την κατοίκηση της κάτω πόλης δεν μας επιτρέπουν μια τέτοια θεώρηση.²²³

Στους θολωτούς τάφους της Μεσσηνίας, οι νεκροί μεταφέρονταν πιθανόν με άρμα έως την είσοδο του τάφου και ο ενταφιασμός τους πραγματοποιούνταν είτε με την τοποθέτησή τους στο δάπεδο της θόλου, είτε εντός λάκκου. Υπήρχαν κόγχες και λάκκοι που χρησίμευαν ως οστεοφυλάκια ή σε σπάνιες περιπτώσεις για πρωτογενείς ταφές (Ρούτση ο T2). Οι νεκροί θάπτονταν σε συνεσταλμένη στάση και αργότερα εκτάδην, με συνοδεία πολύτιμων και πλούσιων κτερισμάτων όπως μεταλλικά αγγεία, όπλα, εργαλεία, κοσμήματα κτλ.²²⁴

Συμπερασματικά η Μυκηναϊκή εποχή διαθέτει μεγάλη ποικιλία, όπου βασικοί τύποι τάφων είναι ο θολωτός και ο θαλαμοειδής, οι οποίοι εξελίσσονται και εξαπλώνονται, ενώ παράλληλα συνεχίζεται και η χρήση παραδοσιακών τύπων. Οι πολλαπλές ταφές είναι δεδομένες, αλλά υπάρχουν και ατομικές. Πραγματοποιούνται καύσεις, αλλά υπερισχύουν οι ενταφιασμοί. Ωστόσο, η μεγάλη ποικιλία δυσχεραίνει την πολιτιστική και ιστορική ερμηνεία των ταφικών εθίμων.

²²³ Treuil et al. 1996: 511.

²²⁴ Kontorli- Papadopoulou: 1995, 111-121, Παπαδόπουλος – Κοντορλή 2003: 142-143.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

Ταφικά Σύνολα

4.1.Αργολίδα.

4.1.1. Θολωτοί Τάφοι Μυκηνών.

Στις Μυκήνες έχουν βρεθεί εννέα σημαντικοί θολωτοί τάφοι (εικ.21-23), που χρονολογούνται από το 1510 έως το 1220 π.Χ. περίπου και διαιρούνται σε τρεις κατηγορίες: τους παλιότερους, τους μέσους και τους νεότερους. Οι τάφοι αυτοί έχουν πάρει συμβατική ονομασία από τους πρώτους ανασκαφείς, καθώς ο αριθμός τους ταίριαζε με τον αριθμό των βασιλέων που προέρχονταν από τις δυναστείες των Περσειδών και των Ατρείδων, που περιγράφει η ομηρική παράδοση. Στην κατηγορία των παλαιότερων θολωτών τάφων ανήκουν **οι τάφοι του Επάνω Φούρνου, των Κοκλώπων και του Αιγίσθου**. Στους τάφους αυτούς οι πλευρές των δρόμων είναι απλώς σκαμμένες και όχι κτιστές, οι παραστάδες του στομίου είναι κτιστές και όχι πολύ στερεές, τα υπέρθυρα δεν έχουν κουφιστικά τρίγωνα, το εσωτερικό υπέρθυρο είναι ευθύγραμμο και η θόλος είναι κτισμένη με αργή λιθοδομή. Στην επόμενη κατηγορία, δηλαδή στους μέσους θολωτούς ανήκουν **οι Τάφοι της Παναγιάς, Του Κάτω Φούρνου και των Λεόντων**. Σε αυτούς, οι πλευρές των δρόμων είναι κτιστές με ακανόνιστους λίθους, οι παραστάδες του στομίου είναι κτισμένες με επιμέλεια, τα υπέρθυρα επιμήκη με κουφιστικά τρίγωνα, το εσωτερικό υπέρθυρο είναι κοίλο για να ταιριάζει με τη θόλο, η θόλος είναι κτισμένη με ισόδομη λιθοδομία. Στον τάφο των Λεόντων εμφανίζεται ως καινούργιο στοιχείο, εξωτερική πόρτα στο στόμιο. Στην τρίτη περίπτωση, στους νεότερους θολωτούς ανήκουν **οι Τάφοι των Δαιμόνων, ο Θησαυρός του Ατρέως και ο Τάφος της Κλυταιμνήστρας**. Στους τάφους αυτούς οι πλευρές των δρόμων είναι κτισμένες κατά το ισοδομικό σύστημα από σκληρό αμυγδαλίτη λίθο, οι παραστάδες κτισμένες με μεγάλη επιμέλεια, οι προσόψεις έχουν γλυπτή διακόσμηση και στο στόμιο υπάρχουν πόρτες. Τα υπέρθυρα είναι πολύ μεγάλα και έχουν κουφιστικά τρίγωνα, τα εσωτερικά υπέρθυρα είναι κοίλα, εργασμένα με πολλή επιμέλεια και η θόλος κτισμένη με εξαιρετικό τρόπο από διατεταγμένους σκληρούς λίθους σε δόμους. Η κατηγορία

αυτών των τάφων έχει μακρείς δρόμους, που αυξάνουν τον ήδη μνημειακό χαρακτήρα της εισόδου.²²⁵

Ο «*Τάφος του Ατρέα*» (εικ.22) αποτελεί τον πιο μεγαλοπρεπή από τους θολωτούς τάφους των Μυκηνών. Ο δρόμος του είναι 36 επί 6μ., οι πλευρές του κτισμένες με μεγάλη επιμέλεια ακολουθώντας το ισοδομικό σύστημα και με πολύ μεγάλους λίθους στην κάτω στρώση, ώστε η εντύπωση της μεγαλοπρέπειας να παρουσιάζεται ακόμα πιο έντονη. Η πρόσοψη έχει ύψος 5,40μ. και πλάτος 2,70μ. στο κάτω μέρος και 2,40μ. στο επάνω. Οι πλευρές του θυραίου ανοίγματος συγκλίνουν προς τα μέσα, στοιχείο που επίσης ενισχύει το μνημειακό χαρακτήρα της εισόδου. Ένα διπλό ρηχό κυμάτιο πλαισιώνει την πόρτα. Εκατέρωθεν της εισόδου, ήταν τοποθετημένοι δύο ημικίονες από πρασινωπό λίθο, πάνω σε χαμηλές τριβαθμιδωτές βάσεις, οι οποίες παρουσιάζουν κόσμηση από σπείρες και οδοντωτές ταινίες. Το κιονόκρανο αποτελείται από υποτραχήλιο που φέρει φυλλοειδή διακόσμηση, εχίνο και άβακα.²²⁶ Στους ημικίονες παρατηρούμε τον χαρακτήρα που διατηρεί η μυκηναϊκή τέχνη ως αυτήν την εποχή. Τα πλούσια μινωικής έμπνευσης σχέδια που τους καλύπτουν, δημιουργούν μια έντονη διακοσμητική εντύπωση που σκιάζει επιφανειακά τον απλό στη σύλληψη και λειτουργικό χαρακτήρα της μυκηναϊκής αρχιτεκτονικής. Το υπέρθυρο αποτελείται από δύο εντυπωσιακούς ογκόλιθους εκ των οποίων ο εσωτερικός έχει μήκος 8 μ., πλάτος 5 μ. και ύψος 1,20 μ. και έχει υπολογιστεί ότι ζυγίζει περίπου 120 τόνους. Στην εσωτερική του πλευρά έχει κοίλο σχήμα ώστε να προσαρμόζεται αβίαστα στην καμπύλη της θόλου. Πάνω από το υπέρθυρο βρίσκεται το ανακουφιστικό τρίγωνο, κτισμένο όπως και η θόλος με τον εκφορικό τρόπο. Η ίδια μέθοδος έχει χρησιμοποιηθεί και για να κατασκευαστούν οι σύριγγες που βρίσκονται στο εσωτερικό των κυκλώπειων τειχών. Ο εκφορικός τρόπος είναι μια μέθοδος σχετικά απλή στη σύλληψη αλλά πολύ αποτελεσματική. Την πρόσοψη του τάφου πάνω από την είσοδο κοσμούσαν δύο ημικίονια από πρασινωπό λίθο, καθώς και εντοιχισμένες πλάκες από πράσινο και κόκκινο λίθο που είχαν ανάγλυφη διακόσμηση με σπείρες και ημιρόδακες. Μία από τις πλάκες αυτές κάλυπτε εξωτερικά το ανακουφιστικό τρίγωνο. Το στόμιο ήταν πολύ βαθύ (5,20 μ.). Το κατώφλι ήταν από κροκαλοπαγείς λίθινες πλάκες καλυμμένες με ξύλινη ή χάλκινη επένδυση. Στη μέση του στομίου η μεγάλη δίφυλλη πόρτα ήταν ασφαλώς ξύλινη με χάλκινη επένδυση. Παρ' όλα αυτά, παρ' όλη την πλούσια

²²⁵ Βασιλικού 1995: 109-111.

²²⁶ Η ομοιότητα του με το δωρικό κιονόκρανο, ενίσχυσε για κάποιους την υπόθεση ότι ο δωρικός ρυθμός γεννήθηκε στην Αργολίδα και ότι οι ημικίονες του "Θησαυρού του Ατρέως" είναι οι πρόδρομοί του.

διακόσμηση, το στόμιο είχε κτισθεί με αργούς λίθους εμπρός από την πόρτα, σύμφωνα με τα ταφικά έθιμα, και ο δρόμος είχε γεμιστεί με χώμα. Στο τέρμα του δρόμου ένας χαμηλός τοίχος συγκρατούσε τα χώματα κάνοντας ακόμη πιο δύσκολη την προσπέλαση. Η θόλος θαυμαστή, κτισμένη κατά τον εκφορικό τρόπο από 33 σειρές λίθων κατά το ισοδομικό σύστημα, με ύψος 13,40 μ. ενώ η κάτω διάμετρος είναι 14,60 μ. Μια σειρά από οπές ανάμεσα στους δόμους δείχνει ότι είχαν προσαρμοσθεί εκεί ρόδακες, ασφαλώς «χάλκινοι». Το πλευρικό ταφικό δωμάτιο είναι σκαμμένο μέσα στον βράχο. Η οροφή του υποβασταζόταν από ξύλινη δοκό της οποίας μόνο η βάση σώζεται. Οι τοίχοι του δωματίου αυτού είχαν πιθανώς σπειροειδή διακόσμηση. Παρόμοια διακόσμηση είχαν και οι πλάκες που κοσμούσαν τους τοίχους του πλευρικού δωματίου στον θολωτό τάφο του Ορχομενού. Ο τάφος αυτός που ονομάζεται συμβατικά «Θησαυρός του Μινύου», είναι περίπου σύγχρονος με τον «Θησαυρό του Ατρέως» με τον οποίον έχει πολλά κοινά χαρακτηριστικά. Είχε καταστραφεί ήδη στην αρχαιότητα, εκτός από την επένδυση των τοίχων του πλευρικού δωματίου, έχει κυρίως διασωθεί η οροφή του δωματίου αυτού η οποία αποτελείται από τέσσερις πλάκες πρασινωπού σχιστόλιθου διακοσμημένες με ένα πλέγμα από σπείρες, ρόδακες και άνθη παπύρου, εξαιρετικής τέχνης. Η χρονολόγηση του «Θησαυρού του Ατρέως» δημιούργησε μεγάλα προβλήματα. Αρχικά είχε υποτεθεί ότι κτίσθηκε το 1330 π.Χ. και ότι ίσως ανήκε στον μυθικό Περσέα. Η χρονολογία η οποία φαίνεται σήμερα πιθανότερη είναι το 1250 π.Χ., οπότε θα ανήκε, εντελώς υποθετικά βέβαια εάν αυτός ήταν υπαρκτό πρόσωπο, στον ίδιο τον Ατρέα, του οποίου τότε τοποθετείται η βασιλεία σύμφωνα με τις γενεαλογίες που δίνει το Πάριο Χρονικό. Εκείνο που φαίνεται πάντως σίγουρο, είναι ότι ο ίδιος σημαντικός βασιλεύς που έχτισε την Πύλη των Λεόντων, έκτισε και τον «Θησαυρό του Ατρέως». Και τα δύο μνημεία δείχνουν την υψηλή τεχνική στην οποία είχαν φτάσει οι μυκηναίοι αρχιτέκτονες. Σ' αυτό το στάδιο έχουν υπερνικήσει όλες τις δυσκολίες που παρουσιάζει η μελέτη των αναλογιών σ' ένα κυκλικό θολωτό κτίσμα και η χρήση πολύ μεγάλων και σκληρών λίθων. Η κατασκευή είναι τέλεια από κάθε άποψη, από τη λείανση και το ταίριασμα των λίθων έως την εξαιρετική φροντίδα που έχει ληφθεί για να προφυλαχθεί ο τάφος από την υγρασία.²²⁷

Ο «*Τάφος Κλυταιμνήστρας*» (εικ.23Α) είναι λίγο μεταγενέστερος του «Θησαυρού του Ατρέως» και χρονολογείται γύρω στα 1220 π.Χ. Καλά, κρυμμένος, έμεινε αθέατος στους μυκηναϊκούς και ιστορικούς χρόνους και ένα μικρό ελληνιστικό

²²⁷ Βασιλικού 1995: 111-117.

θέατρο κτίσθηκε στην επίχωση του δρόμου του. Ο τάφος καταστράφηκε και συλήθηκε από τον Βελή πασά του Ναυπλίου, ενώ οι βροχές και οι κακοκαιρίες αποτελείωσαν το έργο. Το 1951 η Αρχαιολογική Υπηρεσία πραγματοποίησε εργασίες αναστήλωσης του και αποδείχθηκε πως ήταν εφάμιλλος του «Θησαυρού του Ατρέως», εξαιρετικής κατασκευής, με ωραίο δρόμο μήκους 37 μ. και μεγαλοπρεπή είσοδο, της οποίας όμως η ανάγλυφη διακόσμηση δεν σώζεται. Ήταν λίγο μικρότερος από τον «Θησαυρό του Ατρέως», καθώς η θόλος είχε ύψος 13 μ. και η διάμετρος του ταφικού θαλάμου είναι 13,50 μ., και διέθετε σύστημα αποχέτευσης των ομβρίων.²²⁸

Η ανασκαφική έρευνα του αρχαιολόγου Χ. Τσουντα κατά τα έτη 1887-1898, έφερε στο φως εκατόν τρεις θολωτούς τάφους στην περιοχή των Μυκηνών. Βασιζόμενοι στο σύγγραμμα της της κυρίας Αγνής Ξενάκη – Σακελλαρίου, θα παρουσιάσουμε κάποιους από αυτούς με τη σειρά της ενιαίας αρίθμησης που χρησιμοποίησε ο Τσουντας στο ημερολόγιο του. Η χρονολόγηση των περισσότερων τάφων, υποθέτουμε ότι ανήκει κυρίως στην ΥΕ ΙΙΑ- Β περίοδο, εκτός από λίγους που πιθανόν κατασκευάστηκαν στο τέλος της ΥΕ ΙΙ.²²⁹

Επειδή είναι εξαιρετικά δύσκολο να αντιληφθεί κανείς με ακρίβεια τη σχέση μεταξύ των οικισμών και των νεκροπόλεων, η προσπάθεια αναγνώρισης μιας οργάνωσης του οικισμού των Μυκηνών με βάση τις ομάδες των θαλαμοειδών τάφων, χρήζει αναμφίβολη.²³⁰ Επομένως, διευκρινίζουμε ότι θα εστιάσουμε την προσοχή μας στα χαρακτηριστικά των τάφων και των κτερισμάτων που αυτοί περιείχαν και όχι στην απόδοσή τους σε νεκροταφεία.²³¹ Άλλωστε, στην πραγματικότητα δεν υπήρχαν μεγάλα νεκροταφεία με συνεχή κάλυψη, αλλά συστάδες τάφων, σε μικρή απόσταση μεταξύ τους, σε έναν ευρύτερο χώρο, που παρουσίαζε μια σχετική ενότητα. Για πρακτικούς λόγους ωστόσο, θα χρησιμοποιήσουμε την αναγνώριση τους σε νεκροταφεία, όπως το σύγγραμμα.

Τάφος 2 (Νεκροταφείο Ασπροχώματος –Αγριοσυκιάς)

Έτος ανασκαφής: 1987.

²²⁸ Βασιλικού 1995: 117-118.

²²⁹ Σακελλαρίου-Ξενάκη 1985: 314-322.

²³⁰ Treuil et al. 1996: 511.

²³¹ Σακελλαρίου-Ξενάκη 1985: 319-322.

Τάφος: Δρόμος (μήκος 7,90μ. και πλάτος 1,20μ.), Στόμιο (πλάτος 0,85μ., βάθος 1,50μ.), Θάλαμος (μήκος 3μ. και πλάτος 2,60μ.). Η είσοδος είναι από δυτικά, στην ανατολική γωνία υπήρχε κοιλότητα στο έδαφος, αλλά και μακρύτερα, κοντά στον ανατολικό τοίχο, άλλη μία, όμοια κοιλότητα. Η είσοδος ήταν διατειχισμένη με ξερολιθιά σε ύψος 1,60 μ. από το έδαφος. Το βραχώδες έδαφος, κάλυπτε χώμα κοκκινιάς σε βάθος τριών δακτύλων.

Ταφές: Βρέθηκαν λίγα διασκορπισμένα οστά στο βάθος του τάφου.

Κτερίσματα: χάλκινο αγγείο (τύπου λεκάνης δίωτης), χάλκινο μαχαιρίδιο, δίσκος κατόπτρου, τεμάχια πήλινου ψευδόστομου αμφορέα, καθρέπτης με ελεφάντινες πλάκες, πλήθος χαντρών από ερυθρό λίθο και από υαλόμαζα, δώδεκα πλακίδια υαλόμαζας σε μορφή γυναίκας, κρίκος χάλκινος, δύο χρυσά κοσμήματα, φύλλο χρυσό με έκτυπο ναυτίλο, φύλλα χρυσά με έκτυπους ρόδακες, κόσμημα χρυσό, σφαιρική χάντρα από αχάτη, λίθινα σφονδύλια.²³²

Τάφος 8 (Νεκροταφείο Ασπροχώματος –Αγριοσυκιάς)

Έτος ανασκαφής: 1987.

Τάφος: Δρόμος (μήκος 10,20μ. και πλάτος 1,49μ.), Στόμιο (πλάτος 0,97μ. και βάθος 1,12μ.), Θάλαμος (μήκος 3,37μ., πλάτος 4,95μ. και ύψος 1,85μ.). Είσοδος από δυτικά. Πέτρες τοποθετημένες η μία πάνω στην άλλη σχημάτιζαν τοίχο, ο οποίος άρχιζε από τη νοτιοδυτική γωνία και κατευθύνονταν προς ΒΑ, αλλά σταματούσε στη μέση. Ο τοίχος μεταξύ τοίχου και εισόδου ήταν στρωμένος με πέτρες, οι περισσότερες από τις οποίες ίσως προέρχονταν από το διατείχισμα του στομίου. Στη μέση του τάφου, κοντά στην άκρη του τοίχου, ήταν στρωμένες σε μικρή απόσταση μεταξύ τους, τρεις πλάκες πώρινες επεξεργασμένες. Αριστερά από την είσοδο υπήρχε κοιλότητα. Μια δεύτερη στη νότια πλευρά του θαλάμου είχε διαστάσεις 1,10 επί 0,40μ. και βάθος 0,60μ. Ο τάφος έτεινε σε κυκλικό σχήμα.

Ταφές: Οστά υπήρχαν στην πρώτη κοιλότητα, κάτω από τους λίθους του διαλυμένου τοίχου και στη μέση του τάφου, ενώ μέσα στη δεύτερη κοιλότητα, νεκρός. Τα κάρβουνα ήταν λίγα και σκόρπια.

²³² Σακελλαρίου-Ξενάκη 1985: 54-55.

Κτερίσματα: Δύο χρυσά κοσμήματα (τύπου διπλών ναυτίλων), χάντρα άρτιας πρόχους, μικρό χρυσό κόσμημα, δύο σφραγιδόλιθοι, χάλκινο βραχιόλι, χάλκινη πόρπη, χάλκινος δακτύλιος, τρία χρυσά πέταλα με έκτυπο ρόδακα, τέσσερα χρυσά κοσμήματα καρδιάσχημων διπλών ναυτίλων, οκτώ όμοια από υαλόμαζα, χάντρες τύπου αχιβάδας από υαλόμαζα, άλλες τύπου σταγόνας από υαλόμαζα και άλλες λίγο διαφορετικές, πέντε κοσμήματα (τύπου φύλλου κισσού) από υαλόμαζα, χάντρες από σάρδιο, φύλλα χρυσά με έκτυπο ρόδακα και άλλα σταυροειδή.²³³

Τάφος 10 (Νεκροταφείο Ασπροχώματος –Αγριοσυκιάς)

Έτος ανασκαφής: 1987.

Τάφος: Δρόμος κατηφορικός με εννέα βαθμίδες λαξευμένες μέσα στο βράχο, μήκους 8,7μ. και πλάτους 1,51μ. Στόμιο πλάτους 0,95μ., βάθους 2,40μ. και ύψους περίπου 2μ. Θάλαμος μήκους 3,70μ. και πλάτους 4,35μ..Η είσοδος από δυτικά , ενώ στο βόρειο τοίχο του θαλάμου, ο βράχος ήταν λαξευμένος και σχημάτιζε θρανίο ύψους 0,50μ. και πλάτους 1μ.

Ταφές: Οι νεκροί κείτονταν σε στρώμα ερυθρωπής γης, που σε μερικά σημεία ήταν λεπτό, στο ανατολικό σημείο όμως μισό τμήμα του τάφου είχε πάχος 0,15μ. και ήταν σκληρό σαν πλίνθος ψημένη, αποτέλεσμα πυράς, αφού το έδαφος του θαλάμου ήταν σχεδόν στρωμένο με κάρβουνα και τέφρα.

Κτερίσματα: τρεις σφραγιδόλιθοι, τριάντα επτά χρυσοί ρόδακες και γύρω στους τριάντα πέντε από υαλόμαζα, διακόσιες περίπου χρυσές χάντρες πολύ μικρές και γυάλινες μαζί με δύο χρυσές χάντρες φακοειδείς και μία παπυροειδή, χάλκινη λαβίδα και δύο τεμάχια σιδερένιου αντικειμένου, χάλκινος δίσκος, χάλκινο ξυράφι, τεμάχια πήλινων αγγείων, πινάκιο (χωρίς βάση, άωτο και άβαφο), δύο τρίωτα αγγεία.²³⁴

Τάφος 26 (Νεκροταφείο Ασπροχώματος –Αγριοσυκιάς)

Έτος ανασκαφής: 1987.

Τάφος: Δρόμος με μήκος 16,70μ. και πλάτος 1,70 έως 1,86μ.. Στόμιο με πλάτος 1,08μ., βάθος 2,80μ., ύψος 2,35μ., με το τρίγωνο 7,15μ.. Θάλαμος πλάτους 4,85μ., μήκους 5,40μ. και ύψους 2,42μ. έως 3,50μ.. Είσοδος από δυτικά. Στη νοτιοδυτική γωνία του

²³³ Σακελλαρίου-Ξενάκη 1985: 62-67.

²³⁴ Σακελλαρίου-Ξενάκη 1985: 68-71.

θαλάμου ήταν στρωμένοι πάνω στο έδαφος, τέσσερις έως πέντε τετράγωνοι παρόλθιοι, ο ένας κοντά στον άλλο.

Ταφές: Δεν αναφέρονται ταφές, μόνο κάποια διασπαρμένα κάρβουνα.

Κτερίσματα: τρεις σφραγιδόλιθοι, τεμάχια λίθινου αγγείου, ένα μαχαίρι, πέντε χάλκινες αιχμές βελών, δύο αλαβάστρινα σκεύη, κομμάτια λίθινου ακόσμητου αγγείου, αμυγδαλόσχημες χάντρες από υαλόμαζα, φύλλα χρυσά με έκτυπους ρόδακες και φύλλα χρυσό με έκτυπο κόσμημα, όμοιο με Menidi, γυάλινες χάντρες σε σχήμα σωλήνα, φύλλα χρυσά και μερικά ελεφάντινα φθαρμένα κομμάτια, χάλκινο έλασμα σε πολλά τεμάχια, ενώ βρέθηκαν επίσης δύο ακόμα σφραγιδόλιθοι στο κοσκίνισμα.²³⁵

Τάφος 47 (Νεκροταφείο του λόφου της Παναγιάς, Αγρός Π. Χριστοπούλου)

31^{ος} ανασκαφής 1888

Τάφος: δρόμος πλάτους 1,60μ., στόμιο πλάτους 1,22μ. και βάθους 2,60μ.. Θάλαμος με πλάτος 3,75μ., μήκος 4,40 μ. και ύψος 2,40 έως 3,35μ.. Η είσοδος από τα δυτικά. Ο τάφος διαθέτει κόγχη στο νότιο τοίχο και τρεις λάκκους. Ο μεγαλύτερος λάκκος αριστερά της εισόδου έχει μήκος 2,55μ., πλάτος 1,20 έως 1,35μ. και βάθος 1,52μ.. Ο λάκκος μπροστά στη κόγχη έχει μήκος 2,15μ., πλάτος 0,85μ. και βάθος 1,50μ.. Ο τρίτος λάκκος κοντά στον ανατολικό τοίχο έχει μήκος 2μ., πλάτος 1μ. και βάθος 1,35μ. Η κόγχη έχει μήκος 2,25μ., πλάτος 1,20μ. και ύψος 2μ.. Στο δρόμο πάνω από την είσοδο βρέθηκε κιβωτιόσχημος τάφος.

Ταφές: Το δυτικό τμήμα του μεγάλου λάκκου ήταν γεμάτο μαύρο χώμα, ανακατεμένο με οστά και κτερίσματα. Στο ανατολικό τμήμα, που το ύψος του χώματος έφτανε τα 0,60μ., βρέθηκαν πολλά οστά στη βορειοανατολική γωνία. Στη νοτιοανατολική γωνία, βρέθηκαν δύο κρανία, οστά και χάλκινα αγγεία. Οστά επίσης βρέθηκαν και στον υπόλοιπο τάφο, διασκορπισμένα, κυρίως στη βόρεια πλευρά.

Κτερίσματα: τεμάχια λίθινου αγγείου, χρυσά φύλλα με έκτυπους ρόδακες, κοσμήματα από ορεία κρύσταλλο, εννέα χάλκινα αγγεία, δέκα αιχμές βελών και τρεις αιχμές δόρατος (δύο από αυτές διατηρούν μέρος του ξύλου), ελεφάντινες ταινίες, ελεφάντινα κοσμήματα σε σχήμα φύλλου κισσού, σφραγιδόλιθος, βελόνα χάλκινη, τεμάχια

²³⁵ Σακελλαρίου-Ξενάκη 1985: 89-92.

πήλινων αγγείων. Κατά το κοσκίνισμα βρέθηκαν τρεις ακόμα σφραγιδόλιθοι και ένας σφραγιδοκύλινδρος.²³⁶

Τάφος 79 (Νεκροταφείο Καλκάνι , ανατολικά από τον τάφο 78)

2^{ος} ανασκαφής 1895.

Τάφος: αποτελείται από δύο θαλάμους, έναν ορθογώνιο στενόμακρο και έναν σε σχήμα ακανόνιστου τετραγώνου, μικρότερο πίσω από τον πρώτο, οι οποίοι χωρίζονται μεταξύ τους με τοίχο από πηλό, ανάμεικτο με άχυρα.

Ταφές: βρέθηκαν πολλά οστά, τουλάχιστον τέσσερα κρανία και οστά ζώων.

Κτερίσματα: χρυσόδετος σφραγιδόλιθος, χάντρες από ήλεκτρο και υαλόμαζα, **δίσκος χάλκινος** κυρτόκοιλος με κόσμημα ροδακοειδές, πήλινο ομοίωμα λέμβου, πήλινο σύμπλεγμα τριών μορφών, πήλινο ειδώλιο συμφυών ζώων και δύο σφραγιδόλιθοι, λίθινες χάντρες και λίθινα σφονδύλια, πήλινο γυναικείο ειδώλιο.²³⁷

Τάφος 81 (Νεκροταφείο του λόφου της Παναγίας, θέση κοντά στον Άγιο Γεώργιο)

4^{ος} ανασκαφής 1895.

Τάφος: μεγάλος με μνημειακή πρόσοψη και γραπτή διακόσμηση, παραστάδες που αποδίδονται με ερυθρό χρώμα, πλαισιωμένο στην εξωτερική πλευρά με λευκή ταινία. Με κυανό χρώμα αποδίδονται σαν πλατιές ταινίες, η βάση και το επίκρανο, στα οποία τα χρώματα της παραστάδας, χωρίζονται με χαρακτή γραμμή. Πάνω από το άνοιγμα της εισόδου και τα επίκρανα, η διακόσμηση αποτελείται από τρεις επάλληλες οριζόντιες ταινίες, μια ερυθρή, μία με λευκό βάθος και ερυθρούς κύκλους στη σειρά, που δημιουργούν είδος γείσου στο οποίο καταλήγουν οι άκρες των δοκών και μία ερυθρή. Το μεγαλύτερο μέρος του τμήματος των ζωνών είχε καταπέσει. Το στόμιο ήταν κλεισμένο με τοίχο, όχι όμως ως το υπέρθυρο, το οποίο ήταν ασβεστωμένο στην κάτω επιφάνεια. Ο θάλαμος με είσοδο από τα δυτικά, έχει μήκος 5,15μ., πλάτος 6,85μ. περίπου. Στις τέσσερις πλευρές του θαλάμου υπήρχε θρανίο σε δύο δόμους. Πάνω από το θρανίο οι τοίχοι είναι ασβεστωμένοι σε ύψος 1,35μ. και στο επάνω μέρος πλαισιώνονται από ταινία τριών χρωμάτων (ερυθρό, κυανό, κίτρινο). Μεταξύ των όρθιων δόμων και του βράχου σχηματίζεται τάφος ή οστεοθήκη με πλάτος 0,75μ..

²³⁶ Σακελλαρίου-Ξενάκη 1985: 132-141.

²³⁷ Σακελλαρίου-Ξενάκη 1985: 219-220.

Ταφές: δεν αναφέρονται ανθρώπινα οστά αλλά μόνο ζωικά, βοδιού στο δρόμο και σαγόνια αίγας ή προβάτου στο θάλαμο.

Κτερίσματα: χρυσά φύλλα, τρία ελεφάντινα αντικείμενα τριγωνικού σχήματος με εγχάρακτα σπειροειδή κοσμήματα, τεμάχια χάλκινου αγγείου, χάλκινο ξίφος, χάλκινος καθρέφτης, δύο χάλκινοι δίσκοι με τέσσερις τρύπες, λαβή ξίφους με τρία χρυσά καρφιά και λίγα χρυσά φύλλα, κομβία χρυσά, τεμάχιο ξίφους, αλαβάστρινο τρίωτο αγγείο, φύλλα χρυσά με ρόδακες, τεμάχια αργυρών και χάλκινων αγγείων και σκευών, δύο τμήματα λαβής ξίφους από αχάτη, σφραγιδόλιθος, δύο δεσμίδες αιχμών βελών.²³⁸

Τάφος 82 (Νεκροταφείο Καλκάνι, δυτικά από το Κάτω Πηγάδι)

5^{ος} ανασκαφής 1895.

Τάφος: είσοδος από το νότο, κόγχη στην ανατολική γωνία, λάκκος ακανόνιστος μπροστά στην κόγχη, αετοειδής στέγη που διακρίνεται από δύο μακριούς κάθετους τοίχους με βαθιές εντομές.

Ταφές : οστά και μικρά τεμάχια κρανίου.

Κτερίσματα: ψήφοι και άλλα κοσμήματα από υαλόμαζα, δίωτος σκύφος, αιχμή χάλκινης λόγχης, δύο εγχειρίδια, τρία μαχαίρια, μαχαίρι με ανεστραμμένη αιχμή ως ουρά χοίρου, αμφίστομος πέλεκυς, αξίνη, χάλκινο ραβδοειδές εργαλείο, λίθινο σκεύος λεκανοειδές με δύο προχοές, κόσμημα από υαλόμαζα που παριστάνει βουν οκλάζοντα, επτά λίθινα σφονδύλια, τέσσερα μικρά χρυσά κοσμήματα, δύο χάλκινα μαχαίρια.²³⁹

Τάφος 84 (Νεκροταφείο Καλκάνι, δυτικά από το Κάτω Πηγάδι, κοντά στον τάφο 83, 20-30μ. από τον 70)

7^{ος} ανασκαφής 1895.

Τάφος: θολοειδής με διάμετρο 6,90 έως 7,80μ. Ο άξονας της εισόδου συμπίπτει με τη μικρή διάμετρο. Ύψος 4μ. Η οροφή έχει κοιλότητα στο κέντρο. Το έδαφος καλύπτονταν από λεπτό στρώμα μαύρου χώματος και ανθράκων, πάχους 0,02 έως 0,05μ.. Σε κάποια σημεία, ο τάφος φαίνονταν καπνισμένος. Στο νοτιοδυτικό τεταρτημόριο του τάφου υπήρχαν δύο μικροί λάκκοι, ακανόνιστοι.

²³⁸ Σακελλαρίου-Ξενάκη 1985: 224-226.

²³⁹ Σακελλαρίου-Ξενάκη 1985: 231-233.

Ταφές: οστά και στους δύο λάκκους.

Κτερίσματα: λίθινες γυάλινες χάντρες, τρία χρυσά φύλλα, σπασμένα αγγεία, πήλινη φιάλη, ασημένια φιάλη, σφραγιδόλιθος, χάλκινο και μολύβδινο δισκάριο, χρυσές χάντρες.²⁴⁰

Τάφος 88 (Νεκροταφείο του λόφου της Παναγίας, κοντά στον 15ο τάφο της ανασκαφής 1887/88)

11^{ος} ανασκαφής 1895.

Τάφος: δεν υπάρχει περιγραφή

Ταφές: περισσότερα από τέσσερα κρανία, λείψανα ενός σκελετού.

Κτερίσματα: χρυσά φύλλα με σπειροειδή κοσμήματα πιθανόν επικαλύμματα λαβής ξίφους, χρυσά κοσμήματα και φύλλα, ελεφάντινη πυξίδα, μεγάλο αλαβάστρινο αγγείο, τεμάχια μεγάλης μαρμαρίνης λεκάνης, χρυσά κοσμήματα, δύο λύχνοι με υψηλή βάση, σφραγιδόλιθος, είκοσι χάλκινες αιχμές βελών, ελεφάντινο τμήμα πόρπης, πλάκα οστέινη με γρύπα, ταινία ελεφάντινη με «θέουσα σπείρα». Τριάντα σφαιρικές χάντρες, δύο από υαλόμαζα, τρεις από ερυθρό λίθο και οι άλλες από αμέθυστο.²⁴¹

Τάφος 95 (Νεκροταφείο Ασπροχώματος- Αγριοσυκιάς)

Έτος ανασκαφής: 1896

Τάφος: βουλιαγμένος

Ταφές: ελάχιστα οστά

Κτερίσματα: μικρό στρογγυλό χρυσό φύλλο, χάλκινες αιχμές βελών, τεμάχια αγγείων, χάλκινη αιχμή βέλους, χάντρες από υαλόμαζα, χρυσές χάντρες, δύο λύχνοι, τεμάχια πήλινης πυξίδας, τεμάχια οξύβαφου αγγείου, τεμάχια κωνικού αμφορέα, τεμάχια κρυστάλλινης λαβής ξίφους, ψήφοι ερυθρού λίθου.²⁴²

Τάφος 103 (Νεκροταφείο του Λόφου της Παναγίας, θέση 3^ο χιλιόμετρο)

Έτος ανασκαφής 1898

²⁴⁰ Σακελλαρίου-Ξενάκη 1985: 238-239.

²⁴¹ Σακελλαρίου-Ξενάκη 1985: 244-245.

²⁴² Σακελλαρίου-Ξενάκη 1985: 271-272.

Τάφος: δεν αναφέρονται στοιχεία

Ταφές: δεν αναφέρονται στοιχεία

Κτερίσματα: δώδεκα πτηνά από υαλώδη μάζα, χρυσά κοσμήματα, χάλκινο μαχαίρι, εγγελυμμένος λίθος, οστέινο ειδώλιο γυναικείας μορφής.²⁴³

Παρατηρούμε λοιπόν ότι οι τάφοι που αποδόθηκαν στο νεκροταφείο του Λόφου της Παναγιάς, με τις ενδείξεις για μνημειακές προσόψεις και τον πλούτο των κτερισμάτων, πιθανόν αποτέλεσαν το κατεξοχήν νεκροταφείο εύπορων οικογενειών και αυλικών. Επιπλέον, οι τάφοι 78, 82, 84 από το νεκροταφείο Καλκάνι και 24, 25 από του Κάτω Φούρνου, έδωσαν ενδείξεις πλούτου ως προς τα κτερίσματα, ενώ αυτοί από το νεκροταφείο Ασπροχώματος, αν και φτωχοί τάφοι, διαθέτουν άριστης ποιότητας κτερίσματα. Συμπερασματικά, κανένα από τα νεκροταφεία των Μυκηνών δεν είχε αποκλειστικά πλούσιους τάφους και επομένως δεν έχουμε νεκροταφεία κοινωνικών ή οικονομικών στρωμάτων, αλλά νεκροταφεία κωμών, από τις οποίες άλλες είχαν φτωχό πληθυσμό και άλλες ανάμεικτο, με διαφορετικές αναλογίες. Τέλος, διαπιστώνουμε ότι όλοι οι τάφοι περιείχαν ανάμεσα στο πλήθος των κτερισμάτων τους «χάλκινα» αντικείμενα- αγγεία, όπλα, εργαλεία, σύνεργα καλλωπισμού- αλλά κυρίως αιχμές βελών και δοράτων.

Από τα ταφικά σύνολα της Αργολίδας, που αφορούν την περιοχή των Μυκηνών, παρατηρούμε ότι τάφοι με ενδείξεις για μνημειακές προσόψεις και πλούτο των κτερισμάτων, πιθανόν αποτέλεσαν το κατεξοχήν νεκροταφείο εύπορων οικογενειών και αυλικών. Ωστόσο και φτωχοί τάφοι διαθέτουν άριστης ποιότητας κτερίσματα. Συμπερασματικά, κανένα από τα νεκροταφεία των Μυκηνών δεν είχε αποκλειστικά πλούσιους τάφους και επομένως δεν έχουμε νεκροταφεία κοινωνικών ή οικονομικών στρωμάτων, αλλά νεκροταφεία κωμών, από τις οποίες άλλες είχαν φτωχό πληθυσμό και άλλες ανάμεικτο, με διαφορετικές αναλογίες. Τέλος, διαπιστώνουμε ότι όλοι οι τάφοι περιείχαν ανάμεσα στο πλήθος των κτερισμάτων τους μπρούτζινα αντικείμενα- αγγεία, όπλα, εργαλεία, σύνεργα καλλωπισμού- αλλά κυρίως αιχμές βελών και δοράτων.

²⁴³ Σακελλαρίου-Ξενάκη 1985: 279-280.

4.1.2.Νεκροταφείο Δενδρών.

Το μυκηναϊκό νεκροταφείο των Δενδρών, το οποίο σχετίζεται με το ανακτορικό κέντρο της Μιδέας, ήταν σε χρήση από το 1500 έως το 1180 π.Χ., κυρίως όμως κατά τον 15^ο και 14^ο αι. π.Χ.. Εκτείνεται στη νοτιοδυτική πλαγιά ενός χαμηλού λόφου, δυτικά της μυκηναϊκής Ακρόπολης της Μιδέας²⁴⁴ και αποτελεί ένα από τα σπουδαιότερα μυκηναϊκά νεκροταφεία της Πελοποννήσου.²⁴⁵

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1930 έως σήμερα, έχουν ανασκαφεί ένας θολωτός και δεκαέξι θαλαμωτοί τάφοι που είχαν λαξευτεί στον μαλακό βράχο της περιοχής, σε πυκνή διάταξη. Οι ανασκαφές στο νεκροταφείο, ξεκίνησαν την άνοιξη του 1926 από τον Σουηδό αρχαιολόγο W. Persson.²⁴⁶ Το καλοκαίρι του ίδιου έτους ερευνήθηκε ο θολωτός τάφος και το έτος 1927 τρεις θαλαμωτοί, ενώ δύο ακόμη τάφοι που εκτείνονται βορειοανατολικά και έξω από τα όρια του οργανωμένου σήμερα αρχαιολογικού χώρου, ερευνήθηκαν από τον Ν. Μπέρτο, το φθινόπωρο του 1927. Μία δεκαετία αργότερα, το 1937, ο Persson ανέσκαψε έναν ακόμη θαλαμωτό τάφο και το 1939 άλλους πέντε. Κατά το 1960 ερευνήθηκε ο περίφημος «τάφος της πανοπλίας» από τον Ν. Βερδελή και δύο ακόμη θαλαμωτοί τάφοι από τον Σουηδό αρχαιολόγο P. Astrom. Το 1977 ανασκάφηκαν από την Ε. Πρωτονοταρίου – Δεϊλάκη δύο θαλαμωτοί τάφοι και οι τύμβοι που τους περιβάλλουν.²⁴⁷

Οι δεκαέξι θαλαμωτοί τάφοι είχαν λαξευτεί στο μαλακό πέτρωμα σε πυκνή διάταξη στην πλαγιά του λόφου. Ωστόσο, διαφέρουν μεταξύ τους τόσο ως προς το μέγεθος- ο μικρότερος έχει μήκος 8 και ο μεγαλύτερος σχεδόν 20 μέτρα-, όσο και προς τον τρόπο που διαμορφώνονταν ο ταφικός θάλαμος. Διαθέτουν κατηφορικούς δρόμους με συγκλίνοντα τοιχώματα και τετράπλευρους ταφικούς θαλάμους, ενώ η είσοδος τους φράζονταν με ξερολιθιά. Επιχρισμένοι τοίχοι και δάπεδα, δίρριχτη ή επίπεδη οροφή, θρανία και κόγχες αλλά και πλευρικοί θάλαμοι, δίνουν την εντύπωση ότι οι τάφοι αυτοί

²⁴⁴ Η αρχαία Μιδέα αποτελεί το τρίτο σε σπουδαιότητα ισχυρό κέντρο της μυκηναϊκής Αργολίδας, μετά τις Μυκήνες και την Τίρυνθα. Η σημασία της ως μεγάλου ισχυρού κέντρου μαρτυρείται από την κυκλώπεια οχύρωσή της, τα ανασκαφικά ευρήματα, τη θέση της στη μυθολογία και τη σύνδεσή της με το πλούσιο Μυκηναϊκό νεκροταφείο στα γειτονικά Δενδρά, το οποίο θα εξετάσουμε./ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την ακρόπολη της Μιδέας, βλ. Κ. Δημακοπούλου- Δίβαρη-Βαλάκου 2010: 10-21.

²⁴⁵ Το νεκροταφείο των Δενδρών μπορεί να συγκριθεί με τα μεγάλα νεκροταφεία της Πρόσσυμνας, της Δειράδας, της Ναυπλίας και της Ασίνης στην Αργολίδα, καθώς και με των Αηδονιών στην Κορινθία.

²⁴⁶ βλ. Nilsson 1954: 217-220.

²⁴⁷ Δεϊλάκη AAA 1970: Τομ. III, Τευχ. 1,106.

μιμούνται τις κατοικίες των ζωντανών. Στο δάπεδο των θαλάμων συχνά ανοίγονταν συμπληρωματικοί λάκκοι και οι τάφοι αυτοί φαίνεται πως χρησιμοποιήθηκαν για πολλαπλές ταφές σε μεγάλα χρονικά διαστήματα. Τέλος, οι ταφές τριών ζευγών ίππων που βρέθηκαν σε γειτνίαση με τους τάφους παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για τις ταφικές τελετουργίες της Μυκηναϊκής εποχής.²⁴⁸

Ο θολωτός τάφος των Δενδρών που έφερε στο φως κατά το έτος 1926, ο Axel W. Persson, βρέθηκε ασύλητος και σύμφωνα με τα ευρήματά του χρονολογείται μεταξύ του 1450-1400 π.Χ. Αποτελείται από ελαφρώς κατηφορικό δρόμο μήκους 17.90 μ. και πλάτους 2.50 μ. και θόλο σχεδόν κυκλικό. Η θύρα του τάφου, στο ανατολικό άκρο του δρόμου, πλαισιώνεται από δύο πώρινες μονολιθικές παραστάδες, με ελαφρά προεξέχουσες βάσεις. Η είσοδος στεγάζεται από λίθινο υπέρθυρο, το οποίο εσωτερικά παρουσιάζει καμπύλη καθώς ακολουθεί την καμπυλωτή δομή του θόλου. Πάνω από το υπέρθυρο πιθανόν να σχηματίζονταν κουφιστικό τρίγωνο. Ο κυκλικός θάλαμος του τάφου, διαμέτρου 7.30 μ. καλύπτεται με θόλο που υπολογίζεται ότι έφθανε σε ύψος τα 7 μ. Η θόλος είναι κτισμένη με επάλληλες σειρές ερυθρών σχιστόλιθων, μεγάλους και τετραγωνισμένους στις κατώτερες στρώσεις, μικρότερους στις ανώτερες και σφήνες από μικρούς λίθους χωρίς συνδετικό υλικό, ενώ είχε καταρρεύσει γύρω στο 1000 π.Χ.²⁴⁹ Στο δάπεδο του θαλάμου, που είχε λεπτή γύψινη επίστρωση, ήταν σκαμμένοι τέσσερις λάκκοι, από αυτούς οι δύο είχαν επένδυση από πλάκες και ήταν τάφοι. Είχε ληφθεί φροντίδα να μην γίνονται εύκολα αντιληπτοί, με την πλάκα της σκεπής τους τοποθετημένη χαμηλότερα από το έδαφος και το κενό από πάνω καλυμμένο με χώμα, όπως στην κρύπτη της θόλου στο Βαφειό. Οι δύο άλλοι λάκκοι ήταν αποθέτες θυσιών και στο δάπεδο του θαλάμου βρέθηκαν οστά και αντικείμενα. Στον μεγαλύτερο από τους λάκκους ήταν θαμμένοι «ο βασιλιάς και η βασίλισσα» με τα πλουσιότατα κτερίσματά τους. Τη βασίλισσα συνόδευε ασημένιο κύπελλο από χρυσό και νιέλλο και ένας μεγάλος σφραγιδόλιθος. Ο βασιλιάς φορούσε κράνος με διακόσμηση υάλου, στο στήθος του ήταν τοποθετημένο ένα θαυμάσιο χρυσό κύπελλο²⁵⁰ που περιείχε τέσσερα δαχτυλίδια, ένα ασημένιο και τρία με σφενδόνες που

²⁴⁸ Αναλυτικά βλ. Astrom 1983, Persson 1931 & 1942.

²⁴⁹ Κατά τη διάρκεια της Πρωτογεωμετρικής εποχής, οι κάτοικοι είχαν εισδίσει για ενταφιασμό νεκρού. Στους ασύλητους λάκκους βρέθηκαν ανδρικές και γυναικείες ταφές πλούσια κτερισμένες.

²⁵⁰ Το εξαιρετικής τέχνης χρυσό κύπελλο που βρέθηκε στο θαλαμωτό τάφο στα Δενδρά, έχει σχήμα βαθιάς φιάλης με δακτυλιόσχημη βάση, το χείλος του είναι οκτάλοβο και ενισχυμένο με λεπτή χάλκινη ταινία, διακοσμημένο εξωτερικά με έκτυπα εγκάρσια γραμμίδια. Την ίδια διακόσμηση φέρει και η κομψή υπερυψωμένη λαβή του, που καταλήγει σε παπυρόμορφο άνθος στο σημείο που ενώνεται με το τοίχωμα του αγγείου. Στο κύριο σώμα, ανάμεσα σε δύο ομόκεντρους δαχτυλίους με γραμμική

αποτελούνται από τέσσερις στρώσεις διαφορετικών μετάλλων, ασήμι, χαλκό, μόλυβδο και σίδηρο. Ο πρωτότυπος συνδυασμός των τεσσάρων μετάλλων στο ίδιο δαχτυλίδι, ίσως υποδηλώνει ότι το κόσμημα αυτό περιβάλλεται με μαγικό χαρακτήρα, ιδιότητα που αποδίδεται στο νέο και σπάνιο πολύτιμο μέταλλο κατασκευής του, το σίδηρο. Από τον τάφο προέρχονται επίσης σφραγιδόλιθοι, χρυσά και ασημένια κύπελλα, ξίφη με πολύτιμες λαβές, μαχαίρια κ.ά. Στον άλλο λάκκο ήταν θαμμένη μία πριγκίπισσα, της οποίας το λαιμό κοσμούσε ένα χρυσό περιδέραιο και τριγύρω της ήταν σκορπισμένα τα συνήθη κτερίσματα ψήφοι, σφραγιδόλιθοι, ένα δαχτυλίδι. Από τους άλλους δύο λάκκους, ο ένας περιείχε τέφρα και χόμα ανακατεμένα με ψήγματα χρυσού, ελεφαντόδοντου και χαλκού και ο άλλος οστά ανθρώπων και ζώων, υπολείμματα κτερισμάτων, καθώς και το κρανίο ενός σκύλου. Από τα κτερίσματα αντλούμε στοιχεία για τις τελετές που συνόδευαν τις μυκηναϊκές ταφές των βασιλέων. Νεκρική τιμητική πομπή τον συνόδευε στην τελευταία κατοικία του όπου θάβονταν με τα αντικείμενα που αγαπούσε εν ζωή. Οι συγγενείς και οι φίλοι άναβαν πυρά σε ένα λάκκο εσωτερικά του τάφου όπου πρόσφεραν διάφορα πολύτιμα αντικείμενα και έκαναν σπονδές. Έπειτα έκτιζαν το στόμιο του τάφου και έσπαζαν τα κύπελλα που είχαν χρησιμοποιήσει. Στην Ιλιάδα, (Ψ 128-177) στο χωρίο όπου περιγράφεται η ταφή του Πατρόκλου εντοπίζονται ομοιότητες με τις μυκηναϊκές ταφές των θολωτών τάφων, αλλά η μεγάλη διαφορά της ομηρικής με τη μυκηναϊκή ταφή είναι ότι ο νεκρός δεν καίγεται. Επειδή ο ομηρικός ποιητής αναφέρει θυσίες ανθρώπων και ζώων, ο ανασκαφέας υπέθεσε ότι τα οστά στον τέταρτο λάκκο άνηκαν σε πιστό υπηρέτη του βασιλέα και στον σκύλο του και ότι η βασίλισσα ακολούθησε τον σύζυγό της στο θάνατο και τάφηκαν μαζί. Μετά από μελέτη, ο Μυλωνάς κατέληξε στο ότι τα οστά άνηκαν σε παλαιότερη ταφή και ο τέταρτος λάκκος περιείχε τα οστά του σκελετικού υλικού που προϋπήρχε, όμως και στις δύο περιπτώσεις καμία δεν είναι δυνατό να επιβεβαιωθεί.²⁵¹

Η μνημειακή μορφή των τάφων και τα πλούσια κτερίσματα, με κορυφαίο τη χάλκινη πανοπλία (Θα αναλυθεί στο κεφάλαιο του γενικού οπλισμού), υποδεικνύουν μια κοινωνία με σύνθετη διάρθρωση. Ιδιαίτερα σημαντικές είναι οι ενδείξεις για τελετουργικές πρακτικές που αποκαλύπτουν οι ταφές αλόγων έξω από τους τάφους.

διακόσμηση, μια πλατιά ζώνη, εικονίζει μια ατέρμονη σειρά φύλλων κισσού που απλώνεται μνημειακά και αρμονικά στο σχήμα, με έκτυπη τεχνική και ανήκει στα έργα μινωικής έμπνευσης που φέρουν όμως έντονη τη σφραγίδα του νέου μυκηναϊκού πνεύματος. Βασιλικού 1995:130-131.

²⁵¹ Βασιλικού 1995: 120-121.

Σημαντικός θαλαμωτός τάφος που ανακαλύφθηκε στα Δενδρά, παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον, όχι μόνο γιατί ήταν ασύλητος αλλά και γιατί ήταν κενοτάφιο.²⁵² Στο θάλαμο του κενοταφίου βρέθηκε τράπεζα προσφορών, εστία, δύο λίθινες στήλες και τρεις λάκκοι. Ο ένας λάκκος περιείχε οστά ζώων, ο άλλος ήταν άδειος και ο τρίτος, κοντά στο στόμιο, ήταν γεμάτος χάλκινα σκεύη ενώ δεν βρέθηκε ούτε ίχνος ανθρώπινου σκελετικού υλικού, παρά το γεγονός ότι ο τάφος ήταν ασύλητος. Ο ανασκαφέας Persson υπέθεσε ότι πρόκειται για κενοτάφιο προς τιμήν δύο νεκρών που πέθαναν μακριά από την πατρίδα τους και οι οποίοι συμβολίζονται με τις δύο στήλες. Εκτός από την περίεργη εσωτερική διάταξη, ο τάφος δεν διέφερε από τους άλλους θαλαμωτούς, το στόμιο ήταν κτισμένο, ο δρόμος γεμισμένος με χώμα και βρέθηκαν υπολείμματα σπονδών και νεκρόδειπνων. Ίσως με την ίδρυση του κενοταφίου, οι ζωντανοί προσπαθούσαν να προτρέψουν τους άταφους νεκρούς, συμπατριώτες τους, να επιστρέψουν και να αναπαυθούν στον τάφο που τους είχαν ετοιμάσει, άλλωστε το τελετουργικό αυτών των επικλήσεων είναι γνωστό και από τον Όμηρο. Τα «καλέσματα» των νεκρών γίνονταν με σπονδές από γάλα, μέλι, κρασί, νερό και έπειτα με αιματηρή θυσία που θα έδινε ψυχική και σωματική δύναμη στο νεκρό, ώστε να βγει από τον τάφο του.²⁵³ Στο κενοτάφιο των Δενδρών, δεν υπάρχει βέβαια νεκρός για να τον καλέσουν, αλλά παρατηρείται ότι η περίπτωση δεν είναι πολύ διαφορετική γιατί και εδώ οι νεκροί καλούνται να εμφανιστούν σε ένα ορισμένο σημείο, στον τάφο τους. Η θυσία -οστά ζώων βρέθηκαν στον ένα λάκκο μαζί με μαχαίρι-, η τράπεζα προσφορών, η εστία για το ψήσιμο, οι σπονδές και τα σκεύη είναι όλα έτοιμα ώστε να πάρουν δύναμη οι νεκροί για να έρθουν. Υπάρχουν και άλλοι τάφοι στις Μυκήνες και στην Πρόσυμνα που παρουσιάζουν παρόμοιες ιδιομορφίες στο θάλαμο και θεωρούνται κενοτάφια.²⁵⁴

4.2.Λακωνία.

4.2.1.Ο θολωτός του Βαφειού.

²⁵² Βασιλικού 1995: 104.

²⁵³ Στην Οδύσσεια (Λ. 25-38) γίνονται τέτοιες επικλήσεις για να εμφανισθεί ο Τειρεσίας ή η Ευρύκλεια, μητέρα του Οδυσσέα.

²⁵⁴ Βασιλικού 1995:105.

Περιοχή που κατά τη Μυκηναϊκή εποχή βρισκόταν σε έντονη επικοινωνία με τη Μινωική Κρήτη. Οι εμπορικές συναλλαγές ήταν συχνές καθώς ο λακεδαιμόνιος λίθος, ο πράσινος σκληρός βασάλτης (Iapis lakedaemonium), ο πορφυρίτης (tosso antico) εξάγονταν στην Κρήτη. Η μινωική επίδραση παρατηρείται σε διάφορα αντικείμενα, αγγεία, ειδώλια, σφραγιδόλιθοι και κυρίως στα ευρήματα του Θολωτού τάφου του Βαφειού, τον οποίο ανέσκαψε ο Τσουντας το 1888, αλλά η ύπαρξη του στους ντόπιους, ήταν γνωστή από νωρίτερα και είχε συληθεί. Ο θολωτός τάφος του Βαφειού δεν είναι κτισμένος στην πλαγιά του λόφου όπως συνηθίζεται, αλλά στην κορυφή του.²⁵⁵ Χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΑ²⁵⁶ και υποδηλώνει την ύπαρξη μιας πλούσιας ηγεμονίας στο λόφο του Παλαιοπυργή. Ο τάφος βρίσκεται στη κορυφή ενός λόφου 270 μ. ΒΔ από τον οικισμό που καλύπτονταν με τύμβο. Ο δρόμος έχει μήκος 29.80μ. και οι πλευρές του είναι κτισμένες με πλάκες που έχουν υποστεί επεξεργασία και συνδέονται μεταξύ τους με πηλό. Η επιφάνεια του δρόμου είναι επιστρωμένη με στρώμα χαλικιών.²⁵⁷ Ήταν αρκετά μεγάλος, με μακρύ δρόμο 29,80μ., ωστόσο η κατασκευή δεν ήταν επιμελημένη. Το στόμιο διέθετε πλάτος 1.93μ., βάθος 4.56μ. και οι πλευρές του ήταν οικοδομημένες με πελεκημένους λίθους που συνδέονταν μεταξύ τους με ασβεστοκονίαμα. Στο κατώφλι, βρέθηκε λάκκος με στρώση τέφρας που ερμηνεύθηκε ως βόθρος εξαγνισμών. Ο Τσουντας παρατήρησε ότι ο τάφος δεν διέθετε θύρα αλλά ενδεχομένως η είσοδος ήταν φραγμένη με τείχος.²⁵⁸ Η οικοδόμηση της θόλου, που έχει διάμετρο 10.25 μ, έγινε με λίθους μεγάλους, επιμήκεις και λειασμένους κατά το ισοδομικό σύστημα τοιχοποιίας. Η ανώμαλη επιφάνεια του ταφικού θαλάμου φέρει στρώσεις μελανής γης, ένα σκαμμένο λάκκο και δυο κοιλότητες. Ο λάκκος ήταν στρωμένος με χαλίκια, λιθόκτιστος και περιείχε σκελετικά κατάλοιπα και τα κτερίσματά τους.²⁵⁹

Στο θάλαμο βρέθηκαν σκόρπια οστά και διάφορα πολύτιμα αντικείμενα όπως χρυσά δαχτυλίδια, ψήφοι από χρυσό και αμέθυστο, σφραγιδόλιθοι κ.ά. που δεν είχαν προλάβει να πάρουν οι τυμβωρύχοι ή που είχαν εγκαταλείψει. Αυτό όμως που είχε διαφύγει τελείως της προσοχής τους ήταν η ύπαρξη ενός λάκκου στο έδαφος του θαλάμου, που όταν ανοίχτηκε ήταν σαν να άνοιγε ένας χαμένος κόσμος ερειπίων,

²⁵⁵ Βασιλικού 1995: 118-119.

²⁵⁶ Pelon 1976: 185.

²⁵⁷ Waterhouse & Hope Simpson 1960: 76, Τσουντας 1889, 137-138.

²⁵⁸ Τσουντας 1889: 139-141.

²⁵⁹ Τσουντας 1889: 142, 145-146, Mylonas 1966: 126.

πλούτου και ξεχασμένων μύθων. Ο τάφος αυτός ήταν ο πρώτος που μας επέτρεψε να αντιληφθούμε τον πλούτο των Θολωτών τάφων, κύπελλα χρυσά και ασημένια, δαχτυλίδια χρυσά, χάλκινα και ένα σιδερένιο, εννέα μαχαίρια και εγχειρίδια με ένθετη διακόσμηση, ένα μεγάλο ξίφος, λυχνάρια, αλαβάστρινα αρωματοδοχεία, ένας χάλκινος καθρέπτης, ένα αιγυπτιακό αλάβαστρο και ψήφοι από κεχριμπάρι της Βαλτικής. Η τεχνική των εγχειριδίων και η κεραμική, χρονολογούν τον τάφο του Βαφειού σε μία εποχή αμέσως μετά τους λακκοειδείς των Μυκηνών, γύρω στο 1450 π.Χ. Τα οστά του νεκρού είχαν λιώσει, από τα κτερίσματα, ο ανασκαφέας αντιλήφθηκε τη θέση του σκελετού. Στη θέση όπου θα ακουμπούσαν οι καρποί των χεριών βρέθηκαν δύο σωροί από σφραγιδόλιθους που αποτελούν και το σπουδαιότερο σύνολο από τη μυκηναϊκή Ελλάδα καθώς πρόκειται για σαράντα σφραγιδόλιθους εξαιρετικής τέχνης, κάποιοι γνήσιοι μινωικοί και άλλοι εγχώριοι με μινωική επίδραση. Η εικονογραφική ποικιλία των θεμάτων παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία και η θέση που βρέθηκαν επιβεβαιώνει ότι οι σφραγιδόλιθοι κοσμούσαν τους καρπούς των χεριών και ο μεγάλος αριθμός τους αποδεικνύει ότι δεν ήταν όλοι σφραγιστικής χρήσης αλλά φοριούνταν από τον κάτοχο τους ως κοσμήματα ή ίσως και φυλακτά. Ο πρίγκιπας του τάφου, όπως και οι πρίγκιπες των λακκοειδών ταφών αποτελούσαν εκλεπτυσμένους Μυκηναίους που γνώριζαν και αγαπούσαν τη μινωική τέχνη, συλλέκτες ωραίων αντικειμένων, τα οποία θέλησαν να τους συνοδέψουν στον τάφο τους. Τα όπλα που περιείχε ο τάφος ήταν συσσωρευμένα σε μίαν άκρη και το μοναδικό ξίφος δεν βρισκόταν στο δεξί χέρι του νεκρού, όπως σε άλλους τάφους πιθανόν γιατί η ταφή είχε παραμεριστεί για να ταφεί άλλος νεκρός.²⁶⁰

4.3.Μεσσηνία.

Η Μεσσηνία κατά την περίοδο της Χαλκοκρατίας και ιδιαίτερα την ΥΕΧ, άκμασε οικονομικά και πολιτιστικά.²⁶¹ Ο συνδυασμός του πλούσιου εδάφους και η κομβική γεωγραφική της θέση οδήγησαν στην οικονομική και εμπορική της ανάπτυξη μέσω επαφών με την Ηπειρωτική Ελλάδα και τους πολιτισμούς του Αιγαίου.²⁶²

Οι θολωτοί τάφοι στην ακρόπολη της Περιστεριάς, εννέα χιλιόμετρα ΒΑ της Κυπαρισσίας, σε συνδυασμό με τον πλούτο των κτερισμάτων τους, υποδηλώνουν ότι

²⁶⁰ Βασιλικού 1995:118-119.

²⁶¹ Για ΥΕ οικισμούς της Μεσσηνίας βλ. Hope-Simpson 2014: 15-43.

²⁶² Κορρές 1981B: 455-464.

υπήρχε ήδη από τον 16^ο αι. π.Χ. στη Μεσσηνία, πλούτος, αντίστοιχος με αυτόν των λακκοειδών τάφων στις Μυκήνες.²⁶³ Η μνημειώδης αρχιτεκτονική των πρώιμων θολωτών τάφων, όπως στο Κορυφάσιο,²⁶⁴ του Θρασυμήδη στη Βοΐδοκοιλιά,²⁶⁵ του Εγκλιανού, της Τραγάνας, του Μυρσινοχωρίου – Ρούτση που θα αναλύσουμε παρακάτω και της Κουκουνάρας,²⁶⁶ σε συνδυασμό με τον εντυπωσιακό πλούτο των κτερισμάτων τους αποτελούν επίσης ενδείξεις μιας δυναμικά αναπτυσσόμενης κοινωνίας, πολιτικά και οικονομικά ανερχόμενης κοινωνικής τάξης, με ύπαρξη ανεξάρτητων τοπικών μυκηναϊκών κέντρων, τα οποία επιδίωκαν μέσω του επιδεικτικού πλούτου των ταφικών πρακτικών την παγίωση της εξουσίας και την επιβολή της κυριαρχίας στους γειτονικούς οικισμούς.

Ο λόφος του Εγκλιανού, δέκα επτά χιλιόμετρα βόρεια της Πύλου που εποπτεύει την ευρύτερη περιοχή της Πυλίας και τον κόλπο του Ναυαρίνου, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα πρώιμου ανεξάρτητου τοπικού ηγεμονικού κέντρου, που εξελίχθηκε σε αδιαμφισβήτητη οικονομική και πολιτική δύναμη της περιοχής.²⁶⁷ Η ανασκαφή του ανακτορικού συγκροτήματος στον Άνω Εγκλιανό αποκάλυψε ένα καλά οργανωμένο διοικητικό, βιοτεχνικό, εμπορικό και πολιτισμικό κέντρο, εφάμιλλο σε μεγαλοπρέπεια με τα σύγχρονα ανάκτορα των Μυκηνών και της Τίρυνθας.²⁶⁸ Το ανακτορικό αυτό κέντρο έφθασε στο απόγειο της οικονομικής και πολιτικής του δύναμης κατά την ΥΕ ΙΙΒ καθώς αποτελούσε τη διοικητική έδρα του βασιλείου της Πύλου, η επικράτεια του οποίου ενδεχομένως εκτεινόταν, βορειοδυτικά του ποταμού Νέδα έως την περιοχή του Αλφειού και στα ανατολικά μέχρι τους πρόποδες του Ταυγέτου.²⁶⁹ Η προνομιακή του θέση και η γεινιάσή του με τον όρμο του Ναυαρίνου, το μεγαλύτερο φυσικό και προστατευμένο λιμάνι της Μεσσηνίας-ενδεχομένως χρησιμοποιήθηκε από το ανακτορικό κέντρο ως βάση για το ναυτικό του στόλο-, συνετέλεσαν στην ακμή και στην τελική επικράτησή του στη μεσσηνιακή επικράτεια κατά την ΥΕ ΙΙ Β περίοδο. Οι πινακίδες της Γραμμικής Β, που ήλθαν στο φως με την ανασκαφή του ανακτορικού συγκροτήματος, μας παρέχουν σημαντικά στοιχεία για την

²⁶³ βλ. Μαρινάτος 1960: 206, 1962: 90, 1965: 109-12.

²⁶⁴ βλ. Κουρουγιώτης 1914: 99-117, 1925-26: 140-141, Blegen 1954: 158-162.

²⁶⁵ βλ. Μαρινάτος 1956: 202, Κορρές 1976^α: 254-265.

²⁶⁶ βλ. Κορρές 1976^α: 281-282.

²⁶⁷ Κορρές 1974: 139-162, 1975: 431-484, Κορρές 1980Δ: 272-273.

²⁶⁸ Κορρές 1984^α: 72-74.

²⁶⁹ Chadwick 1972: 100-116, 1977: 36-39. Σύμφωνα με την παράδοση αποτελούσε κατοικία της βασιλικής δυναστείας του Οίκου των Νηλειδών, αρχηγός του οποίου ήταν ο Νηλεύς, πατέρας του Νέστορος, ο οποίος μετά την κάθοδό του από τη Θεσσαλία, εγκαταστάθηκε στο λόφο του Εγκλιανού.

πολιτική, διοικητική, οικονομική και γεωγραφική δομή του βασιλείου της Πύλου (ru-ro), τη γεωγραφική και διοικητική του διαίρεση σε δύο επαρχίες («Εντεύθεν» και «Εκείθεν»), στις οποίες υπάγονταν 18 πόλεις που λειτουργούσαν ως φοροεισπρακτικά κέντρα.²⁷⁰ Επιπλέον μας πληροφορούν ότι στην κορυφή της διοικητικής εξουσίας βρισκόταν ο άναξ και ακολουθούσαν οι αξιωματούχοι (ΛαΦαγέτας), ενώ σημαντική θέση φαίνεται να κατείχε και ο δήμος.²⁷¹ Αποκαλύπτουν επίσης, ότι η οικονομία της Πύλου βασιζόταν στη βιοτεχνία, το εμπόριο, την κτηνοτροφία και τις γεωργικές δραστηριότητες. Αναφέρουν επαγγέλματα όπως του χρυσοχόου, του χαλκέα, του κεραμέα, του ξυλουργού, του ναυπηγού και παραγωγές αρωματικού ελαίου, υφασμάτων, αρμάτων και χάλκινων αντικειμένων. Επιπρόσθετα, καταγράφουν ονόματα θεών του Ολύμπου και άλλων θεοτήτων, που γίνονταν αποδέκτες προσφορών από τους Μυκηναίους. Τέλος, η σημαντικότερη πληροφορία που δίνουν οι πινακίδες για το αντικείμενο μελέτης που λαμβάνει χώρα στη συγκεκριμένη συγγραφική έρευνα αποτελεί η εκτεταμένη σειρά πινακίδων (Jn), στις οποίες συγκεντρώνονται διανομές χαλκού στους εξαρτώμενους από το ανάκτορο χαλκουργούς που βρίσκονται διασκορπισμένοι σε διάφορα σημεία του βασιλείου. Αποκαλύπτουν τον ιδιαίτερο ρόλο που διαδραμάτισαν τα μέταλλα, ιδίως ο χαλκός, για τις ανακτορικές κοινωνίες της ηπειρωτικής Ελλάδας και φανερώνουν ότι τα ανάκτορα, κατέγραφαν όχι μόνο τα μεταλλικά αντικείμενα που είχαν στις αποθήκες τους αλλά και τις ποσότητες χαλκού που εισάγονταν και εξάγονταν από αυτές. Διαπιστώνεται ότι τα μερίδια μετάλλου αποστέλλονταν ως ενιαία ποσότητα σε κάθε μέρος και από εκεί μοιράζονταν στους χαλκείς. Τα μερίδια αυτά αντιπροσώπευαν βάρη ταλάντων και κανονικά κλάσματά τους.²⁷²

Από την ανθρωπογεωγραφία των Μυκηναϊκών βασιλείων των πινακίδων διαπιστώνουμε ότι χαλκείς ήταν εγκατεστημένοι σε όλους τους σημαντικούς οικισμούς της Πυλιακής επικράτειας καθώς και σε ιερά, εξυπηρετώντας τις τοπικές ανάγκες. Πρόκειται για ένα δίκτυο το οποίο υπήρχε ήδη από τις αρχές της ΜΕΧ (Νιχώρια) και το οποίο το ανάκτορο της Πύλου χρησιμοποίησε από τον 14^ο αι. π.Χ. και εξής. Ο γραφέας τριάντα ένα της Πύλου θέλησε να μας αφήσει μια μαρτυρία επιπεδομετρικών ικανοτήτων του, σχεδιάζοντας έναν εξάισιας ποιότητας λαβύρινθο στην οπίσθια όψη

²⁷⁰ Ventris & Chadwick 1973: 76, Chadwick 1977: 36-39, Kilian 1982: 55-56, Bennet 1998: 111-133.

²⁷¹ Ventris & Chadwick 1973: 120.

²⁷² Ένα μυκηναϊκό τάλαντο χαλκού, ισοδυναμεί με 30,93 κιλά, σχετικά με τα σταθμά της Γραμμικής Β. Για ακριβή υπολογισμό. (βλ. Ruizperez- Melena 1996: 86-91.)

της πινακίδας Cn 1287, που είναι ένας ανώδυνος κατάλογος βάσει του οποίου παραδίδεται από μία αίγα σε κάθε τεχνίτη, πλην κάποιου Μολίωνα, ο οποίος λαμβάνει δύο. Με τεκμήρια τα εισερχόμενα και εξερχόμενα προϊόντα και τις τοπικές παραγωγές, η δυνατότητα τοποθέτησης των μετρήσιμων αυτών στοιχείων σε ένα πραγματικό χάρτη είναι μεγάλης σημασίας καθώς μπορεί να συγκριθεί με τα σημερινά στοιχεία της Μεσσηνίας και της Κρήτης.²⁷³

4.3.1. Άνω Εγκλιανός.

Ο *θολωτός τάφος IV* βρίσκεται 145μ. ΒΑ του ανακτορικού συγκροτήματος και περίπου 70μ. από την άκρη του υψώματος. Ο δρόμος του τάφου προς ΝΔ, το μήκος του 10.50μ. και το πλάτος του 4.40μ. Είναι σκαμμένος στο φυσικό βράχο και χωρίς επένδυση, ενώ οι πλευρές του παρουσιάζουν σχετική απόκλιση από το στόμιο προς τα έξω. Στο εξωτερικό μέρος ο δρόμος παρουσιάζει κατωφερική κλίση που εκμηδενίζεται, καθώς πλησιάζει προς το στόμιο.²⁷⁴ Το στόμιο διαθέτει μήκος 4.62μ. ΝΔ και 4.64μ. ΒΑ, 2.26μ. πλατύ προς το δρόμο και 2.22μ. προς τον ταφικό θάλαμο και έχει ύψος περίπου 4.55μ. Οι λίθοι της εισόδου εικάζεται ότι ήταν τρεις, ενώ η ύπαρξη ανακουφιστικού τριγώνου δεν θεωρείται βέβαιη. Η εσωτερική όψη των τοιχωμάτων του στομίου φέρει ιδιαίτερα προσεγμένη επένδυση από πλακοειδείς λίθους, όπως και οι παραστάδες, εκτός από τα σημεία όπου αυτές συναντούν τον φυσικό βράχο. Οι παραστάδες είναι σχετικά συμμετρικές, αλλά η δεξιά είναι περισσότερο στενή κατά το πλάτος. Η εσωτερική επιφάνεια της αριστερής παραστάδας δείχνει την εσωστρεφή κλίση των ανώτερων δόμων, οι οποίοι ακολουθούσαν την καμπυλότητα της κτιστής θόλου. Η φραγή του στομίου βρίσκεται στο μέσο του μήκους του και διαπιστώθηκε ένα κενό μεταξύ του ανώτερου μέρους της φραγής και του επιπέδου της εισόδου. Ο ταφικός θάλαμος έχει εσωτερική διάμετρο 9.35μ. και σώθηκε σε μέγιστο ύψος 4.90μ. περίπου στο ΒΔ τόξο του τοιχώματός του. Η θόλος είναι κτισμένη εξολοκλήρου από πλακοειδείς λίθους μικρού ή μεσαίου σχήματος. Η εκφορά της θόλου ξεκινά σε 1.50μ. ύψος από το δάπεδο με έναν δόμο μεγαλύτερων λίθων. Το πάχος του τοιχώματος στο μέγιστο σωζόμενο ύψος του θαλάμου είναι περίπου 1μ. Στο δάπεδο της θόλου βρέθηκε λάκκος με ανακομιδές, που πιθανόν χρησίμευε για την εναπόθεση τους.²⁷⁵ Υπολογίζεται ότι ενταφιάστηκαν περίπου δέκα επτά άτομα, αν και λόγω της συλήσεως

²⁷³ Ruiperez- Melena 1996: 109.

²⁷⁴ Taylour 1973: 95-7.

²⁷⁵ Taylour 1973: 95-97, 110-111.

όλα βρέθηκαν ανακατεμένα. Από τα ευρήματα αξίζει να μνημονευθούν τα ΜΕ όστρακα και τα όστρακα ανακτορικού πινθαμοφρέα που βρέθηκαν στο δρόμο. Στο στόμιο εντοπίστηκε κεραμική ΜΕΙΙΙ-ΥΕΙΙΒ, ΥΕΙ κύπελλα και αλάβαστρα. Ιδιαίτερη σημασία παρουσιάζουν οι τέσσερις χρυσές γλαύκες του 16ου αι π.Χ. που διαθέτουν παράλληλα στην Περιστεριά και τον Κοκόβατο. Οι χάλκινες αιχμές βελών, τα υπολείμματα χάλκινου ξίφους καθώς και οι κατεργασμένοι χαύλιοι κάπρου, επισημαίνουν την ύπαρξη ενός τουλάχιστον πολεμιστή. Στη θόλο εντοπίστηκαν ένα σφραγιστικό δαχτυλίδι με ελλειψοειδή σφενδόνη, όπου παρίσταται σκηνή λατρείας ενδεχομένως σε ένα ιερό κορυφής και δύο ΜΕ-ΥΕΙ αγγεία που αποτελούν τη βάση για τη χρονολόγηση του τάφου.²⁷⁶

4.3.2. Τάφος «Γρύπα Πολεμιστή».

Τα επίσημα διεπιστημονικά συγγράμματα σχετικά με τον τάφο αυτό είναι σε εξέλιξη και τα αντικείμενα σε στάδιο επεξεργασίας, επομένως η παρουσίαση του τάφου θα είναι ελλιπής. Ωστόσο, θεωρούμε αναγκαίο να αναφέρουμε την μοναδική, ασύλητη και εξέχουσας σημασίας κτέριση.

Το 2015, υπό την αιγίδα της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών της Αθήνας, με άδεια του ΥΠΕ, το Πανεπιστήμιο του Cincinnati ανανέωσε τις ανασκαφικές έρευνες στο «Παλάτι του Νέστορα». Σε ένα ανεξερεύνητο κοντά στο παλάτι, οικοπέδο, της οικογένειας Πετροπούλου,²⁷⁷ κατά την πρώτη μέρα της ανασκαφής, αποκαλύφθηκε στο δάπεδο λακκοειδή τάφου, ο σκελετός ενός ενήλικου άνδρα, τριγυρισμένος από πλούσια κτερίσματα. Ο νεκρός βρισκόταν σε ύπτια θέση στο δάπεδο του τάφου, κρατώντας όπλα στο αριστερό χέρι και κοσμήματα στα δεξιά του. Οι ανασκαφείς Jack L. Davis και της Sharon R. Stocker παρατήρησαν ότι όλα τα αγγεία του τάφου ήταν από μέταλλα, χαλκό, ασήμι και χρυσό, χωρίς ίχνος πήλινου αγγείου. Κοντά στο κεφάλι και το στήθος του νεκρού είχαν εναποτεθεί: ένα χάλκινο ξίφος με επιχρυσωμένη ελεφαντοστέινη λαβή (εικ.25Α-Β), χρυσά σφραγιστικά δαχτυλίδια (εικ.26Β) και κύπελλα, σπάνια χρυσή αλυσίδα (εικ.26Δ), ασημένια κύπελλα -ορισμένα με χρυσά χείλη-, χάλκινα αγγεία (εικ.25Γ) και κύπελλα, χάλκινος αμοφορέας, χάλκινες πρόχοι,

²⁷⁶ Taylour 1973: 95-97, 105,112,107.

²⁷⁷ Το 1959 είχε ανασκαφεί το αλώνι του οικοπέδου από τον Blegen αποδίδοντας πολύ σκούρα επίχωση αλλά και υπολείμματα μυκηναϊκής κεραμικής.

καθώς και χάλκινες λεκανίδες, περισσότεροι από πενήντα σφραγιδόλιθοι (εικ.26E), τεμάχια ελεφαντοστού με εγχάρακτες παραστάσεις και περισσότερες από χίλιες ψήφους από πολύτιμους λίθους. Πολλά από αυτά τα αντικείμενα είναι έργα μινωικής τεχνοτροπίας ενώ αξιοσημείωτο είναι, επίσης, το γεγονός ότι δεν βρέθηκε μυκηναϊκή ή μινωική κεραμική στον τάφο. Στα πόδια του νεκρού, βρέθηκε ελεφαντοστέινο πλακίδιο με απεικόνιση φτερωτού γρύπα και δίπλα του, χάλκινο κάτοπτρο με ελεφαντοστέινη λαβή. Ο νεκρός πολεμιστής θεωρείται ότι ήταν εξέχουσα προσωπικότητα της εποχής του, δηλαδή της πρώιμης μυκηναϊκής περιόδου, περίοδο που οι λακκοειδείς τάφοι των Μυκηνών χρησιμοποιούνταν για τον ενταφιασμό της μυκηναϊκής αριστοκρατίας. κτίστηκαν τα πρώτα οικοδομήματα με λαξευμένη τοιχοποιία, σύμφωνα με τα μινωικά πρότυπα και οι τοίχοι τους διακοσμήθηκαν με νωπογραφίες επηρεασμένες από τη μινωική τεχνοτροπία. Η εναπόθεση τόσων πολλών κοσμημάτων σε ανδρική ταφή αμφισβητεί τη μέχρι τώρα ευρέως διαδεδομένη πεποίθηση ότι τα κοσμήματα συνόδευαν κυρίως γυναικείες ταφές. Σύμφωνα με τα ερευνητικά δεδομένα που παρουσιάστηκαν στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, για την ανασύσταση του προσώπου του, πρόκειται για νέο άνδρα, με μακριά μαύρα μαλλιά. Οι ανασκαφείς τον αποκαλούν ο Άρχοντα των χρυσών δαχτυλιδιών. Τα δαχτυλίδια απεικονίζουν τελετές που σχετίζονται με μία θεά και με την εμφάνισή της, ενώ συχνές είναι και οι σκηνές με τα ταυροκαθάψια. «Ο γρύπας πολεμιστής αντανακλά ένα πολύ γνωστό σύστημα εξουσίας, που πλαισιώνει το θρόνο της Πύλου, όπως και του Μίνωα της Κνωσού» σημειώνει στην ομιλία της η κ. Στόκερ.²⁷⁸

Ο θολωτός τάφος V ή θολωτός τάφος Βαγενά βρίσκεται σε απόσταση 145μ. Ν. από το ύψωμα που βρίσκεται το ανακτορικό συγκρότημα. Στη θέση εντοπίστηκε ένας κύκλος διαμέτρου 5.50μ. κτισμένος από μικρούς πλακοειδείς λίθους που διαπιστώθηκε ότι είναι θολωτός τάφος και όχι ταφικός κύκλος όπως αρχικά υποστήριξε ο Taylour. Όπως παρατηρεί ο Κορρές τα στοιχεία που τεκμηριώνουν την άποψη ότι πρόκειται για θολωτό τάφο είναι: οι λίθοι διευθετούνται με τρόπο τέτοιο ώστε η επιμελημένη πρόσοψη να είναι η εσωτερική και η άτακτα δομημένη η εξωτερική, το οικοδομικό υλικό είναι οι πλακοειδείς λίθοι 3) η απόθεση των νεκρών γίνεται σε αβαθείς και όχι λακκοειδείς τάφους 4) η ύπαρξη ταφικών πίθων δεν είναι άγνωστη πρακτική στους θολωτούς τάφους.

²⁷⁸ Davis- Stocker 2016: 627-655.

University of Cincinnati (<http://www.griffinwarrior.org/griffinwarrior-burial.html>).

Στο εσωτερικό του τάφου εντοπίστηκαν τέσσερεις αβαθείς ταφικοί λάκκοι που περιείχαν ταφές μέσα σε πίθους, πάσης φύσεως κτερίσματα και πολεμικό εξοπλισμό. Στον λάκκο 1.²⁷⁹ δίπλα στον ταφικό πίθο ανάμεσα στα ευρήματα βρέθηκε χάλκινο μαχαίρι πρώιμου μυκηναϊκού τύπου, κεκαμμένο κατά ορθή γωνία ξίφος τύπου Α. Το έθιμο να λυγίζουν το ξίφος σε σημείο που να μην μπορεί να χρησιμοποιηθεί ξανά συναντάται στους θολωτούς τάφους και χαρακτηρίζεται ως τοπικό μεσσηνιακό έθιμο, αλλά επικρατεί και σε μεταγενέστερες εποχές, σε χώρους ηρωολατρείας. Συνοδεύει το νεκρό πολεμιστή σκόπιμα κυρτωμένο καθώς ο κάτοχός του, δεν είναι πλέον εν ζωή. Ο λάκκος 2 περιείχε εκτάδην ταφή. Ιδιαίτερη σημασία έχει ένα ΥΕΙΒ ειδώλιο που τη συνοδεύει και πρόκειται για ένα από τα πρωιμότερα γνωστά ΥΕ ειδώλια. Ο δίωτος ταφικός πίθος, όπως και ο πίθος του λάκκου 1. θυμίζουν ΜΕ παραδείγματα και περιείχαν ανακομιδές. Στο ΒΑ τομέα του λάκκου 3 βρέθηκε πίθος που περιείχε επίσης μια ταφή. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί με το κεφάλι προς το πυθμένα του πίθου, είχε συνεσταλμένη στάση και τον συνόδευε ένα μικρό ΥΕΙ βαθύ κύπελλο Στο βόρειο τομέα του λάκκου 3 εντοπίστηκε ανακτορικός πινθαμοφόρας που χρονολογήθηκε στην ΥΕΙΑ φάση. Ο λάκκος 4, περιείχε χρυσό διάδημα με έκτυπη διακόσμηση σειράς κύκλων, τύπος γνωστός από τον ταφικό κύκλο των Μυκηνών.²⁸⁰ Η διάρκεια χρήσης του τάφου έχει οριστεί ότι εκτείνεται από τη ΜΕΙΙΙ/ΥΕΙ έως την ΥΕΙΙΑ1. Σε αυτό συνηγορούν οι ΜΕ παράδοσης πίθοι και το γεγονός ότι δεν προσδιορίστηκε υλικό μεταγενέστερο της ΥΕΙΙΑ1 περιόδου. Τέλος, στα κτερίσματα απαντούν, χρυσά και ασημένια κοσμήματα, χρυσό διάδημα, χάλκινα ξίφη, αιχμές, εγχειρίδια, χάλκινο κάτοπτρο, χάλκινη λέβητες, χάλκινοι δίσκοι ζυγού, ψήφοι από αμέθυστο και ήλεκτρο, σφραγιδόλιθοι, κουροτρόφος, ελεφάντινες περόνες, αιχμές βελών από πυριτόλιθο και τρεις ακέραιοι χαύλιοι κάπρου από οδοντόφρακτο κράνος.²⁸¹

4.3.3.Θολωτός Τάφος 1. Τραγάνας

Στην Τραγάνα, στη θέση Βιγλίτσα, 4χλμ. νοτιοδυτικά του Εγκλιανού, ανασκάφηκε στις αρχές τις δεκαετίας του 1950 και χρησιμοποιήθηκε από την ΥΕ Ι έως το τέλος της Μυκηναϊκής εποχής. Ο δρόμος είχε διεύθυνση προς ΝΑ, χωρίς επένδυση και παρουσιάζει έντονη κατωφέρεια, που κατά τον Pelon, σε συνδυασμό με την έντονη κλίση των πλευρών του δρόμου προς την είσοδο αποτελούν αρχιτεκτονικά γνωρίσματα

²⁷⁹ Taylour 1973: 157-158.

²⁸⁰ Taylour 1973: 143-167.

²⁸¹ Blegen 1973: 73-95, Blegen - Kourouniotis 1939: 570-575.

πολλών ταφών της ΝΔ Πελοποννήσου. Τόσο στο δρόμο όσο και στη θόλο σε κοντινή απόσταση από το στόμιο βρέθηκε θησαυρός χαλκών αντικειμένων.²⁸² Το στόμιο έχει μήκος 3.20μ. στο ανώτερο μέρος και 2.80μ. στο κατώτερο, ύψος 3.15μ. και πλάτος 1.52μ. και τα τοιχώματα του και αποτελείται από πωρόλιθους. Τα ανώφλια του στομίου ήταν αρχικά τρία εκ των οποίων δύο διατηρούνταν *in situ* και ένα ανέσκαψε στο δρόμο ο Μαρινάτος.²⁸³ Η θόλος, που καλύπτονταν από τύμβο, έχει διάμετρο 7.20μ. και είναι κτισμένη από ακατέργαστους ή ελαφρώς επεξεργασμένους μικρούς λίθους και από πωρόλιθους ακανόνιστου σχήματος. Το ύψος της θόλου διατηρούνταν σε ύψος τριών μέτρων. Κατά τον Κορρέ το πάχος των δόμων που συναποτελούν την θόλο συνίστανται σε τρεις ή τέσσερις σειρές και η εκφορά των τοιχωμάτων σημειώνεται ήδη από το επίπεδο των κατώτερων ορατών δόμων.²⁸⁴ Στην επιφάνεια του τάφου βρέθηκαν τρεις λάκκοι και ένας βόθρος που περιείχαν οστά νεκρών και ζώων. Οι λάκκοι κάτω από μία στρώση τέφρας περιείχαν τις ταφές δύο νεκρών που είχαν την κεφαλή προς νότο σε ύπτια θέση, σύμφωνα με το έθιμο της εποχής, ενώ ο βόθρος ίσως χρησίμευε ως χώρος υποδοχής σπονδών. Εξάλλου, σε μικρή απόσταση βρέθηκε αβαθές σκάμμα που περιλάμβανε κατεργασμένους χαυλιόδοντες κάπρου που χρησίμευαν για την ενίσχυση δερμάτινων κρανών και βρίσκονται συχνά σε θολωτούς τάφους.²⁸⁵

Στο μυκηναϊκό στρώμα βρίσκουμε αγγεία που απαντούν από την πρώιμη έως την όψιμη μυκηναϊκή περίοδο. Πρώιμα είναι τρεις αμφορείς ανακτορικού ρυθμού που μοιάζουν με αυτούς του Κακόβατου ως προς τα λεπτά τοιχώματα, τη σύσταση του πηλού, και τη χρήση βραδύστροφου τροχού, ενώ ως προς τη διακόσμηση μεγάλες είναι οι ομοιότητες με αγγεία των λακκοειδών τάφων. Η διακόσμηση περιλαμβάνει γραμμικά μοτίβα και φυτικά, όπως φύλλα κισσού, ρόδακες, κρίνοι και ελικοειδή φύλλα. Τα κτερίσματα μαρτυρούν μάλλον ένδεια των νεκρών, ενώ η προστασία των κτερισμάτων κατά τις δευτερογενείς ταφές δείχνουν ότι στον τάφο θάβονταν άτομα του ίδιου οίκου. Άλλωστε κατά τον Cavanagh η διάδοση των θολωτών ταφών συνδέεται άμεσα με την ανάγκη που ένιωθαν οι άνθρωποι της εποχής εκείνης να ενταφιάζονται τα μέλη ενός οίκου σε ένα κοινό τάφο.²⁸⁶ Για τη χρονολόγηση της κατασκευής του

²⁸² Pelon 1976: 279, Μαρινάτος 1955: 248.

²⁸³ Σκιάς 1909: 279, Κουρουνιώτης 1914: 100, Μαρινάτος 1955: 247.

²⁸⁴ Κουρουνιώτης 1914: 99-100, Κορρές 1977^a: 236, Κορρές 1976^a: 269-270.

²⁸⁵ Κουρουνιώτης 1914: 102,103,106.

²⁸⁶ Κουρουνιώτης 1914: 113-115, Cavanagh - Mee 1998: 116.

τάφου υπάρχουν αρκετές δυσκολίες, καθώς στον τάφο βρέθηκαν ευρήματα που αντιπροσωπεύουν χρονικά όλες της περιόδους της ύστερης εποχής του χαλκού.²⁸⁷

Τα χάλκινα αντικείμενα που βρέθηκαν στον λάκκο του δρόμου, περιλαμβάνουν: ένα *κάτοπτρο*, ένας *ξυρός*, δύο *φιάλες*, ήλοι, *σκαφοειδές αγγείο με προχοή*, ένας *αμφορέας*, τρεις *τριποδικούς λέβητες* και *θραύσματα σκεύους* που χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙ Α1. Να σημειώσουμε εδώ ότι οι τριποδικοί λέβητες του τάφου με ψηλό, ευθύ χείλος και αποφύσεις των στελεχών βρίσκουν παράλληλο σε δύο όμοιους από τα Δενδρά. Επιπρόσθετα, τα χάλκινα αντικείμενα από τον αύλακα του στομίου περιλαμβάνουν ένα *τηγανόσχημο αγγείο*, ένα *σκεύος*, δύο *ξυρούς*, ένα *σκαφοειδές με προχοή*, ένα *τριποδικό λέβητα*, μία *σμίλη* και ένας *οπέας* που ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΙ Α1.²⁸⁸

4.3.4.Θολωτοί τάφοι στο Μυρσινοχώρι-Ρούτση.

Ο Σ. Μαρινάτος ανέσκαψε δύο θολωτούς τάφους στην Τριφυλία, 2,7 χλμ. ανατολικά του λόφου του Εγκλιανού, κοντά στο χωριό Μυρσινοχώρι, κατά το έτος 1956,²⁸⁹ ενώ τη δεκαετία του 1980 ο Γ. Κορρές πραγματοποίησε συμπληρωματική έρευνα.²⁹⁰ Οι δύο αυτοί θολωτοί απέδωσαν πλήθος χαλκών τεχνέργων.

Ο τάφος Τ1 βρέθηκε συλημένος, αλλά σε καλή διατήρηση και μόνο το τμήμα της θόλου είχε καταπέσει. Ο δρόμος προς Β.Α, χωρίς τοιχοδομία. Το στόμιο διέθετε ύψος 2,3μ., πλάτος 1,5μ. και βάθος 2,3μ.. Ο θόλος είχε διάμετρο περίπου 5,5μ.. Στη θόλο δεν βρέθηκε κανένα ίχνος σκελετού. Στα ευρήματα συγκαταλέγονται χρυσά και ασημένια κοσμήματα, ασημένιο αγγείο, χρυσά μικροαντικείμενα, χάλκινο τηγάνι, χάλκινο ξίφος και δύο ομάδες πήλινων αγγείων. Ο θολωτός τάφος Τ1 χρησιμοποιήθηκε από την ΥΕ Ι έως και την ΥΕ ΙΙΙΑ περίοδο και στο θάλαμό του, κάτω από τα θεμέλια της θόλου, αποκαλύφθηκε μικρός αριθμός όπλων και σκευών, καθώς και μια μοναδική χαλκή επάργυρη τιάρα που αποτελεί το πρώτο πλήρες στέμμα με επαργύρωση.²⁹¹

Ο δεύτερος τάφος ανακαλύφθηκε 20μ δυτικότερα.²⁹² Ο δρόμος του έδωσε κυρίως ΥΕ ΙΙΙ όστρακα και η θόλος σε μια δεύτερη φάση λαξεύτηκε και βυθίστηκε στο

²⁸⁷ Κουρουνιώτης 1914: 113-115.

²⁸⁸ Τσέλιος 2013: 43.

²⁸⁹ ΑΑΑ 1971: 161-164.

²⁹⁰ βλ. Κορρές 1988.

²⁹¹ Τσέλιος 2013: 32, βλ. και υπ. 108.

²⁹² Μαρινάτος 1956: 203.

έδαφος. Τότε αφέθηκε κατά μήκος του αριστερού τοιχώματος του δρόμου κτιστό θρανίο που δήλωνε την προηγούμενη επιφάνεια του δρόμου. Στη άκρη του θρανίου προς τη πλευρά της εισόδου του δρόμου βρέθηκε κυκλική εστία και χύτρες διασκορπισμένες τριγύρω, που αποτελούν ένδειξη για την τέλεση νεκρόδειπνων προς τιμή των νεκρών.²⁹³ Η πρόσοψη διατηρήθηκε μέχρι το ύψος του ανωφλιού, το οποίο όμως δεν διασώθηκε. Η είσοδος έφερε φραγή από πλακοειδείς λίθους και το οικοδομικό υλικό των παραστάδων ήταν πλακοειδείς λίθοι με κατά τόπους παρεμβολή μεγαλύτερων δόμων. Η θόλος έχει διάμετρο περίπου 5μ. και είναι κατασκευασμένη από ακατέργαστο υλικό. Ο ταφικός θάλαμος περιλάμβανε λείψανα 6 ή 7 νεκρών μέσα σε δύο λάκκους στη βόρεια πλευρά,²⁹⁴ ενώ στη νότια πλευρά υπάρχει ένα είδος βάρου. Η κεραμική του τάφου ανάγεται από τον όψιμο θαλάσσιο ρυθμό μέχρι τον προχωρημένο ανακτορικό ρυθμό, επομένως ο τάφος αυτός κτίστηκε μεταξύ του 1500 και του 1400(ΥΕΙΙΑ - ΥΕΙΙΑ1).²⁹⁵

Ωστόσο ο Κορρές με βάση την κεραμική που βρέθηκε προτείνει τη χρονολόγηση του τάφου κατά την ΥΕΙ περίοδο.²⁹⁶ Αξιοσημείωτο είναι ότι στον θάλαμο διατηρήθηκαν τα κτερίσματα των τελευταίων νεκρών μόνο, καθώς υπήρχε η συνήθεια, κάθε φορά που ανοίγονταν ο τάφος για νέα ταφή, να αφαιρούνται τα κτερίσματα των παλαιότερων νεκρών, να καθαρίζεται και να απολυμαίνεται ο τάφος.²⁹⁷ Άλλωστε, ο σεβασμός που επιδείκνυαν οι Μυκηναίοι απέναντι στους νεκρούς τους, διαρκούσε έως την αποσύνθεση του σώματος των νεκρών και τα κτερίσματα παλαιότερων ταφών μερικές φορές αφαιρούνταν από τους συγγενείς.

Στο δάπεδο του θαλάμου ήταν τοποθετημένος ο τελευταίος νεκρός, ένας βασιλιάς- πολεμιστής, τοποθετημένος πάνω σε κλινοσκέπασμα ή ψάθα πρόχειρης κατασκευής, βιαστικής, χρώματος κόκκινου και γαλάζιου και θεωρείται ότι σκοτώθηκε σε μάχη. Φορούσε βαρύ περιδέριο από κεχριμπάρι της Βαλτικής και ήταν τριγυρισμένος από πολλά όπλα, δέκα ξίφη, μαχαίρια, κάτοπτρο, πλήθος σφραγιδολίθων μεταξύ των οποίων δύο κύλινδροι ανατολικής προέλευσης από σάρδιο και σαρδόνυχα. Στο δάπεδο του θαλάμου ανακαλύφθηκαν δύο πλακοσκεπείς λάκκοι, όμοιοι με κιβωτιόσχημους τάφους, ανάμεσα στους οποίους υπήρχε θρανίο και πάνω

²⁹³ Μαρινάτος 1957: 118.

²⁹⁴ Μαρινάτος 1957: 118, Μαρινάτος 1956: 203-204, Pelon 1976: 200.

²⁹⁵ Μαρινάτος 1956: 206, 1957: 119.

²⁹⁶ Κορρές 1976^α: 281-282.

²⁹⁷ Μαρινάτος 1957: 119, Cavanagh - Mee 1998: 112-113.

του ήταν τοποθετημένη τράπεζα προσφορών από ασβεστοκονίαμα που κοσμούνταν από έναν πολύποδα, ζωγραφισμένο με ερυθρό χρώμα. Άλλο ένα θρανίο βρέθηκε στο νότιο μέρος του δαπέδου. Από τους λάκκους ο ένας περιείχε γυναικείο σκελετό, ενώ ο δεύτερος λάκκος περιείχε τέσσερις ταφές και ήταν πλουσιότερος. Οι συσσωρευμένες αιχμές που βρέθηκαν στο δρόμο και στο θάλαμο ίσως δηλώνουν «ομοβροντία» προς τιμήν του νεκρού, πυξίδες από ελεφαντόδοντο, σφραγιδόλιθοι, δύο κτένια από ελεφαντόδοντο, δύο εξάιρετα εγχειρίδια με ένθετη διακόσμηση, ένα για συμβολική προσφορά αντί κόμης και ένα που κοσμείται από παράσταση αιλουροειδών και άγριων πουλιών σε νειλωτικό τοπίο που βρέθηκε κοντά στη θύρα του τάφου.²⁹⁸ Το εγχειρίδιο που εικονίζονται αιλουροειδή, βρέθηκε στο αριστερό χέρι του νεκρού, ενώ το άλλο που κοσμείται με ναυτίλους, στο δεξί του χέρι, θυμίζει τον μινωικό θαλάσσιο ρυθμό. (Εικ.12 Δ) Παρατηρείται ότι έχουν κατασκευαστεί με την ίδια τεχνική με απλούστερη εκτέλεση. Τα ένθετα ελάσματα είναι λεπτά και χωρίς υπόβαθρο, ενώ οι παραστάσεις εικονίζουν απλά θέματα χωρίς δραματικό ή αφηγηματικό χαρακτήρα.²⁹⁹

Χημικές- Αρχαιομετρικές Αναλύσεις Αντικειμένων.

Σύμφωνα με αναλύσεις που πραγματοποιήθηκαν³⁰⁰ στα ξίφη του ταφικού συνόλου, προκύπτει ότι αποτελούν ιδιαίτερη κατηγορία τεχνέργων ως προς τη φύση της πρώτης ύλης. Σε όλες τις περιπτώσεις χρησιμοποιείται ως πρώτη ύλη κασσιτερούχος χαλκός. Ο χαλκός περιέχει τα ελάχιστα δυνατά ποσοστά προσμίξεων και είναι κατάλληλος για εκτεταμένη σφυρηλασία ακόμη και με υψηλά ποσοστά κασσιτέρου στο κράμα. Ο ανακυκλώσιμος χαλκός χρησιμοποιείται μόνο για δευτερεύοντα μέλη όπως οι ήλοι. Ως ικανοποιητικά χαρακτηρίζονται τα κράματα με ποσοστά κασσιτέρου έως 8%, ενώ ποσοστά περί το 13-14% θεωρούνται υψηλά. Τα κράματα αυτών των τύπων είναι ελατά σε ικανοποιητικό βαθμό και χρησιμοποιούνται σε περιπτώσεις, όπως η κρούση των όπλων κατά τη διάρκεια της μάχης. Η χρήση υψηλών ποσοστών κασσιτέρου οφείλονται στην επιλογή των χαλκικών να ενισχύσουν την μακριά λεπίδα του ξίφους τύπου Α και βεβαιώνουν την πρόθεση τους, για κατασκευή ισχυρών λειτουργικών όπλων. Έτσι προκύπτει ότι τα ξίφη τύπου Α διέθεταν απολύτως χρηστική αξία, παρά τις αδυναμίες του μίσχου και τις μακράς λεπίδας. Η εκτεταμένη σφυρηλασία που υπέστη το ξίφος στόχευε στη κατασκευή ευλύγιστης

²⁹⁸ Βασιλικού 1995: 121-122, Κορρές 1988: 40.

²⁹⁹ Βασιλικού 1995: 76.

³⁰⁰ Με ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης SEM με μικροαναλυτή EDS.

λεπίδας, ικανής τόσο για πλήττοντα, όσο και για νύσσοντα κτυπήματα. Η σκλήρυνση της κόψης διαμορφώνονταν με εν ψυχρώ σφυρηλασία και ακόνισμα. Τα ξίφη τύπου Α, αποτελούν τέχνηρα για τις κυρίαρχες ηγετικές ομάδες της ΥΕ Ι περιόδου, που είχαν πρόσβαση στην απόκτηση της καλύτερης πρώτης ύλης. Η άποψη αυτή επικρατεί καθώς τέτοιου τύπου ξίφη απαντούν σε πλούσια ταφικά σύνολα του ελλαδικού χώρου, όπως οι Ταφικοί Κύκλοι των Μυκηνών και οι θολωτοί τάφοι της Πύλου. Εξάλλου, εάν φέρουμε στο μυαλό μας τους σφραγιστικούς δακτυλίους που εικονίζουν σκηνές μονομαχίας, σπάνιες σε μεταγενέστερες περιόδους, αποδεικνύεται ότι η μάχη είναι υποχρέωση και προνόμιο λίγων. Η επαργύρωση της λεπίδας σε κάποια ξίφη πραγματοποιείται σε όπλα γοήτρου, πιθανόν για τελετουργική και όχι λειτουργική χρήση. Η περιεκτικότητα των ξιφών σε κασσίτερο είναι εξαιρετικά υψηλή. Η σπατάλη δυσεύρετων πρώτων υλών χαλκού και κασσίτερου υποθέτει ότι κατασκευάστηκαν για κάποιο σκοπό. Τα δύο ξίφη του ταφικού συνόλου που έχουν επαργυρωθεί, φαίνεται πως δεν έχουν καμφθεί, σε αντίθεση με το κεκαμμένο ξίφος στο οποίο δεν διαπιστώθηκε επαργύρωση. Επομένως προκύπτει πως ο νεκρός του Τ2 στο Ρούτσι κατείχε δύο επάργυρα ξίφη επίδειξης και ένα χρηστικό ξίφος που κάμφθηκε κατά την ταφή του ή ότι η επαργύρωση πραγματοποιήθηκε λίγο πριν τον ενταφιασμό με επικάλυψη της λεπίδας με λεπτά φύλλα αργύρου.³⁰¹

Τα μονόστομα μαχαίρια μάχης, βραχέα συμπαγή όπλα, με μήκος από 0,35.μ και πάνω, που προέρχονται από το δάπεδο της ταφής του τάφου Τ2, ανήκουν στον τύπο Ι του Καρο και χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙ. Οι φυλλόσχημες κυρτές λεπίδες κατασκευάστηκαν με τέτοιο τρόπο ως την επαφή του όπλου με τη σάρκα, η κόψη να διανύει μεγαλύτερη διαδρομή και να εισέρχεται βαθύτερα. Αποτελούν τέχνηρα που έχουν διαμορφωθεί με σφυρηλασία, βέβαια η ένταση της σφυρηλασίας εξαρτάται από πιο κομμάτι σφυρηλατείται, δηλαδή αρχή μέσον ή άκρη λεπίδας. Ωστόσο, από τις αναλύσεις που πραγματοποιήθηκαν φαίνεται πως για την κατασκευή τους χρησιμοποιήθηκε καθαρός χαλκός με υψηλά ποσοστά κασσιτέρου. Χρησιμοποιήθηκαν από τις κυρίαρχες ομάδες, όπως και τα ξίφη. Η επαργύρωσή τους φανερώνει ότι χρησιμοποιήθηκαν ως όπλα και όχι ως μαχαίρια σφαγής ζώων. Αν θυμηθούμε την επιτύμβια στήλη των Μυκηνών με την αρματηλάτη που κρατάει ένα τέτοιο μαχαίρι θα

³⁰¹ Τσέλιος 2013: 113-116.

διαπιστώσουμε ότι η συμβολική τους χρήση συνδέεται με την πρακτική για επίδειξη κύρους και δύναμης.³⁰²

Το εγχειρίδιο του T2 περιέχει κασσίτερο γύρω στο 11,03% και χαμηλή περιεκτικότητα σε σίδηρο και συνάδει με την σύσταση αντίστοιχων αντικειμένων με εμπέστη διακόσμηση. Αποτελούν αντικείμενα υψηλής κατασκευής, με καθαρά κράματα με ελάχιστη περιεκτικότητα σε σίδηρο και υψηλά ποσοστά κασσιτέρου. Φανερώνει τυποποίηση του κράματος και πιστοποιεί ότι για την σύνθεσή των αντικειμένων, οι τεχνίτες κατά την ΥΕ II, χρησιμοποιούν συγκεκριμένες πρώτες ύλες.³⁰³

Οι αιχμές βελών του ταφικού συνόλου φανερώνουν ότι έχουν κατασκευαστεί με τεχνικά χαρακτηριστικά κατάλληλα για μάχη και η επαργύρωσή τους αποτελεί σπάνιο φαινόμενο που είτε έγινε από τον κάτοχό τους αφού χρησιμοποιήθηκαν είτε την ώρα του ενταφιασμού.³⁰⁴ Τέλος τα κάτοπτρα αποτελούν μάρτυρες αδιαμφισβήτητου επιπέδου χαλκικών που κατά την ΥΕ I περιέχουν 15% κασσίτερο ενώ κατά την ΥΕ III υψηλότερα ποσοστά. Και σε περιπτώσεις χυτών κατόπτρων αλλά και σε περιπτώσεις σφυρήλατων, κύριο ρόλο για την λαμπερή επιφάνειά τους διαδραμάτισε η υψηλή παρουσία ποσοστών κασσιτέρου στο κράμα. Οι μυκηναίοι καλλιτέχνες είχαν αντιληφθεί απόλυτα τη σημασία του κράματος για το χρωματισμό του χαλκού.³⁰⁵

4.4.Κρήτη (ΥΜ 1560-1050 π.Χ.)

Κατά το δεύτερο μισό του 14^{ου} αι. π.Χ. εμφανίζονται στην Κρήτη νέοι τύποι τάφων και νέα ταφικά έθιμα.³⁰⁶ Από την ΥΜ II απαντούν στην Κρήτη τάφοι λακκοειδείς ή με κάθετο όρυγμα και θαλαμοειδείς τάφοι, με δρόμο και συγκλίνοντα τοιχώματα, οι οποίοι διαφέρουν από τους τάφους με πολλαπλούς θαλάμους της ΜΜ III-ΥΜ I φάσης. Η χρήση ξύλινων σαρκοφάγων εξαπλώνεται στα διάφορα νεκροταφεία. Η αλλαγή στα ταφικά έθιμα εντοπίζεται στην εμφάνιση των λεγόμενων «τάφων των πολεμιστών». Οι τάφοι αυτοί, είναι γνωστοί κυρίως από τα περίχωρα της

³⁰² Τσέλιος 2013: 126-132.

³⁰³ Τσέλιος 2013: 159-160.

³⁰⁴ Τσέλιος 2013: 261-262.

³⁰⁵ Τσέλιος 2013: 296-297.

³⁰⁶ Treuil et al. 1996: 561.

Κνωσού, αλλά και κατά την ΥΜ ΙΙΑ από τις Αρχάνες, τη Φαιστό και τα Χανιά.³⁰⁷ Η κτερίση των ταφών αυτών, παρουσιάζει πλούσια μετάλλινα κτερίσματα, όπως όπλα, αγγεία από χαλκό ή πολύτιμα μέταλλα, ξυράφια, κάτοπτρα και κοσμήματα. Η εμφάνιση τους χαρακτηρίζεται από περιορισμένη έκταση, εφόσον εξαφανίζονται στην επόμενη περίοδο και πιθανόν ανήκουν σε άτομα διαφόρων κοινωνικών βαθμίδων, τα οποία εξαρτώνται από το ανάκτορο. Αλλαγές επίσης, εντοπίζονται και στη μεταλλοτεχνία, όπου κατασκευάζονται νέοι τύποι όπλων, κυρίως ξιφών, όπως τα ξίφη με κέρατα των τύπων C1 και G και τα σταυρόσχημα του τύπου D1, εκ των οποίων κάποια αποτελούν όπλα γοήτρου, με περίτεχνη λαβή και σπειροειδή διακόσμηση.³⁰⁸

4.4.1. Αρχάνες - Νεκροταφείο Φουρνί.

Οι Αρχάνες ένας μεσόγειος χώρος (εικ.29 Α.), δέκα επτά χιλιομέτρων από τη θάλασσα, τη βόρεια παραλία του Κρητικού πελάγους, συνδέονταν με λιμάνια της νότιας Κρήτης, καθώς ο πλούτος της γης τους, αποτέλεσε και τον παράγοντα ακμής της περιοχής. Ήταν πλούσιες σε εξαγωγίμα αγροτικά προϊόντα όπως κρασί, λάδι, πολύτιμα βότανα από το Γιούχτα, που έπαιξαν σίγουρα σημαντικό ρόλο στις υπερπόντιες επιχειρήσεις και το εξωτερικό εμπόριο. Η ύπαρξη ανακτορικού κτηρίου³⁰⁹, η διοικητική οργάνωση και ο πλούτος του νεκροταφείου στο Φουρνί, με διάφορα εισηγμένα αντικείμενα, φανερώουν τη σημασία τους.³¹⁰ Το νεκροταφείο στο Φουρνί (εικ 29 Β.), έχει διάρκεια χρήσης περισσότερα από χίλια χρόνια, από την ΠΜ ΙΙ (γύρω στο 2400 π.Χ.) έως την ΥΜ ΙΙΙΓ (1200 π.Χ.). Η ποικιλία στον πλούτο των κτερισμάτων του, οι αρχιτεκτονικοί τύποι και οι σφραγίδες, αποτελούν ένδειξη μιας σφύζουσας και πλήρως οργανωμένης ζωής, που το καθιστούν μοναδικό. Παρουσιάζει πλήθος στοιχείων για έθιμα ταφής και ταφικής λατρείας, αλλά και συγκρότηση, οργάνωση του νεκροταφείου με ίδρυση βοηθητικών κτηρίων, πλακόστρωτων δρόμων, ακόμη και συστημάτων για την απαγωγή βρόχινου νερού. Αποτελεί σπουδαίο προϊστορικό νεκροταφείο της Κρήτης και επιβεβαιώνει τις σχέσεις με τις Κυκλάδες, την Αίγυπτο, την Ανατολή.³¹¹ Επιπλέον, αποτελεί το μοναδικό νεκροταφείο που

³⁰⁷ Treuil et al. 1996: 561.

³⁰⁸ Treuil et al. 1996: 561, 563.

³⁰⁹ Το ανάκτορο βρίσκεται γύρω στα δέκα χιλιόμετρα νότια της Κνωσού. (Σακελλαράκης 1987: 59) Εάν λάβουμε υπόψιν την παράλληλη ακμή Μυκηνών και Τίρυνθας, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ίσως να λειτούργησε ως δορυφόρος της Κνωσού.

³¹⁰ Σακελλαράκης-Σαπουνά 1997: 338-339.

³¹¹ Σακελλαράκης-Σαπουνά 1991: 66.

διαθέτει λατομείο, από το οποίο πραγματοποιήθηκε η εξόρυξη των λίθων που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή των τάφων του.³¹²

Ο σεισμός του 1450 π.Χ. έκλεισε και μια λαμπρή περίοδο για τις Αρχάνες που όμως δεν ήταν η τελευταία, καθώς υπάρχουν και μετά το 1450 π.Χ. Ο Θολωτός τάφος Β, με τον τοιχογραφημένο διάκοσμο και την υπόστυλη αίθουσα, χρησιμοποιείται για ενταφιασμό και λατρεία βασιλικών προσώπων. Το Κοσμικό κτήριο 4 του νεκροταφείου, που είναι εφοδιασμένο με πατητήρι και αργαλειούς, δείχνει οργάνωση σε ότι έχει σχέση με τη φροντίδα και τη λατρεία των νεκρών. Κατά τη Μετανακτορική περίοδο (1450-1100 π.Χ.) ο ερχομός των Αχαιών, που έφεραν στην Κρήτη τη Γραμμική Β γραφή και ο Μυκηναϊκός πολιτισμός, με τον αυστηρό ρυθμό που αυτοί αντιπροσωπεύουν, αποτελεί περίοδο ακμής για τις Αρχάνες όπως δείχνουν τα ευρήματα από το νεκροταφείο στο Φουρνί αλλά και το μυκηναϊκό κτήριο στην Τουρκογειτονιά. Η ύπαρξη θολωτών τάφων στο Φουρνί, όπως ο Θολωτός Τάφος Α με την ασύλητη ταφή στο πλευρικό δωμάτιο, ο Θολωτός Τάφος Δ και οι πλούσιοι τάφοι του μυκηναϊκού περιβόλου, ακόμα και η συνέχιση του Θολωτού τάφου Β είναι δείγμα ακμής.³¹³ Ο Θολωτός τάφος Β, ένα μνημείο ξεχωριστού ταφικού και λατρευτικού χαρακτήρα υφίσταται εκτενείς αρχιτεκτονικές επεμβάσεις κατά την ΥΜ ΙΙΙ Α περίοδο για να δεχτεί τις νέες ταφές. Κατά την ΥΜ ΙΙΙ Α2 φαίνεται να κατασκευάζεται ο Θολωτός Α, στο βόρειο τμήμα του νεκροταφείου, στο οποίο έως τότε δεν είχαν πραγματοποιηθεί ταφές, ενώ στο ίδιο διάστημα κατασκευάζεται και ο Ταφικός Περιβόλος. Η επαναχρησιμοποίηση του νεκροταφείου από την τοπική αριστοκρατία στο μεταίχμιο αυτό χρονικό σημείο με την καταστροφή της Κνωσού, προφανώς σχετίζεται με τις εξελίξεις της περιόδου και τον ερχομό των Μυκηναίων.

³¹² Σε απόσταση 46μ. από το Θολωτό Τάφο Γ, στην κορυφή του λόφου που βλέπει προς την κωμόπολη, τον Γιούχτα και το δρόμο του ιερού στα Ανεμόσπηλια, βρίσκεται ένα ορθογώνιο κτήριο με διαστάσεις 2,60 επί 2,45μ., βυθισμένο πάνω στον επίπεδο πλακοειδή ασβεστόλιθο από όπου εξορύχθηκαν πλάκες, στο οποίο διακρίνονται ίχνη εργαλείων, πιθανόν λοστού και τα αυλάκια που διαιρούσαν τις πέτρες. (Σακελλαράκης-Σαπουνά 1991: 1991,136.)

³¹³ Το μυκηναϊκό κτήριο είναι εξαιρετικά πλούσιο και ίσως θα μπορούσε να ταυτιστεί με την έδρα κάποιου ισχυρού βασιλέα, όπως του Ιδομενέα, ο οποίος σύμφωνα με τον Όμηρο, έλαβε μέρος και στον Τρωικό πόλεμο. Είναι πιθανόν στα Μυκηναϊκά χρόνια οι Αρχάνες να ταυτίζονται με την ομηρική Λύκαστο ή ίσως η Λύκαστος να άνηκε στην ευρύτερη περιοχή των Αρχανών. Σακελλαράκης-Σαπουνά 1991: 9-14.

Θολωτός Τάφος Α

Ο θολωτός τάφος Α³¹⁴(εικ. 30 Γ.) διαθέτει στην περιφέρεια της θόλου, όρθιες πλάκες που συγκροτούσαν τα τοιχώματα του τύμβου που κάλυπτε την κορυφή του μνημείου. Ο μακρύς δρόμος του, ήταν σκαμμένος στο μαλακό βράχο και η είσοδος της θόλου στενή και ψηλή, χωρίς κατώφλι, κτισμένη μέχρι το τεράστιο υπέρθυρο, του οποίου το ύψος βρίσκεται στην επιφάνεια του εδάφους. Η κλείδα της στέγης πιθανόν λαξεύτηκε επί τόπου και σύρθηκε για να τοποθετηθεί. Η θόλος διαθέτει διάμετρο 4,31μ., κτισμένη με μεγάλες μεσοδουλεμένες πέτρες, κάποιες από αυτές μήκους 1μ. με ομόκεντρους δακτυλίους και στην κορυφή της υπήρχε τοποθετημένη κλείδα. Τα τοιχώματα κατακόρυφα στη βάση και εσωτερικά συγκλίνουν για τη δημιουργία της θόλου με ύψος 5,04μ., χωρίς ανακουφιστικό τρίγωνο πάνω από το υπέρθυρο. Η θύρα της κεντρικής εισόδου κτισμένη με ακατέργαστες χαλαρές πέτρες, ακριβώς όπως η θύρα του πλευρικού δωματίου, αλλά χαμηλότερα της κύριας. Οι ταφές στη θόλο είχαν εντελώς συληθεί, αλλά βρέθηκαν κομμάτια σαρκοφάγου με το λατρευτικό θέμα των κεράτων καθοσιώσεως. Εντελώς ασύλητο βρέθηκε το σημείο ανάμεσα στο λάκκο και στο τοίχωμα δεξιά από την είσοδο του πλευρικού δωματίου, όπου βρέθηκε τεμαχισμένος σκελετός αλόγου.³¹⁵ Σημάδια καθαρά από κόψιμο στα σκελετικά κατάλοιπα αλλά και τα προσεκτικά διαμελισμένα κομμάτια επιβεβαιώνουν τη θυσία ενός εξάχρονου αλόγου, είδους *Equus caballus*,³¹⁶ προς τιμήν του νεκρού του πλευρικού δωματίου. Επιπλέον στοιχεία θυσίας αποδεικνύει το κρανίο ταύρου. Η ταυροθυσία των Αρχανών αποδεικνύει θεία λατρεία και θυσία του ιερού ζώου, την οποία λάμβαναν μόνο αυτοί που και εν ζωή τύγχαναν λατρείας,-ιερείς, βασιλείς, μέλη της βασιλικής οικογένειας- όπως η νεκρή του πλευρικού δωματίου του θολωτού τάφου Α.³¹⁷ Το πλευρικό δωμάτιο είχε σχήμα τραπεζοειδές, ήταν λαξευμένο στο βράχο με εμβαδόν 3,67μ. και περιλάμβανε μία μόνο ταφή εντός πήλινης σαρκοφάγου(εικ.31). Μέσα και δίπλα από τη σαρκοφάγο βρέθηκαν πολλά κτερίσματα. Υπολείμματα ένδυσης από ένα χρυσοποίκιλτο ιερατικό ένδυμα, περιδέραιο στο στήθος της νεκρής, τρία σφραγιστικά δαχτυλίδια, σφηκωτήρας, χρυσός κρίκος, χρυσά κιβωτίδια, χάντρες από σίδηρο, χάλκινο κάτοπτρο, χάλκινη φακοειδής σφραγίδα και σφραγίδα από σάρδιο, περόνη από ύαλο, δύο χρυσά κυλινδρικά κουτάκια με πόμα και οπές

³¹⁴ Σακελλαράκης 1968: 238.

³¹⁵ Sakellarakis 1970:198-209, Crouwel 1981: 34.

³¹⁶ Reese 1955: 37.

³¹⁷ Σακελλαράκης 1968: 238-239.

ανάρτησης,³¹⁸ κομμάτια αγγείου από φαγεντιανή, δύο σφονδύλια από στεατίτη. Έξω από τη σαρκοφάγο βρέθηκαν τοποθετημένα επτά μπρούτζινα αγγεία και τρία μικρά, κάτω από αυτήν. Χρονολογούνται στην ΥΜ ΙΙΑ1-2 περίοδο και αριθμητικά μπορούν να συγκριθούν μόνο με το αντίστοιχο σύνολο του «τάφου της τριποδικής εστίας» της Κνωστού, καθώς και με τα μπρούτζινα αγγεία του μυκηναϊκού ταφικού περιβόλου. Μπροστά και δυτικά από τη σαρκοφάγο, ανακαλύφθηκαν ελεφάντινα κοσμήματα σε σχήμα κεφαλής μυκηναίων πολεμιστών, που διακοσμούσαν την πλήλινη σαρκοφάγο.³¹⁹

Όσον αφορά τα μπρούτζινα σκεύη του Θολωτού τάφου Α, είναι σφυρήλατα, κατασκευασμένα από δύο φύλλα μπρούτζου, με προσθήκες ποδιών και λαβών. Οι λαβές στα αγγεία είναι κυλινδρικές με περικλειστές διατομές, χυτές ή σφυρήλατες. Οι περισσότερες στερεώνονται στο σώμα του αγγείου με την μεσολάβηση ενός κυκλικού, αμφίκιουλου ή θολωτού ελάσματος. Το ίδιο συμβαίνει και με τα πόδια. Διακόσμηση διαθέτουν μόνο η πρόχους και η μικρή υδρία, που φέρουν διακόσμηση στον ώμο, με την τεχνική της εμπέσεως, δηλαδή ανάγλυφα δουλεμένες από την εσωτερική πλευρά.³²⁰

Το κύπελλο του Θολωτού Τάφου Α, είναι κατασκευασμένο από χαλκό, διαθέτει τρεις λαβές, εκτός δηλαδή από την ένθετη κατακόρυφη λαβή, έχει και δύο οριζόντιες, κάτι που σε ακριβές παράλληλο υπάρχει μόνο σε αγγείο κεραμικής του ίδιου τάφου και κάποια κοινά στοιχεία με αγγεία από τα Χανιά και το Σελλόπουλο.³²¹

Δύο κρατηροειδή αγγεία (εικ.34) που είναι κατασκευασμένα από φύλλο χαλκού και διαθέτουν επίπεδη βάση και οριζόντιο χείλος. Το ένα παρουσιάζει οριζόντιες λαβές, ενώ το άλλο έχει λαβές που κοσμούνται με κατακόρυφο στέλεχος δισκοειδούς απόληξης. ανάλογα δείγματα προέρχονται από τις Μυκήνες, την Πύλο και τα Δενδρά,³²² με λαβές όμως, χωρίς κατακόρυφο στέλεχος. Τα κρατηροειδή των Αρχανών είναι από τα μικρότερα δείγματα όλων και η διαφορά τους από τα άλλα δείγματα, έγκειται στην έλλειψη προχοής και διακόσμησης και στην τομή της λαβής που είναι

³¹⁸ Παράλληλά τους δύο μικρά στρογγυλά χρυσά κοντάκια από τους τάφους ΙΙΙ και ΙV του Ταφικού Κύκλου των Μυκηνών. Στους πολιτισμούς της Αιγύπτου και της Ανατολής, παρόμοια κιβωτίδια περιείχαν κάποια βότανα, σκόνες, κόκκαλα ή λιθάρια που διέθεταν μαγικές ιδιότητες και χρησιμοποιούνταν ως φυλαχτά, αλλά ακόμη αποτελούσαν και θήκες για ψιμίθια, αλοιφές και χρώματα που έπαιζαν κάποιο ρόλο στα θρησκευτικά δρώμενα αλλά και στις νεκρικές τελετές. Από την Αίγυπτο και την Ανατολή γνωρίζουμε επίσης τη χρήση βαφών για τα μάτια, όπως για παράδειγμα από μαλαχίτη ή φλούδα αμυγδάλου, που χρησιμοποιήθηκαν αρχικά για ιαματικούς λόγους και αργότερα για τον καλλωπισμό. (Σακελλαράκης 1983: 603)

³¹⁹ Σακελλαράκης 1968: 239- 246, Σακελλαράκης-Σαπουνά 1991: 72-78.

³²⁰ Σακελλαράκης-Σαπουνά 1991: 588.

³²¹ Σακελλαράκης-Σαπουνά 1991: 589.

³²² βλ. παραπάνω αντίστοιχα κεφάλαια.

κυλινδρική, όχι τριγωνική. Ακριβή παράλληλα τους είναι τα αγγεία από της Μυκήνες και από το κενοτάφιο των Δενδρών. Σε όλα τα παραδείγματα οι λαβές στερεώνονται στο σώμα με δύο ή τρία καρφιά.³²³

Η αρύταινα, αποτελεί γνωστό τύπο από την Πελοπόννησο, της Μυκήνες, την Τραγάνα, την Ασίνη, τα Δενδρά και το Ηραίο του Άργους. Οι αρύταινες των Αρχανών είναι από τις μικρότερες του είδους, η λαβή και το σώμα κατασκευάστηκαν από το ίδιο έλασμα, το σώμα έχει κατακόρυφα τοιχώματα, το χείλος είναι απλό και στενό και η λαβή τετραγωνικής διατομής. Τέτοιου είδους αγγεία απεικονίζονται και στις πινακίδες της Γραμμικής Β Γραφής, η χρήση τους δεν έχει διευκρινιστεί ικανοποιητικά, ενώ ο όρος αρύταινα είναι συμβατικός και οφείλεται στη γενική τους ομοιότητα με το γνωστό πλήινο οικιακό σκεύος. Ορισμένοι μελετητές ερμήνευσαν τη χρήση του σκεύους για το κάψιμο αλάτων ενώ άλλοι, τα θεώρησαν λύχνους.³²⁴

Ενδιαφέρον τύπο αγγείου παρουσιάζει η πρόχους (εικ.37), που χαρακτηρίζεται από μικρό μέγεθος, την κατασκευή από τρία χάλκινα ελάσματα και την διακοσμητική ταινία στον ώμο με την ανάγλυφη απόδοση τριτώνων. Ο τύπος είναι γνωστός στα χάλκινα ελλαδικά αγγεία ΥΕ IIIA-B χρόνων από τις Μυκήνες, την Ασίνη, τα Δενδρά, τη Θήρα, την Κρήτη,³²⁵ καθώς και από τις πινακίδες της Γραμμικής Β Γραφής, της Κνωσού και της Πύλου.³²⁶ Ο ίδιος τύπος εικονίζεται και στην τοιχογραφία του τάφου του Σενμούτ στην Αίγυπτο ως ένα από τα αγγεία που μεταφέρουν οι Keftiu.³²⁷ Στην πρόχου του Θολωτού Τάφου Α το σώμα, ο λαιμός και το χείλος αποτελούνται από ένα έλασμα, η βάση όπως και το αγγείο της Ασίνης από ένα δεύτερο και η λαβή από ένα τρίτο. Ένα τέταρτο έλασμα υπάρχει στο χείλος ως ενίσχυση, η εμπίεστη ταινία στον ώμο είναι χτυπημένη στο φύλλο του σώματος και όχι σε χωριστό έλασμα. Η λαβή της πρόχους προσαρμόζεται στο ανώτερο τμήμα του περιχειλώματος με δύο καρφιά(εικ608). Η πλαστική ταινία στη βάση του λαιμού αποτελεί στοιχείο αρχαιότητας του αγγείου των Αρχανών, που οδηγεί στην παράδοση της ΥΜ Ι εποχής, όπως και το θέμα. Άλλο στοιχείο αρχαιότητας είναι η εμπίεστη διακόσμηση της ζώνης

³²³ Σακελλαράκης-Σαπουνά 1991: 590.

³²⁴ Σακελλαράκης-Σαπουνά 1991: 591.

³²⁵ βλ. Matthaus 1980: 13-33.

³²⁶ βλ. Ruiperez- Melena 1996: 84.

³²⁷ βλ. Panagiotopoulos 2001: 263-283.

των τριτώνων. Η εμπίεστη τεχνική δεν είναι συνήθης στην ΥΜ ΙΙ περίοδο σε αντίθεση με το θέμα τριτώνων, το οποίο συνηθίζεται στη Μυκηναϊκή κεραμική.³²⁸

Επιπλέον, ο τάφος απέδωσε δύο υδρίες, μία μεγάλη και μία μικρή(εικ.37 Γ.). Η μεγάλη υδρία χαρακτηρίζεται από το απιοειδές σώμα, τον κοντό λαιμό, το επίπεδο χείλος, μια οριζόντια και μια κατακόρυφη λαβή και τη δακτυλιοειδή βάση. Ο τύπος αρχίζει από την ΥΜ ΙΙ περίοδο, είναι γνωστός τόσο από την Κρήτη, την Κνωσό, τη Φαιστό, την Αγία Τριάδα, το Ρέθυμνο, τα Χανιά, το Παλαίκαστρο και τα Μάλια όσο και από τη μυκηναϊκή Ελλάδα, τις Μυκήνες, την Ασίνη, τα Δενδρά. Συνήθως οι υδρίες έχουν μεγάλο μέγεθος, αλλά η μικρή του Θολωτού Τάφου Α, αυτή από τον τάφο ΙV του Ταφικού Κύκλου των Μυκηνών και μία από το Σελλόπουλο, πρέπει να διαχωρισθούν από τα μεγάλα αγγεία, όχι μόνο γιατί έχουν μικρότερο μέγεθος και πιο κομψή μορφή, αλλά επειδή διακοσμούνται με ταινία κατασκευασμένη σε εμπίεστη τεχνική. Έτσι, πρέπει να γίνει διάκριση ανάμεσα στη μεγάλη υδρία και στην μικρή κομψή επιτραπέζια υδρία του Θολωτού Τάφου Α, η οποία μοιάζει με πρόχου. Η μεγαλύτερη υδρία του Θολωτού Τάφου Α, διαφέρει από τα περισσότερα ελλαδικά και κρητικά παραδείγματα γιατί έχει ελαφρά γωνιώδη ώμο και όχι στρογγυλό. Μόνο τα παραδείγματα της τριγωνικής εστίας στην Κνωσό και από το Παλαίκαστρο έχουν την ίδια γωνιώδη δομή και χρονολογούνται στην ίδια (ΥΜ ΙΙΑ) περίοδο. Ο τύπος με γωνιώδη ώμο συναντάται στην Κρήτη από την ΥΜ ΙΙ περίοδο και εξής και ίσως δεν υπάρχει πριν από τα ανακτορικά χρόνια. Στην υδρία των Αρχανών το σώμα σχηματίζεται από πολλά κομμάτια καρφωμένα μεταξύ τους. Οι λαβές προσηλώνονται με καρφιά και ένα από αυτά μάλιστα, στρεβλώνεται και περνάει από εγκοπή. Η δεύτερη υδρία του Θολωτού Τάφου Α, είναι μικρότερη σε μέγεθος και πιο κομψή. Το σώμα είναι συμπίεσμένο σφαιρικό με τρεις λαβές, μία κατακόρυφη και δύο οριζόντιες και όπως προαναφέρθηκε, αντίστοιχο παράλληλο είναι το ΥΕ παράδειγμα του τάφου ΙV του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών. Η υδρία δεν είναι άγνωστος τύπος αγγείου στην κεραμική της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου. Φαίνεται ότι στην ΥΜ ΙΙΙ φάση οι τύποι πήλινων αγγείων αντικαθίστανται από μεταλλικά αγγεία, πράγμα που σημαίνει ότι η μεταλλοτεχνία βρίσκεται σε άνθηση. Ωστόσο, αξιοσημείωτο είναι ότι το θέμα της αχιβάδας που κοσμεί την ταινία του ώμου στο αγγείο των Αρχανών, συναντάται σπάνια σε χάλκινα σκεύη.³²⁹

³²⁸ Σακελλαράκης-Σαπουνά 1991: 591.

³²⁹ Σακελλαράκης-Σαπουνά 1991: 592.

Αγγεία τύπου λέβητα (εικ.38.A), απαντούν σε δύο παραλλαγές, με κατακόρυφες δακτυλιόσχημες λαβές προσαρμοσμένες στο χείλος. Η πρώτη παραλλαγή έχει κυλινδρικό σώμα και η δεύτερη ημισφαιρικό. Της πρώτης παραλλαγής είναι γνωστά δύο δείγματα από τις Αρχάνες, το ένα με τρία πόδια από τον Θολωτό Τάφο Α και το δεύτερο χωρίς πόδια από τον Μυκηναϊκό Ταφικό Περίβολο.³³⁰ Η παραλλαγή του λέβητα με κατακόρυφα τοιχώματα είναι γνωστά στην ανατολική και κεντρική Κρήτη από την ΥΜ Ι περίοδο. Η δεύτερη παραλλαγή του λέβητα, με το ημισφαιρικό σώμα, αντιπροσωπεύεται στις Αρχάνες με ένα παράδειγμα στο Θολωτό Τάφο Α με δύο κάθετες λαβές στο χείλος, ενώ τα ψηλά πόδια προσκολλημένα ψηλά στο σώμα, με την μεσολάβηση καμπύλων ελασμάτων. Ο τύπος αυτός δεν είναι συνηθισμένος στην Κρήτη, αλλά πολύ γνωστός σε ελλαδικά παραδείγματα των Μυκηνών, της Ασίνης, της Τραγάνας, των Δενδρών και της Τίρυνθας που αποδίδεται και στις πινακίδες της Γραμμικής Β Γραφής.³³¹

Τέλος, ένας χάλκινος λύχνος (εικ.38.B) με μακριά λαβή, που το μάκρος της πιθανόν αποσκοπεί όχι μόνο στην προστασία του χεριού κατά το κράτημα, αλλά και για να εισχωρεί σε άνοιγμα του τοίχου. Ο λύχνος του Θολωτού Τάφου Α κατασκευάστηκε από το ίδιο έλασμα με την λαβή, ενώ το κουταλάκι και οι αλυσίδες που προσηλώθηκαν στο σώμα, από ξεχωριστά ελάσματα.³³²

Στα μπρούτζινα αντικείμενα που περιείχε η ταφή ανήκει ένα μπρούτζινο μαχαίρι, τύπου επιμήκους μαχαιριού, που βρέθηκε στο φράγμα της θύρας του πλευρικού δωματίου, το οποίο πιθανόν χρησίμευσε για τη θυσία του αλόγου που βρέθηκε παραπέρα. Παράλληλα του έχουν βρεθεί στην Πελοπόννησο, το Ηραίο του Άργους, την Πύλο.³³³

Στα χάλκινα αντικείμενα καλλωπισμού απαντούν τριχολαβίδες και ένα μπρούτζινο κάτοπτρο (εικ.38.Γ). Οι τριχολαβίδες σχηματίζουν κάμψη του ελάσματος και διαπλάτωση στα άκρα, τύπος που διατηρείται έως το τέλος της ΕΧ, τόσο στην ηπειρωτική Ελλάδα όσο και στα νησιά του Αιγαίου και την Κρήτη. Το χάλκινο κάτοπτρο ανήκει στο γνωστό τύπο του μυκηναϊκού καθρέφτη με την μακριά

³³⁰ βλ. αντίστοιχο κεφάλαιο.

³³¹ Σακελλαράκης-Σαπουνά 1991: 593.

³³² Ανάλογα παραδείγματα είναι γνωστά από την Κρήτη, την Ζαφέρ Παπούρα και το Σελλόπουλο, αλλά και από την μυκηναϊκή Ελλάδα, τις Μυκήνες, τα Δενδρά και τον Άρειο Πάγο των Αθηνών. (Σακελλαράκης-Σαπουνά 1991: 594.)

³³³ Σακελλαράκης-Σαπουνά 1991: 600.

κυλινδρική λαβή, στην ορθογώνια απόληξη της οποίας δημιουργείται άνοιγμα όπου προσηλώνεται ο χάλκινος δίσκος. Και οι δύο όψεις διακοσμούνται με το ίδιο θέμα. Στο κρητομυκηναϊκό Αιγαίο, οι καθρέφτες είναι κυκλικοί, ενώ οι Αιγυπτιακοί της 18ης Δυναστείας διαθέτουν ελλειπτικό σχήμα. Η ελεφάντινη λαβή του καθρέφτη του Θολωτού Τάφου Α, κοσμείται με την παράσταση αγελάδας που θηλάζει το μοσχάρι της. Ο τύπος αυτός του καθρέφτη, η λαβή του οποίου προσαρμόζεται με δύο πλάκες στον δίσκο, έχει αντίστοιχα παραδείγματα στο Σελλόπουλο, την Ζαφέρ Παπούρα, το Παλαίικαστρο στην Κρήτη, αλλά και στις Μυκήνες, τα Δενδρά, την Περατή, καθώς και από άλλα μέρη της Μυκηναϊκής Ελλάδας.³³⁴

Θα πρέπει να αναφέρουμε ακόμα, πως στη μυκηναϊκή περίοδο ανάγονται τα τέσσερα δαχτυλίδια του τάφου, τα δύο από τα οποία όπως και το χρυσό δαχτυλίδι με τη σκηνή δένδρολατρείας, βρέθηκαν πάνω στο στήθος της νεκρής. Στο δαχτυλίδι που είναι κατασκευασμένο από έλασμα και κούφιο εσωτερικά, εικονίζεται η παράσταση ιερών κόμβων και οκτώσχημων ασπίδων. Η σφενδόνη είναι χωρισμένη με διάγραμμη αύλακα στη μέση σε δύο τμήματα και σε κάθε τμήμα εικονίζεται μια σειρά τριών οκτώσχημων ασπίδων που σμικρύνονται στα πλάγια και δύο αντιθετικών ιερών κόμβων εναλλάξ. Ο κρίκος φέρει τέσσερις γλύφες, οι δύο ακραίες βαθιές και πλατιές, ενώ οι δύο στη μέση στενότερες και αβαθείς. Επίσης παράσταση τριών οκτώσχημων ασπίδων φέρει και το τρίτο δαχτυλίδι, που βρέθηκε στην περιοχή του στήθους της νεκρής, του οποίου ο κρίκος είναι απλός με μια βαθιά γλυφή στη μέση. Το καθαρά αυτό θρησκευτικό θέμα απαντάται και σε μία σφραγίδα και στο υποπόδιο του ίδιου τάφου, πιστοποιώντας την μυκηναϊκή επίδραση, αλλά και την ιερατική ιδιότητα της νεκρής.³³⁵

Ταφικός Περίβολος Αρχανών.

Ο μυκηναϊκός Ταφικός Περίβολος (εικ.33 Α-Β) στο Φουρνί, ήλθε στο φως από τον Σακελλαράκη το έτος 1972. Βρίσκεται στο βόρειο τμήμα της νεκρόπολης³³⁶ και αποτελείται από ένα ταφικό συγκρότημα επτά τάφων της ΥΜ ΙΙΑ περιόδου (14^{ος} αι. π.Χ.). Διαθέτει ορθογώνιο σχήμα, με σωζόμενη την κάτω σειρά των δόμων του δυτικού τοίχου και δύο μικρά μόνο τμήματα του νότιου και βόρειου τοίχου προς την Ανατολή σε σχήμα Π. Εντός του περιβόλου λαξεύτηκαν στον βράχο επτά ορθογώνιοι

³³⁴ Σακελλαράκης-Σαπουνά 1991: 602,703.

³³⁵ Σακελλαράκης-Σαπουνά 1991: 660-661.

³³⁶ Σακελλαράκης 1972: 399-400.

λάκκοι που απέχουν μεταξύ τους σε ίσα περίπου διαστήματα, διαταγμένοι σε τρία διαφορετικά επίπεδα. Στο δυτικό επίπεδο, το ψηλότερο, υπάρχει μόνο ένας λάκκος, στο δεύτερο δύο και στο χαμηλότερο ανατολικό τέσσερις. Όλοι έχουν κατεύθυνση από Ανατολή σε Δύση, εκτός από έναν λάκκο του δεύτερου επιπέδου που έχει κατεύθυνση από Βορρά προς Νότο. Με βάση την ανασκαφική έρευνα, κάθε λάκκος είχε σαρκοφάγο³³⁷ γραπτής διακόσμησης, σε μικρή απόσταση από το τοίχωμά του. Ωστόσο οι λάρνακες, ανευρέθηκαν χωρίς σκελετικά κατάλοιπα πλην αυτής του λάκκου 2, όπου βρέθηκαν ελάχιστα οστά. Καθώς ανευρέθηκε πλήθος κτερισμάτων που συνόδευαν τις ταφές, τοποθετημένα μέσα στους λάκκους και εκτός των σαρκοφάγων, υποθέτουμε ότι ίσως να πραγματοποιούνταν ανακομιδή των νεκρών που μετά την ταφή τους μεταφέρθηκαν πάνω στον σπασμένο πυθμένα των σαρκοφάγων.³³⁸ Εντός των λάκκων ανευρέθηκαν κατεργασμένοι λίθοι, οι οποίοι λειτουργούσαν ως σήματα. Αξιοσημείωτο είναι πως η στήλη του λάκκου 2 (εικ.35), βρέθηκε ακριβώς πάνω από το σημείο όπου συλλέχθηκαν τμήματα κρανίου, στέκονταν όρθια πάνω από τον τάφο και το κεφάλι του νεκρού, έχοντας στραμμένη την κατεργασμένη επιφάνεια προς την είσοδο του περιβόλου.³³⁹ Σε μικρή απόσταση και βορειοδυτικά του περιβόλου βρέθηκε κυκλικός λάκκος, βόθρος, τα τοιχώματα του οποίου ήταν υπενδεδυμένα με μεγάλους λίθους και το δάπεδό του με πλάκες. Εντός του βόθρου αυτού βρέθηκαν θραύσματα αγγείων, τα οποία αποτελούσαν αγγεία σπονδών, ενώ η δυσσομία που περιέγραψε ο ανασκαφέας κατά την ανασκαφική έρευνα επιβεβαίωσε τις υγρές προσφορές. Συμπερασματικά, οι τάφοι αυτοί άνηκαν σε νεκρούς που δεν ήταν απλά σεβαστά πρόσωπα, αλλά τύγγχαναν λατρείας.³⁴⁰

Όσον αφορά τα κτερίσματα που περιείχαν οι τάφοι, πρόκειται για πλούσια κτερισμένες ταφές, τις οποίες συνόδευαν δώδεκα χάλκινα αγγεία, από τα οποία σώθηκαν ακέραια, ένα καδόσχημο, μία λεκάνη, μία αρύταινα και ένα δίωτον ημισφαιρικό αγγείο που συνόδευαν την ταφή του λάκκου 4, του λεγόμενου «Λάκκου των Χαλκών». Στο λάκκο 5, τον λάκκο «των Χαλκών και των Ελεφάντινων», βρέθηκαν ακόμα πέντε αλλά θραυσμένα, τα οποία βρίσκουν παράλληλο μόνο στα δέκα χάλκινα αγγεία της ασύλητης βασιλικής ταφής του πλευρικού δωματίου του Θολωτού Τάφου

³³⁷ Το μέγεθος κάθε σαρκοφάγου είναι ανάλογο με τις διαστάσεις του αντίστοιχου τάφου, στον οποίο εμπεριέχονται. (Σακελλαράκης 1972: 403.)

³³⁸ Σακελλαράκης- Σαπουνά 1991: 67-72.

³³⁹ Σακελλαράκης 1972: 409-410.

³⁴⁰ Σακελλαράκης 1972: 413,415.

Α που αναλύσαμε νωρίτερα. Στο λάκκο 2, ήρθαν στο φως δύο λίθινα αγγεία. Σε άλλους λάκκους σημαντικά ελεφαντουργήματα που άνηκαν σε ενθέσεις ή σε σκευή και εργαλεία καλλωπισμού, καθώς και ένας χάλκινος καθρέπτης με ελεφάντινη λαβή και ανάγλυφη διακόσμηση, που παρουσιάζει θέμα αγελάδας που θηλάζει το μοσχάρι της, αντίστοιχος με αυτόν της βασιλικής ταφής του πλευρικού δωματίου του Θολωτού Τάφου Α. Σε πολλά σημεία του νεκροταφείου στο Φουρνί σημειώθηκαν ίχνη άσκησης λατρείας των νεκρών και ο Μυκηναϊκός ταφικός περίβολος, είναι ιδιαίτερα σημαντικός, καθώς με την ύπαρξη βόθρου, επιβεβαιώνει ότι οι νεκροί αυτοί δεν ήταν απλώς σεβαστοί, αλλά νεκροί της μυκηναϊκής αριστοκρατίας του νησιού, οι οποίοι λατρεύονταν.³⁴¹

Οι τύποι χάλκινων αγγείων αναφέρθηκαν στον Θολωτό Α ωστόσο εδώ θα αναφέρουμε ορισμένες διαφορές που απαντούν σε κάποιους από αυτούς. Το κύπελλο του Μυκηναϊκού Ταφικού Περιβόλου διαθέτει οριζόντια λαβή με κατακόρυφο στέλεχος και θυμίζει τις λαβές των κρατηροειδών αγγείων που αποτελεί χαρακτηριστικό τύπο της Μυκηναϊκής Ελλάδας και αποδίδεται στις Μυκήνες, την Ασίνη και την Πύλο. Το κρατηροειδές αγγείο του τάφου είναι κατασκευασμένο από φύλλο χαλκού, με επίπεδη βάση, οριζόντιο χείλος και δύο οριζόντιες λαβές. Μία μικρή αρύταινα με λαβή και σώμα κατασκευασμένα από το ίδιο έλασμα, της οποίας το σώμα έχει κατακόρυφα τοιχώματα, το χείλος είναι απλό και στενό, ενώ η λαβή τετραγωνικής διατομής. Τέλος ένα αγγείο τύπου λέβητα, με σώμα κυλινδρικό, χωρίς πόδια, με κατακόρυφες δακτυλιόσχημες λαβές προσαρμοσμένες στο χείλος.

Ο Θολωτός Τάφος Δ

Ο θολωτός Δ (εικ.31B-Γ) στο Φουρνί, είναι λαξευμένος στο σκληρό βράχο, τμήμα του οποίου χρησίμευσε σαν τοίχωμα της θόλου, ενώ το υπόλοιπο κτίστηκε από μικρούς και μεγάλους λίθους σε ακανόνιστους δακτυλίους. Η είσοδος του είναι στο νότο και το δάπεδό του έχει κλίση από ΒΔ προς ΝΑ, που κατά τη διάρκεια της ανασκαφής παρατηρήθηκε προσπάθεια ισοπέδωσης του με φερτό χώμα, μαζί με το οποίο μεταφέρθηκαν και κάποια υπολείμματα σαρκοφάγων. Το κύριο ταφικό του στρώμα απέδωσε μία ασύλητη βασιλική ταφή που χρονολογείται στους ΥΜ ΙΙΙ Α2 χρόνους (1350-1300 π.Χ.) και βάση των κτερισμάτων πρόκειται για γυναικεία ταφή. Η νεκρή είχε τοποθετηθεί σε ξύλινο φορείο, με το κεφάλι στα ΝΑ τοιχώματα της θόλου

³⁴¹ Σακελλαράκης-Σαπουνά 1991: 67-69,72, Σακελλαράκης, ΑΑΑ 1972: Τόμ. V, Τεύχ.3, 400-415.

και τα πόδια της στα ΝΔ. Παρά τη διατάραξη του χώρου εξαιτίας της πτώσης της θόλου, η θέση της σωρού και των κτερισμάτων που την συνόδευαν, βρέθηκαν ακέραια. Το κεφάλι της «βασιλίσσας» κοσμούσε ένα διάδημα από χρυσό, το οποίο απαρτιζόνταν από τριάντα επτά ορθογώνιες χάντρες με την παράσταση διπλών ναυτίλων αργοναυτών. Στο στήθος της βρέθηκαν τρία περιδέραια και στο αριστερό της χέρι, ένα χάλκινο κάτοπτρο. Δύο περόνες από υαλόμαζα συγκρατούσαν το νεκρικό ένδυμα, ενώ ένα χρυσοποίκιλτο ύφασμα, κάλυπτε το κεφάλι και τους ώμους και οι εξήντα επτά χάντρες με δωδεκάφυλλο ρόδακα προφανώς ήταν ραμμένοι πάνω σε αυτό. Επίσης την κτέριση της απάρτιζαν δύο ασημένιοι κρίκοι, μια φακοειδής σφραγίδα από ίασπι και αποσπασματικά κομμάτια από ελεφαντόδοντο και ένα περιδέραιο από ορεία κρύσταλλο σε σχήμα οκτώσχημης ασπίδας που απαρτίζεται από διάφορες χάντρες, μία από υαλόμαζα, μία από φαγεντιανή, τρεις από χρυσό.³⁴²

Οι χάλκινες περόνες από γαλάζια υαλόμαζα έχουν σχήμα βακτηρίας με λεπτό κυλινδρικό κορμό που καμπυλώνεται στην κορυφή και λεπταίνει στην απόληξη και βρέθηκαν στο ύψος του ώμου της νεκρής, μαζί με επίρραπτες χάντρες για την στερέωση του πέπλου.³⁴³

Μία μπρούτζινη μαχαίρα ή μαχαιροπέλεκυς, κοπίδα ή ξυράφι βρέθηκε μέσα στην πήλινη πυξίδα και αποτελεί τύπο που βρίσκεται συχνά, μαζί με τριχολαβίδες και καθρέφτες ως εργαλείο καλλωπισμού. Το ξυράφι των Αρχανών έχει τρία καρφιά για τη στερέωση της λαβής και θεωρήθηκε ότι κατάγεται από την Αίγυπτο της 18ης Δυναστείας που από την ΥΕ/ΥΜ ΙΙΙ περίοδο αποτελεί τύπο που αντικαθιστά το γλωσσοειδές ξυράφι τόσο στην Κρήτη, όσο και στα Δωδεκάνησα. Παρόμοια ξυράφια έχουν βρεθεί στα Καλύβια Φαιστού, στις Μυκήνες, τα Δενδρά και στην Περατή. Τέλος το χάλκινο κάτοπτρο ανήκει στο γνωστό τύπο του μυκηναϊκού καθρέφτη με την μακριά κυλινδρική λαβή, σε ορθογώνια απόληξη της οποίας δημιουργείται άνοιγμα, όπου προσηλώνεται ο χάλκινος δίσκος. Και οι δύο όψεις διακοσμούνται με το θέμα της αγελάδας που θηλάζει το μοσχάρι της, όπως και στο κάτοπτρο του θολωτού Α.³⁴⁴

Συμπερασματικά, το νεκροταφείο στο Φουρνί Αρχανών επιλέχθηκε συνεχόμενα για ενταφιασμό νεκρών τουλάχιστον για χίλια χρόνια και αδιαμφισβήτητα η επιλογή της θέσης και η συνέχιση χρήσης δεν ήταν τυχαία. Ανιχνεύτηκαν νεκρικές

³⁴² Σακελλαράκης-Σαπουνά 1997: 125,134-135.

³⁴³ Σακελλαράκης-Σαπουνά 1997: 667-668.

³⁴⁴ Σακελλαράκης-Σαπουνά 1997: 600.

τελετουργίες, τόσο για παρασκευή τροφών και υγρών προσφορών, όσο και για κατασκευή νεκρικών υφασμάτων. Τα ίχνη τελετουργικών πυρών εντός των τάφων, φανερώνουν πως πιθανόν οι τελετές να λάμβαναν μέρος μέσα σε αυτούς. Επιπλέον, οι τάφοι απέδωσαν πλήθος μπρούτζινων σκευών που χρησίμευαν για καύση αρωματικών φυτών, προφανώς για την αποφυγή της δυσοσμίας των πρόσφατα θαμμένων νεκρών. Θραύσματα μεγάλου αριθμού κυπέλλων υποδηλώνουν την πάνδημη συνοδεία του νεκρού στην τελευταία κατοικία ή την κατά τακτά διαστήματα επίσκεψη του τάφου για την τέλεση μιας λειτουργείας προσφορών. Οι μπρούτζινες χύτρες που περιείχαν οστά ζώων, προφανώς χρησίμευαν στην παρασκευή νεκρόδειπνου, έπειτα από θυσία. Κτερίσματα εγχώρια ή εισηγμένα, πολύτιμα μεταλλικά σκεύη, αντικείμενα από λίθο, μπρούτζο, χρυσό, ελεφαντόδοντο κ.ά. εναποτίθενται στους τάφους μαζί με αντικείμενα που οι θανούντες κατείχαν εν ζωή, επιβεβαιώνοντας πίστη για μεταθανάτια ζωή. Τέλος, το γεγονός ότι πολλά από τα κτερίσματα των τάφων απαντούν σε παρόμοια αναθήματα ιερών κορυφής δηλώνει μια έντονη θεοποίηση και νεκρολατρεία, κυρίως σε περιπτώσεις που ο νεκρός λάμβανε τιμές όσο ήταν εν ζωή.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.

Τα μετάλλινα αρχαιολογικά ευρήματα που παρουσιάστηκαν ανήκουν σε ταφικά σύνολα της Αργολίδας, της Λακωνίας, της Μεσσηνίας και της Κρήτης (Αρχάνες). Τυπολογικά ανήκουν σε μπρούτζινα όπλα, εργαλεία καλλωπισμού και σκεύη και είναι σφυρήλατα ή χυτά. Οι τεχνικές κατασκευής τους ποικίλουν ανάλογα με την λειτουργία τους, η οποία μπορεί να είναι πρακτική, κοινωνική ή ιδεολογική. Εκτός από την καταναλωτική τους αξία, η δυνατότητα εύκολης αποθήκευσης και ανακύκλωσης, αποτελούν τους κύριους λόγους που τα καθιστούν πρώτα σε ανταλλακτική αξία, κυρίως στο εμπόριο μιας εποχής όπου το δίκτυο ανταλλαγών είχε ανάγκη από ένα αγαθό αποδεκτό από όλα τα μέρη. Η διακίνηση τους στις προνομισματικές κοινωνίες, αντιστοιχεί με εμπορικές ανταλλαγές. Αποτελούσαν πάντοτε μια ειδική κατηγορία αρχαιολογικών ευρημάτων, τόσο λόγο της ομορφιάς και της τεχνολογικής αρτιότητας που παρουσιάζουν, όσο και της σπανιότητάς τους. Η εξαγωγή των μετάλλων από το μέταλλευμα και η τελική τους μορφή, απαιτεί μια πολύπλοκη σειρά εξειδικευμένων τεχνολογικών βημάτων που καθιστά την μεταλλουργία καθοριστική τέχνη.

Ο καθαρός χαλκός (Cu) αποτελεί αυτοφυές (native) μέταλλο, ανήκει στα πρώτα μέταλλα που χρησιμοποιήθηκαν από τον άνθρωπο και σημάδεψε μια εξαιρετικά μακρά περίοδο από το 2900 έως το 1050 π.Χ.. Ως βασική πρώτη ύλη, περιείχε ηθελημένα αρκετές ακαθαρσίες που είτε προέρχονταν από το μέταλλευμα, είτε εμπλουτίζονταν κατά τα στάδια παραγωγής της. Οι ακαθαρσίες και οι ηθελημένες προσθήκες, ονομάζονται κραματικές προσμίξεις. Στα προϊστορικά χρόνια, κύριες κραματικές προσμίξεις του χαλκού αποτελούσαν το αρσενικό (Cu-As) σε αναλογία 1-8 % ή ο κασσίτερος (Cu- Sn) σε αναλογία 3-12%, ενώ σε σπάνιες περιπτώσεις και τα δύο μαζί. Οι ακαθαρσίες είναι σχεδόν πάντα βλαπτικές, ενώ τα κραματικά στοιχεία βελτιώνουν ορισμένες ιδιότητες του χαλκού.

Κατά την ΠΕΧ στα αντικείμενα κυριάρχησε ο μπρούτζος αρσενικού ή αρσενικούχος χαλκός (arsenical copper) 1-8% περιεκτικότητα σε αρσενικό. Ωστόσο, κατά την ΜΕΧ, η οποία αποτέλεσε μεταβατική περίοδο από τον μπρούτζο αρσενικού

στον μπρούτζο κασσιτέρου, χρησιμοποιήθηκαν και τα δύο είδη μπρούτζου. Η προσθήκη κασσιτέρου στο χαλκό αποτελεί βέλτιστη επιλογή για δημιουργία ισχυρών και σταθερών κραμάτων με εξαιρετικές μηχανικές ιδιότητες, με αποτέλεσμα την ευκολότερη δημιουργία χυτών αντικειμένων. Πέραν όμως από τις μηχανικές ιδιότητες των κραμάτων, σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε και η δυνατότητα ελέγχου στα ποσοστά κασσιτέρου στο κράμα, για την εν ψυχρώ σφυρηλάτηση ή για την εν θερμώ μηχανική κατεργασία σε υψηλότερη παρουσία κασσιτέρου. Κατά την YEX η προσθήκη κασσιτέρου στο χαλκό γινόταν υπό μορφή τεμαχίων που αποκόπτονταν από τάλαντα. Η προσθήκη κασσιτέρου στο κράμα μεταβάλλει τη χρωματική του απόχρωση κοντά στο χρώμα του χρυσού. Κατά την Μυκηναϊκή εποχή όμως, χρησιμοποιήθηκαν και κράματα χαλκού-κασσιτέρου-μολύβδου, με περιεκτικότητα σε μολύβδο περί το 3% για χυτά αντικείμενα, αλλά και χαλκού-αργύρου, τα οποία οπτικά δεν διαφέρουν από τον χαλκό και τα άλλα κράματά του. Εκτός από την εκμετάλλευση χαλκούχων και αργυρούχων κοιτασμάτων της Λαυρεωτικής, σημαντικές πηγές μετάλλων υπήρξαν τα πλούσια κοιτάσματα της Κεντρικής και Ανατολικής Μικράς Ασίας και κυρίως τα άφθονα χαλκούχα μεταλλεύματα της Κύπρου. Ο κυπριακός χαλκός, κατέκλυσε την Μεσόγειο ήδη από τον 15^ο αι. π.Χ.. Η παραγωγή του υπήρξε εντατική ήδη από την ΠΕΧ, καθώς στην περιοχή του Τροόδους υπάρχουν τα πλουσιότερα μεταλλεία. Κατά την YEX παράγονταν τόνοι χαλκού, υπό μορφή ταλάντων σε σχήμα δοράς βοδιού (ox-hide ingots), τα οποία ταξίδευαν σε ολόκληρη την Ανατολική Μεσόγειο, από την Αίγυπτο και την Κρήτη έως τις Μυκήνες, τη Σικελία και την Ιταλική χερσόνησο.

Πρώτες ύλες όπως ο χαλκός και ο κασσίτερος διακινούνταν δια ξηράς και θάλασσας, ίσως από ένα διεθνές δίκτυο διακίνησης. Στην Ανατολική Μεσόγειο της YEX τα πλούσια ευρήματα ναυαγίων, αποτυπώνουν ένα διεθνές εμπόριο, με το οποίο μεταφέρονταν σημαντικές ποσότητες μετάλλων από τα λιμάνια της Κύπρου και των Συριακών ακτών προς τα κέντρα του Αιγαίου. Το ναυάγιο στο Ακρωτήριο Uluburun, νότια του Καστελόριζου, κοντά στο Ακρωτήριο Kas, της νοτιοανατολικής Μικράς Ασίας που χρονολογείται στον 14^ο αι. π.Χ., περιείχε δέκα τόνους ταλάντων χαλκού και έναν τόνο κασσιτέρου. Μαρτυρεί πως η εμπορία τους γινόταν παράλληλα, εφόσον ήταν απαραίτητα για την κατασκευή μπρούτζου. Οι αναλύσεις υποδεικνύουν πως ο χαλκός είχε προέλευση από μεταλλεία της βορειοδυτικής Κύπρου, ενώ ο κασσίτερος από την οροσειρά του Ταύρου, στο σημερινό Κουρδιστάν ή από το Αφγανιστάν. Ένα δεύτερο ναυάγιο που χρονολογείται στα τέλη του 13^{ου} αι. π.Χ., το ναυάγιο Χελιδονίας Άκρας

(Cape Gelidonya), της νοτιοανατολικής Μικράς Ασίας, μετέφερε στο μεγαλύτερο βάρος του φορτίου του χάλκινα τάλαντα σε σχήμα δοράς βοδιού που ήταν επίσης Κυπριακής προέλευσης. Ωστόσο, τα διπλωματικά και εμπορικά αυτά ταξίδια περιορίζονται κατά την ΥΕ III Β-Γ και διακόπτονται τον 12^ο αι. π.Χ. με την εμφάνιση των «Λαών της Θάλασσας» και την καταστροφή των μυκηναϊκών κέντρων.

Τα ξίφη των ταφικών συνόλων αποτελούν ιδιαίτερη κατηγορία τεχνέργων ως προς τη φύση της πρώτης ύλης, καθώς σε όλες τις περιπτώσεις χρησιμοποιήθηκε κασσιτερούχος χαλκός. Ο χαλκός περιέχει τα ελάχιστα ποσοστά προσμίξεων για εκτεταμένη σφυρηλασία ακόμη και σε υψηλά ποσοστά κασσιτέρου στο κράμα. Τα κράματα με ποσοστά σε κασσίτερο έως 8%, είναι ελατά και η κατασκευή τους σε αυτές τις αναλογίες, τους προσφέρει απολεσματικότητα στη μάχη. Τα υψηλά ποσοστά σε κασσίτερο περί το 13-14%, επιλέγονται από τους χαλκουργούς για να ενισχύσουν την μακριά λεπίδα του τύπου Α και να κατασκευάσουν ισχυρά λειτουργικά όπλα. Επομένως, τα ξίφη τύπου Α διέθεταν καθαρά χρηστική αξία, παρά τις αδυναμίες στο μίσχο και την μακριά λεπίδα. Με την εκτεταμένη σφυρηλασία στόχευαν σε μία ευλύγιστη και κοφτερή λεπίδα ικανή για πλήττοντα και νύσσοντα κτυπήματα. Αποτέλεσαν τέχνηρα των κυρίαρχων ηγετικών ομάδων της ΥΕ I περιόδου, οι οποίες είχαν πρόσβαση στην απόκτηση πρώτης ύλης. Η επαργύρωση της λεπίδας σε κάποια από αυτά, φανερώνει ότι αποτέλεσαν όπλα γοήτρου και επίδειξης, πιθανόν τελετουργικής χρήσης. Τα κεκαμμένα ξίφη που εντοπίζονται στα μυκηναϊκά ταφικά σύνολα αποδεικνύουν ότι ανήκουν σε χρηστικά ξίφη που κάμφθηκαν κατά την ταφή. Τα μονόστομα μαχαίρια μάχης κατασκευάζονταν από καθαρό χαλκό, με υψηλά ποσοστά 8% σε κασσίτερο. Αποτελούν βραχέα συμπαγή όπλα, με φυλλόσχημες κυρτές λεπίδες, κατασκευασμένα να εισέρχονται βαθιά στη σάρκα. Χρησιμοποιήθηκαν επίσης από τις κυρίαρχες ομάδες και η συμβολική τους χρήση συνδέεται με την επίδειξη κύρους και δύναμης. Επιπλέον, τα εγχειρίδια, αποτελούν αντικείμενα υψηλής κατασκευής από καθαρά κράματα, με ελάχιστη περιεκτικότητα σε σίδηρο και υψηλή σε κασσίτερο και φανερώνουν τυποποίηση του κράματος κατά την ΥΕ II. Οι αιχμές βελών κατασκευάζονται κατάλληλα για μάχη και οι περιπτώσεις επαργύρωσης είναι πιθανό είτε να προέκυψαν από επιλογή του κατόχου τους, είτε κατά το τελετουργικό του ενταφιασμού. Τα κάτοπτρα μαρτυρούν υψηλού επιπέδου χαλκείς, που κατά την ΥΕ I περιέχουν ποσοστά έως 15% σε κασσίτερο, ενώ κατά την ΥΕ III μεγαλύτερα ποσοστά. Τόσο σε περιπτώσεις χυτών κατόπτρων, όσο και σφυρήλατων, η παρουσία

υψηλών ποσοστών σε κασσίτερο αποσκοπούσε στο λαμπερό χρώμα τους. Τέλος, τα σκεύη παρουσιάζουν ανομοιογένεια στη φύση της πρώτης ύλης. Τα ταφικά σκεύη της ΥΕΙ και ΥΕ ΙΙ περιόδου, παρουσιάζουν μικρή περιεκτικότητα σε αρσενικό από 0,4 έως 0,5% . Κατά την ΥΕ ΙΙΙ Α περιέχουν αυξημένη περιεκτικότητα άνω του 1%, ίσως εξαιτίας της έλλειψης πρώτης ύλης και της χρήσης ανακυκλώσιμου χαλκού. Η σύνθεσή τους ποικίλει ανάλογα με το είδος των σχημάτων τους και την επιλογή εμφάνισής του. Στα μπρούτζινα σκεύη χρησιμοποιήθηκε χαλκός υψηλής καθαρότητας με ελάχιστη περιεκτικότητα σε προσμίξεις.

Τα μπρούτζινα κτερίσματα των ταφικών συνόλων, σε συνδυασμό με τον ενταφιασμό αλόγων αποτελούν εμβλήματα κοινωνικής ταυτότητας των θανόντων, που έχαιραν οικονομικής άνεσης και κοινωνικής ανωτερότητας. Η παρουσία τους ήταν ενδεικτική για την ανύψωση του νεκρού στη σφαίρα των ηρώων. Εν κατακλείδι, αποτελούσαν αντικείμενα που αποσκοπούσαν στην προβολή και την επίδειξη κύρους ηγετικών ομάδων, τα οποία συνόδευαν τους κατόχους τους στην μεταθανάτια ζωή, αποδεικνύοντας τον πλούτο και την υψηλή κοινωνική τους θέση.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Agouridis C. S., 1997, "Sea routes and navigation in the third millennium Aegean", Oxford Journal of Archaeology 16, 1-24.

Akerstrom P., 1978, "Mycenaean problems", Opuscula Atheniensiaria 12, 19-37.

Åström P., 1977, The Cuirass Tomb and Other Finds at Dendra, SIMA 4, Göteborg.

Åström P., 1983, The cuirass tomb and other finds at Dendra I: The chamber tombs, Göteborg (1977), II: Excavations in the cemeteries, the lower town and the citadel, Göteborg.

Basiakos Y. - Catapotis M., 2006, "Reconstruction of the Copper Smelting Process Based on the Analysis of Ore and Slag Samples in: The Chrysokamino Metallurgy Workshop and Its Territory", ed. P.P. Betancourt, Hesperia Supplement, 36.

Basiakos Y. - Philaniotou O., 2007, "Early Copper Production on Kythnos: Archaeological Evidence and Analytical Approaches to the Reconstruction of the Metallurgical Process in Metallurgy in the Early Bronze Age Aegean" (Sheffield Studies in Aegean Archeology 7), eds. P. M. Day, R. C. P. Doonan, Oxford.

Basiakos Y. - Tselios 2012, "On the Cessation of Local Copper Production in the Aegean in the 2nd Millennium B.C", Eastern Mediterranean Metallurgy and Metalwork in the Second Millennium B.C, A Conference in Honor of James D. Muhly, Nicosia, 10th-11th October 2009 (Kassianidou V., Papasavas G., eds), Oxford- Oakville.

Bass, G.F, 1986, "A Bronze Age Shipwreck at Uluburun" (Kas), 1984 Campaign, AJA 90.

Bass. G. F., Peter Throckmorton, Joan Du Plat Taylor, J. B. Hennessy, Alan R. Shulman and Hans-Günter Buchholz, 1967, "Cape Gelidonya: A Bronze Age Shipwreck", Transactions of the American Philosophical Society, Philadelphia, American Philosophical Society.

Βασιλικού Ν., 1995, *Ο Μυκηναϊκός Πολιτισμός*, Βιβλιοθήκη Της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας Αρ. 152, Αθήνα.

Betancourt P., 2006, "The Chrysokamino Metallurgy Workshop and its Territory", *Hesperia Supplement* 36.

Βλαχόπουλος Γ. Α., 2005, *Αρχαιολογία, Νησιά του Αιγαίου*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 38.

Βλαχόπουλος Α., 2006-2012, *Η Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδος στη Νάξο, Τα ταφικά σύνολα και οι συσχετισμοί τους με το Αιγαίο*, τόμος Α, Β. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Σειρά Δημοσιευμάτων περιοδικού Αρχαιογνωσία 4.

Blegen C.W., 1937a, *Prosymna: The Helladic Settlement Preceding the Argive Heraeum* (Cambridge, Mass).

Blegen C.W. - Κ. Κουρουγιώτης 1938, "Ανασκαφαί Πύλου", *ΑΕ*, 1-16.

Blegen C. W. - Κ. Kourouniotis, 1939 "Excavations at Pylos ", *AJA*, 557-576.

Blegen C. W., 1954: "An early tholos tomb in Western Messenia", *Hesperia* 23, 158-162.

Blegen, C.W. και M. Rawson, 1966: *The Palace of Nestor in Western Messenia*. Vol. I. The Buildings and their contexts. Princeton.

Blegen C.W. - M. Rawson- W.D Taylor-W. P. Donovan, 1973, *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia, τομ. 3: Acropolis and Lower Tow, Tholoi, Grave Circle and Chamber Tombs*, Discoveries outside the Citadel, Princeton University Press, Princeton.

Bosanquet, R.C., 1904, "Excavations at Phylakopi in Melos", *BSA Suppl. Paper Nr. IV*

Branigan, K., 1974, "Aegean metalwork of the Early and Middle Bronze Age", Oxford: Clarendon Press.

Catapotis M. – Basiakos Y. - Papadatos Y., 2011, "Reconstructing Early Cretan metallurgy". Analytical evidence from Kephala Petras, Siteia, in: P.P Betancourt –S.C. Ferrence (eds.) *Metallurgy. Understanding How, Learning Why*, Studies in Honor of James Muhly Philadelphia.

Catling, H.W. 1970, "A bronze plate from a scale-corslet found at Mycenae", *AA* 1970, 441-9.

Catling, H.W. 1977, "Excavation at the Menelaion Sparta", *AR*.1976-1977, 22-24.

- Cavanagh W. and Mee C. 1998, *A Private Place: Death in Prehistoric Greece*.
- Chadwick J. 1997, *Ο Μυκηναϊκός Κόσμος*, Μετφρ. Κ. Ν. Πετρόπουλος, Gutenberg, Αθήνα.
- Cline E. H. 1994, "Sailing the Wine-Dark Sea: International Trade and the Late Bronze Age Aegean", BAR (International Series 591), Oxford.
- Crouwel J.H., 1981, *Chariots and other means of land transport in Bronze Age Greece*, Amsterdam: Allard Pierson Museum.
- Davis J. L. And S. R. Stocker, 2016, "The Lord of the Gold Rings: The Griffin Warrior of Pylos", *Hesperia*, Vol. 85, Issue 4, 627-655.
- Dickinson O, 2003, *Αιγαίο Εποχή του Χαλκού*, Μετφρ. Θεόδωρος Ξένος, Ινστιτούτο του βιβλίου- Α. Καρδαμίτσα, Σειρά Άρτεμις, Αθήνα, 25.
- Δειλάκη Ε., 1970, "Μυκηναϊκό Κράνος εκ Δενδρών", *ΑΑΑ* 1970, Vol. III, No. 1, 106-108.
- Δημακοπούλου Κ.- Κόνσολα Ντ., 1975, "Λείψανα ΠΕ, ΜΕ, ΥΕ οικισμού στη Θήβα", *ΑΔ* 30, Μελέτες.
- Δημακοπούλου Κ. – Δίβαρη-Βαλάκου Ν., 2010, *Η Μυκηναϊκή Ακρόπολη της Μιδέας*, Υπουργείο Πολιτισμού Και Τουρισμού, ΤΑΠ, Αθήνα.
- Evans A., 1929, *The Shaft Graves and Bee-Hive Tombs of Mycenae and their interrelation*, Mac Millan and CO, Limited St. Martin's Street, London.
- Forsdyke E. J., 1956, "Greece before Homer", London: Max Parrish, 166.
- Gale N.H., Kayafa, M., Stos- Gale Z.A, 2009, "Further evidence for bronze production of cooper from ores in the Laurion district", *Proceedings of the 2nd International Conference Archeometallurgy in Europe, Aquileia 2007*, Milan.
- Hagg R., 1982, On the nature of Minoan influence in early Mycenaean Messenia, *Opuscula Atheniensia* 14.
- Hood S., 1993, *Η τέχνη στην Προϊστορική Ελλάδα*, μτφρ. Παντελίδου Μ. & Ξένος Θ., Καρδαμίτσα Αθήνα.

- Hope – Simpson R., 1981, *Mycenaean Greece*, Noyes Press, Park Ridge, New Jersey.
- Hope Simpson, R., 2014, *Mycenaean Messenia and the Kingdom of Pylos*, INSTAP, Academic Press, Philadelphia, Pennsylvania.
- Hooker J.T., 1976, *Mycenaean Greece*, Routledge and Kegan Paul, London.
- Ιακωβίδης Σ., 1969, “Τα Μυκηναϊκά Έθιμα Ταφής”, AAA 1969, Vol. II, No.1, 120-127.
- IPIS, 2010, *Μελέτες στη Μνήμη της Αγγελικής Πιλάλη Παπαστερίου*, Επιμ. Ν. Μερούσης- Μ. Νικολαΐδου- Ε. Σφακιανάκη, ISTAP, Θεσσαλονίκη.
- Καραγιώργης Β., 1976, “Ο Πολιτισμός της Προϊστορικής Κύπρου”, ΑΕ, 137-153.
- Karo G., 1930, *Die Schatzgräber von Mykene*, Verlag F, Brackman, Munich.
- Kilian, K., 1982, “Η διοικητική οργάνωση της Πύλου και η αρχαιολογική ιεραρχία των οικισμών της Αργολίδας στη Μυκηναϊκή εποχή”, Πρακτικά Β΄ Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών, 27-29 Νοεμβρίου 1982 (1984).
- Kilian K., 1988, “The emergence of the «wanax» ideology in the Mycenaean palaces”, *Oxford Journal of Archeology* 7, 291-302.
- Killen J.T., 1985, *The Linear B tablets and the Mycenaean economy*, in Morpurgo Davies and Duxoux (eds.) *Linear B: a 1984 survey*. BCIL no. 26, Louvain-la-Neuve, Institut de Linguistique de Louvain.
- Κοντολέοντος Μ. Ν., 1950, *Δήλος*, Η Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρία, Αρχαίοι Τόποι Και Μουσεία Της Ελλάδος, Οδηγός της Δήλου, Αθήνα.
- Kontorli L. - Papadopoulou, 1995, “Tholos Tombs: some thoughts on burial customs and rites”, *Klados*, Essay in honors of J.N. Coldstream, (ed. Ch. Morris), 111-121.
- Κορρές Γ., 1976Α, “Έρευνα ανά την Πυλίαν”, ΠΑΕ, 253-283.
- Κορρές Γ., 1975Β “Ανασκαφαί Πύλου”, ΠΑΕ, 428-514.
- Κορρές Γ., 1977Α, “Έργασια, Έρευνα και Ανασκαφαί ανά την Πυλίαν”, ΠΑΕ, 229-295.
- Κορρές Γ., 1981 α, “Ανασκαφή Βοϊδοκοιλιάς”, ΠΑΕ, 194-240.

- Κορρές Γ. ,1981β, “Μεσσηνία”, Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια 21, 455-464.
- Κορρές Γ. ,1981δ, “Νιχώρια-Καρποφόρα”, Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια 24, 321-322.
- Κορρές Γ., 1989, “Πυλία”, Έργον, 26-30.
- Κουρουνιώτης Ν. ,1914, “Ύψλου Μεσσηνιακής Θολωτός Τάφος”, ΑΕ, 99-117.
- Lambrou- Philippson Connie, 1990, “Hellenorientalia: The Near Eastern Presence in the Bronze Age Aegean, ca. 3000-1100 B.C.,” SIMA-PB.
- Lolos Y. & Vichos Y., 1998, “The Point Iria Wreck: Interconnections in the Mediterranean ca. 1200 B.C.” Proceedings of the International Conference, Island of Spetses, 19 September 1998. Athens, Hellenic Institute of Marine Archaeology, IEAE.
- Lolos. G. Y., 2003, “Cypro-Mycenaean Relations ca. 1200 B.C.”, Point Iria in the Gulf of Argos and Old Salamis in the Saronic Gulf, στο Nicholas Chr.
- Λυριτζής Ι., 2007, *Φυσικές Επιστήμες Στην Αρχαιολογία*, Δεύτερη έκδοση βελτιωμένη, εκδ. Τυπωθήτω- Γ. Δάρδανος, Αθήνα.
- Λυριτζής Ι. & Ζαχαριάς Ν., 2010, *ΑΡΧΑΙΟ- ΥΛΙΚΑ*(αρχαιολογικές, αρχαιομετρικές και πολιτισμικές προσεγγίσεις), εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.
- Μαρινάτος Σ.,1955, “Ανασκαφή εν Πύλω”, ΠΑΕ, 245-255.
- Μαρινάτος Σ.,1956, “Ανασκαφαί εν Πύλω”, ΠΑΕ, 202-206.
- Μαρινάτος Σ., 1957, “Ανασκαφαί εν Πύλω”, ΠΑΕ, 118-120.
- Μαρινάτος Σ., 1960: “Ανασκαφαί Πύλου”, ΠΑΕ, 195-209.
- Μαρινάτος Σ., 1962, “Ανασκαφαί Πύλου”, ΠΑΕ, 90-98.
- Μαρινάτος Σ., 1965, “Ανασκαφαί εν Πύλω”, ΠΑΕ, 102-120.
- Martin S. Ruiperez - Jose L. Melena, 1966, *Οι Μοκηναίοι Έλληνες*, Μετφρ. Μελίνα Παναγιωτίδου, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα.
- Morgan L., 1988, *The miniature wall paintings from Thera: a study in Aegean culture and iconography*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mylonas G., 1964, “Grave Circle B at Mycenae”, SIMA 7, Lund.

Μυλωνάς G., 1973, *Ο ταφικός περίβολος Β των Μυκηνών*, Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήνα.

Μιχαηλίδου Α., 2005, “Τεχνολογία Του Μετάλλου Και Εμπόριο Την Εποχή του Χαλκού”, *Αρχαιολογία & Τέχνες* 94, 30-38.

Nafplioti A. 2009, “Mycenae Revisited Part 2: Exploring the local versus non-local geographical origin of the individuals from Grave Circle A: evidence from strontium isotope ratio ($^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$) analysis” *Annual of the British School of Athens*, 104, 3-50.

Nakou G., 1995, “The cutting edge. A new look at early Aegean metallurgy”, *Journal of Mediterranean Archeology* 8.

Nilsson L. R., P. and Ch., P. 1954, “AXEL WALDEMAR PERSSON (1888-1951)”, *Revue Archéologique Sixième Série*, T. 43 (JANVIER-JUIN 1954), pp. 217-220.

Ξενάκη- Σακελλαρίου. Α., 1985, *Οι Θαλαμωτοί τάφοι των Μυκηνών ανασκαφής Χρήστου Τσουντα (1887-1898)*, Diffusion de Bocard, Paris.

Ομήρου *Ιλιάδα*, Μετάφραση: Ν. Καζαντζάκη - Ί. Θ. Κακριδῆ, ed. D. B. Monro and T. W. Allen. Oxford, 1920.??

Panagiotakis N., Panagiotaki M., Sarris A., 2013, “The Earliest Communication System in the Aegean”, *Electryone*, Vol. 2, 13-27.

Papadimitriou G., 1991, “Copper and Bronze Metallurgy in Ancient Greece”, *Archaeometry*, 117-125.

Παπαδημητρίου Δ. Γ., 2012, «Η εξέλιξη των κραμάτων χαλκού στον ελλαδικό χώρο από τα Προϊστορικά Χρόνια ως την έναρξη της Γεωμετρικής Περιόδου», στην αίθουσα του Μουσείου της πόλεως των Αθηνών, 5 Νοεμβρίου 2012 στο πλαίσιο των ομιλιών της Εταιρείας Μελέτης Αρχαίας Ελληνικής Τεχνολογίας, ΕΑΜΕΤ.

Παπαδόπουλος Θ., 1986, *Ανάτυπο Από Τα Πρακτικά Του Σεμιναρίου Αρχαιομετρίας, “Οι Σκωρίες Της Αρχαίας Ελληνικής Μεταλλουργίας, Χάλκινα Εγχειρίδια Με Ένθετη Διακόσμηση Από Τον Αιγαιακό Χώρο”*, ΙΓΜΕ-Αθήνα, p.93-97.

Panagiotopoulos D., 2001, «Keftiu in Context: Theban Tomb-Paintings as a Historical Source», *Oxford Journal of Archaeology* 20, 263-283.

Παντελίδου Μ., 1970, “Τάφοι Της Πύλου”, *AAA* 1970, Vol. III, No.1, 125-132.

Παπαδόπουλος Θ.– Κοντορλή Παπαδοπούλου Λ., 2003, *Προϊστορική Αρχαιολογία Δυτικής Ελλάδας και Ιόνιων Νήσων*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα.

Παπαθανασόπουλος Γ., 1981, *Νεολιθικά Κυκλαδικά*, εκδ. Μέλισσα, ΕΑΜ, (ΒΑΕ ΕΚ 112.7)

Παπασταματάκη Α., 1994, “Μεταλλουργικές Δραστηριότητες στην Κέα κατά την Αρχαιότητα. Νεότερα Στοιχεία”, Κέα-Κύθνος: Ιστορία & Αρχαιολογία. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Κέα- Κύθνος, 22-25 Ιουνίου 1994 (Μενδώνη Λ.Γ, Μαζαράκης Αινιάν, Α.Ι , επιμ. ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 27, ΑΘΗΝΑ.

Papazoglou-Manioudaki L. et al. 2009, “Mycenae Revisited Part 1: The human remains from Grave Circle A: Stamatakis, Schliemann and two new faces from Shaft Grave VI”, *Annual of the British School of Athens*, 104.

Papazoglou-Manioudaki L. et al. 2010, “Mycenae Revisited Part 3: The human remains from Grave Circle A at Mycenae. Behind the masks: a study of the bones from Shaft Graves I-VI”, *Annual of the British School of Athens*, 105, 13-22.

Pelon O., 1976, *Tholoi, Tumuli ET Cercles Funeraires*.

Person A., 1931, *The Royal Tombs at Dendra near Midea*, CWK, Gleerup, Lund, 177-178.

Pulak C., 2000, “The Cooper and Tin Ingots from the Late Bronze Age Shipwreck at Uluburun”, *Anatolian Metal I* (Yalcin U ed.), *Dear Anschnitt Beiheft* 13, Bochum, 213-216.

Pulak, C., 2008, *The Uluburun shipwreck and Late Bronze Age trade*. In: Aruz, J., Benzel, K., Evans, J.M. (Eds.), *Beyond Babylon: Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millennium BC*. The Metropolitan Museum of Art Exhibition Catalogue, New York.

Σακελλαράκης Ι., 1968, “Παρατηρήσεις Επί Της Σημειωθείσης Εν Αρχάνας ΥΜ ΙΙΙ θυσίας Ταύρου”, *Πεπραγμένα Του Β΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Τόμος Α΄, Εν Αθήναις*, 238-246.

Σακελλαράκης Γ., 1987, *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, Επιστημονική επιμέλεια: Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, εκδοτική Φροντίδα “ Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη”, Πρώτος Τόμος, Συνεργάτες του τόμου: Έφη Σαπουνά – Σακελλαράκη – Γιάννης

- Σακελλαράκης, Αγγελική Λεμπέση – Άγγελος Χανιώτης, Δημήτρης Τσουγκαράκης, Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, Κρήτη.
- Σακελλαράκης Γ. – Σαπουνά, Σακελλαράκη Ε., 1991, *Ανασκαφή Αρχαίων*, Βραβείο Ακαδημίας Αθηνών 1983, εκδοτική Ένωση Αθηνών ΑΕ, Αθήνα.
- Sandars, N.K., 1961, “The first Aegean swords and their ancestry”, *AJA* 65, 17-29.
- Sandars, N.K., 1963, “Later Aegean bronze swords”, *AJA* 67, 117-53.
- Σακελλαράκης Γ. – Σαπουνά, Σακελλαράκη Ε., 1997, *Αρχάνες, Μια νέα ματιά στη Μινωική Κρήτη*, Πρώτος Τόμος, εκδ. Άμμος, Ίδρυμα Ελένης Νάκου.
- Sherratt A.G., 1987a, *Warriors and traders: Bronze Age chiefdoms in central Europe*. Cunliffe 1981, Vol. IV.
- Sherratt A. - Sherratt S., 1991, “From Luxuries to Commodities: The Nature of the Mediterranean Bronze Age Trading Systems” (Gale N. H. ed.), *SIMA90*, Goteborg.
- Σκιάς Α. , 1909, " Ανασκαφή εν Πύλω τη Μεσσηνιακή", ΠΑΕ, 274-292.
- Σουερέφ Κ., 2001, *Μυκηναϊκές μαρτυρίες από την Ήπειρο, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα*.
- Σπυρόπουλος Θ.. Γ, 1970, “Θησαυρός Χαλκών Αντικειμένων Ορχομενού”, *ΑΑΑ* 1970, Vol. III, No.2, 263-267.
- Σπυρόπουλος Θ.. Γ, 1971, “Royal Mycenaean tomb in Thebes”, *ΑΑΑ*, 1971, Vol. IV, No.2, 161-164.
- Stampolidis and Vassos Karageorghis, 2003, “Πλόες... Sea Routes... Interconnections in the Mediterranean 16th -6th c. BC”, Proceedings of the International Symposium, Rethymnon, Crete September 29th – October 2nd, 2002. University of Crete and the A.G. Leventis Foundation. Athens.
- Taylor W. D. and Blegen W., 1973, *The Palace of Nestor in Western Messenia* V.3.
- Treuil R. Pascal Darcque, J.-Cl. Poursat, Gilles Touchais, 1996, *Οι Πολιτισμοί του Αιγαίου κατά τη Νεολιθική και την Εποχή του Χαλκού*, μετφρ. Πολυχρονοπούλου Όλγα και Άννα Φίλιππα – Touchais, Ινστιτούτο του Βιβλίου- Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα.

Τσαίμου Γ.Κ., 2007, *Ορολογία της Αρχαίας Μεταλλείας*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Ε.Μ.Π, Αθήνα.

Τσέλιος Θ., 2008, *Η Μεταλλουργία Του Χαλκού στην Πρωτοανακτορική Κρήτη, Τεχνολογικές Εξελίξεις Και Κοινωνικές Όψεις*, Ινστιτούτο του Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα.

Τσέλιος Η. Χ., 2013, *Η Μεταλλουργία και Μεταλλοτεχνία του Χαλκού κατά την Υστεροελλαδική Περίοδο στη Νοτιοδυτική Πελοπόννησο. Αρχαιομετρική Μελέτη των Χαλκών Τεχνέργων της Υστεροελλαδικής Μεσσηνίας*, Εθνικό Και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 5 Νοεμβρίου, (ΕΚΠΑ).

Tzachilli I., 2004, *Aegean Metallurgy in the Bronze Age*, Proceedings of an International Symposium Held at the University of Crete, Rethymnon, Greece, on November 19-21.

Ventris, M., και J. Chadwick, 1972, *Greece in the Bronze Age*, Chicago and London, μτφρ. Θ. Ξένος. Εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1983.

Ventris, M., και J. Chadwick, 1973, *Documents in Mycenaean Greek*, 2nd ed., Cambridge.

Voutsaki S., 1995, *Social and political processes in the Mycenaean Argolid: the evidence from the mortuary practices*, R. Laffineur, επιμ. W. D Niemeier, *Politeia, Society and State in the Aegean Bronze Age*, Aegaeum 12.

Wace A. J. B., 1921-1923, "Excavations at Mycenae: The Tholos Tombs" *BSA*, 283-402.

Wace, A.J.B., 1932, "Chamber tombs at Mycenae", *Archaeologia* 82, 1-242.

Wace A. J., 1949, *Mycenae: An Archeological History Guide*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.

Waterhouse H. and Hope Simpson R., 1960, "Prehistoric Laconia a Part I", *BSA* 55, 67-107.

Ξενάκη – Σακελλαρίου Α., 1985, *Οι θαλαμωτοί Τάφοι Των Μυκηνών*, Παρίσι: Boccard.

Zachos K. I., 1966, "Metallurgy" *Neolithic Culture in Greece* (Papathanasopoulos, G.A.ed.) Athens.

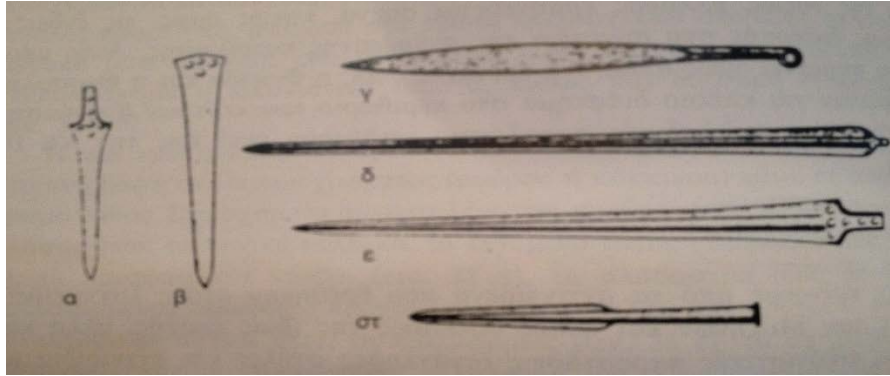
<http://www.salimbeti.com/micenei/weapons1.htm>

<https://argolikivivliothiki.gr/2013/10/09/mycenaes/>

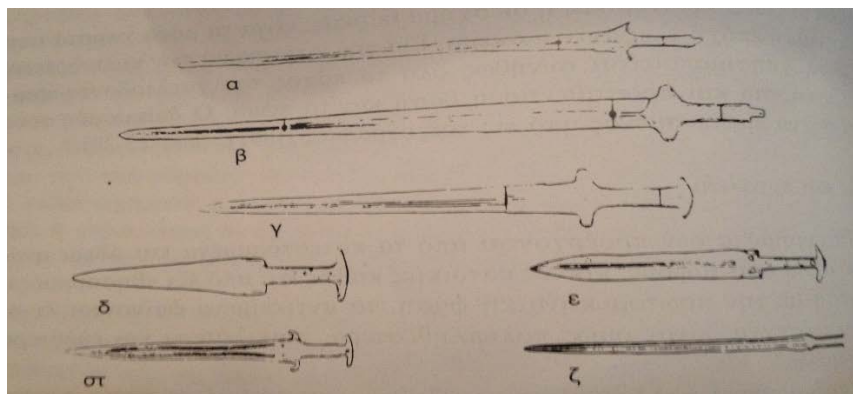
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ				
	ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΚΡΗΤΗ	ΑΙΓΥΠΤΟΣ
2800	ΠΕ I	ΠΚ I	ΠΜ I (Προανακτορική)	Αρχαίο Βασίλειο III-VI Δυν.
2700		ΠΚ II		
2600				
2500				
2400	ΠΕ II		ΠΜ II (Προανακτορική)	
2300				
2200	ΠΕ III	ΠΚ III	ΠΜ III (Προανακτορική)	1η Ενδιάμεση περίοδος VII-X Δυν.
2100				
2000				
1900	ΜΕ I	ΜΚ	ΜΜ I Παλαιοανακτορική I	Μεσαίο Βασίλειο XI-XII Δυν.
1800				
1700				
1600	ΜΕ II	Καταστροφή Θήρας	ΜΜ II Παλαιοανακτορική II	2η Ενδιάμεση περίοδος (Υκσώς) XIII-XVII Δυν.
1575				
1550	ΜΕ III	ΥΚ	ΜΜ III Νεοανακτορική I	
1500				
1450	ΥΕ I		ΥΜ IA Νεοανακτορική II	
1400				
1375	ΥΕ II		ΥΜ IB Νεοανακτορική II	
1300				
1225	ΥΕ III A1		ΥΜ II Νεοανακτορική II	
1190				
1170	ΥΕ III A2		ΥΜ IIIA	Νέο Βασίλειο XV III-XX Δυν. Αμάρνα (1364- 1347)
1100				
1050	ΥΕ III B1		ΥΜ IIIB	
1000				
1000	Υπομνηναϊκή περίοδος		Υπομνηναϊκή περίοδος	

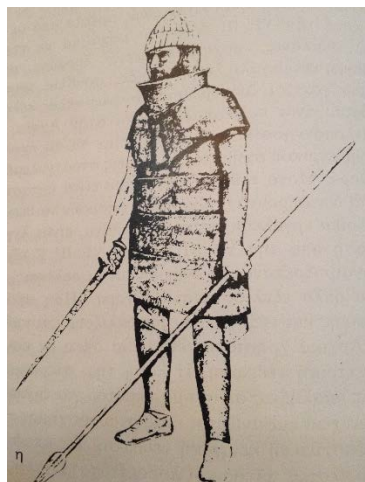
Εικόνα 1: Χρονολογικός Πίνακας.

Εικόνα 2: α-β. Εγχειρίδια - γ. Μαχαίρα «μάχης» - δ-ε. Ξίφη – στ. Αιχμή δόρατος. (Treuil et al. 1996:364)

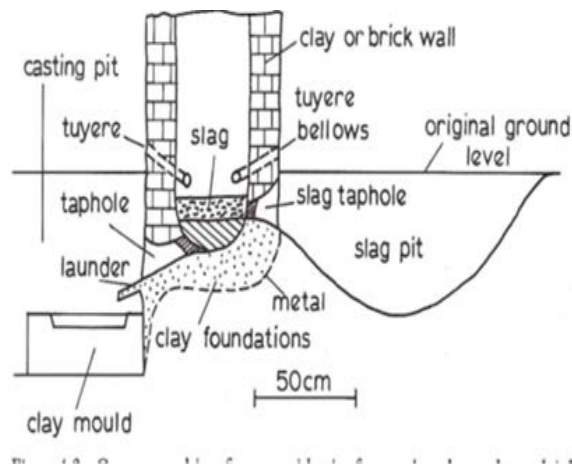
Εικόνα 3: Όπλα της ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ Α-Γ: α. Ξίφος τύπου C - β. Ξίφος τύπου D1 - γ. Ξίφος τύπου D2 - δ Εγχειρίδιο τύπου F1.- ε. Εγχειρίδιο τύπου F2- στ. Ξίφος τύπου G- ζ. Ξίφος τύπου H. (Treuil et al. 1996:538)

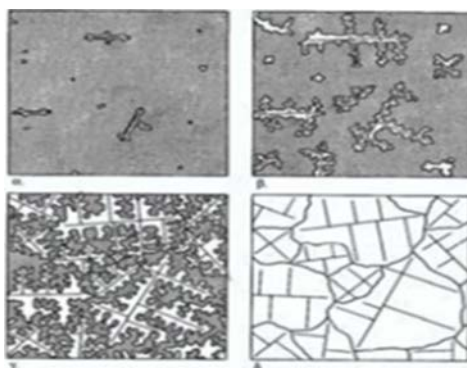
Εικόνα 4: Ο πολεμιστής των Λενδρών, ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ Α2. (Treuil et al. 1996:538)

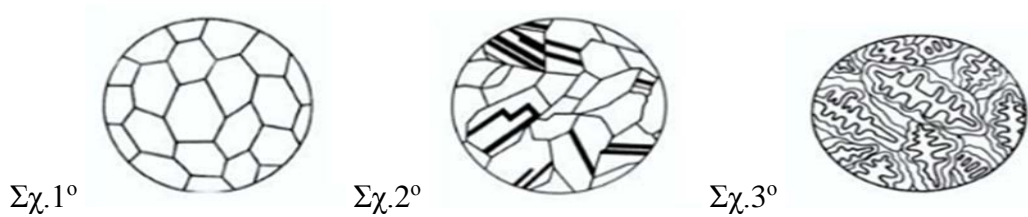
Εικόνα 5: Τοιχογραφίες από το ανάκτορο της Πύλου όπου εικονίζονται πολεμιστές και αρματιλάτες. (<http://www.salimbeti.com/micenei/weapons1.htm>)

Εικόνα 6:Μεταλλουργική Κάμινος. (Τσέλιος, 2007, 46)

Εικόνα 7:Σχηματισμός μικροδομής κόκκων κατά την τήξη του μετάλλου. (Τσέλιος,2007,48)

Εικόνα 8: Σχέδιο 1^ο :Γραμμική Αναπαράσταση της μικροδομής του μετάλλου μετά από την χύτευση. (Τσέλιος,2007,49) Σχέδιο 2^ο :Γραμμική Αναπαράσταση της μικροδομής του μετάλλου μετά από χύτευση και ανόπτηση (ανακρυστάλλωση). (Τσέλιος,2007,50) Σχέδιο 3^ο :Γραμμική Αναπαράσταση της μικροδομής του μετάλλου μετά από σφυρηλάτηση και ανόπτηση.(Τσέλιος,2007,50)

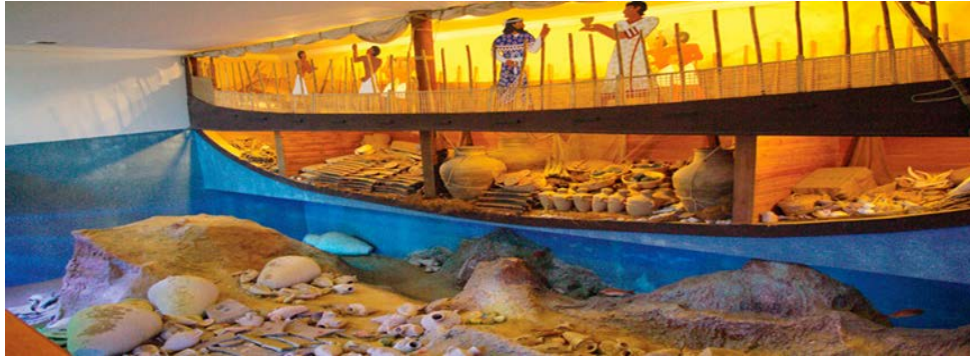
Εικόνα 9: Πειραματική αναπαράσταση μεταλλουργίας από Ε.Κ.Φ.Ε. ‘Δημόκριτος’

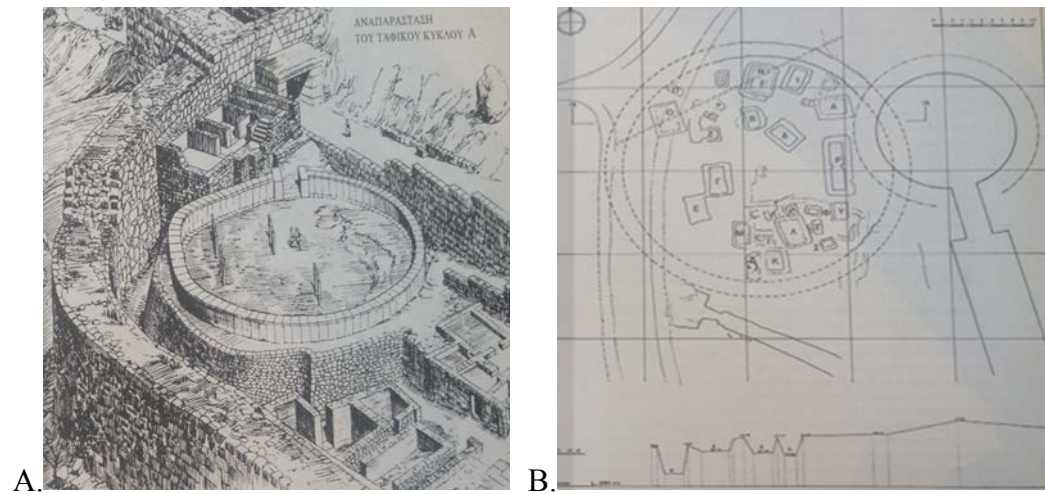
Εικόνα 10:Τάλαντο χαλκού από τις Μυκήνες, βάρους 23,6 kg.(Μιχαηλίδου 2005,38.)

Εικόνα 11: Απεικόνιση των Keftiu που προσφέρουν μινωικά τεχνουργήματα για τον Φαραώ, σε τοιχογραφία αιγυπτιακού τάφου της 18^{ης} Δυναστείας.(Μιχαηλίδου,2005,34.)

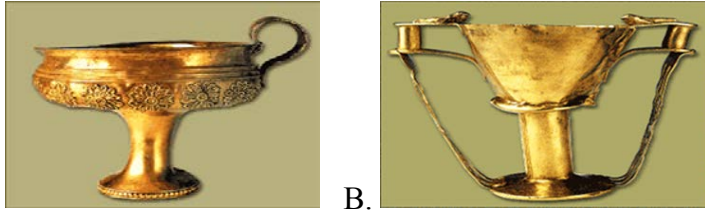
Εικόνα 12: Αναπαράσταση του «Ναυαγίου του Uluburun» στο Μουσείο Υποβρύχιας Αρχαιολογίας του Μπόντρουμ.

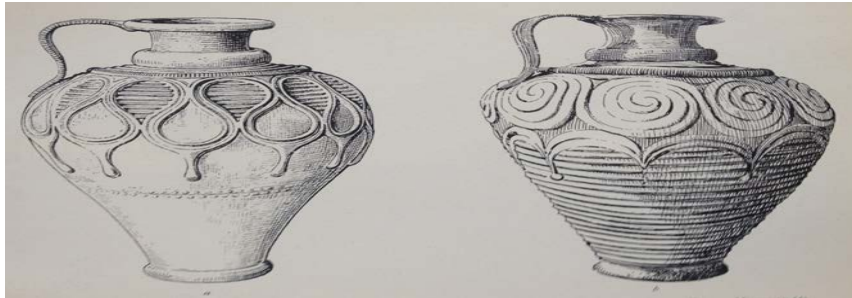
Εικόνα 13: Α. Ο Ταφικός Κύκλος Α Μυκηνών σε αναπαράσταση του Piet de Jong. Β. Ο Ταφικός Κύκλος Β, κάτοψη και τομή από τον Γ. Μυλωνά. (Βασιλικού, 1995, εικ. Α 25, εικ. Β, 27.)

Εικόνα 14: Επιτύμβια στήλη από εύθροπτο πορώλιθο με ανάγλυφη παράσταση άρματος. Μυκήνες, Ταφικός Κύκλος Α, Τάφος V, 16^{ος} αι. π.Χ. Ο αρματηλάτης, όρθιος στο άρμα τεντώνει τα χαλινάρια ενώ μια δεύτερη μορφή που κρατάει όπλο στο αριστερό χέρι στέκεται μπροστά στο άρμα. (ΕΑΜ 1428)

Εικόνα 15: Α. Κύλικα από τον Τάφο IV των Μυκηνών, 1550-1500 π.Χ., Χρυσός, Αθήνα, (ΕΑΜ, 351). Β. Δίωτον κύπελλο του «Νέστορος», τάφος IV του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών, 1550-1500 π.Χ., Χρυσός, Αθήνα, (ΕΑΜ, 412).

Εικόνα 16: Μεταλλικές πρόχοι, γύρω στο 1500 π.Χ.. Η πρώτη από άργυρο ανήκει στον Ταφικό Κύκλο Α των Μυκηνών, από τον τάφο V, ενώ η δεύτερη, από χαλκό και προέρχεται από το θησαυροφυλάκιο της Κνωσού. Διαθέτουν ύψος :0,345. (Evans,1929,28.)

Εικόνα 17: Κύπελλα του Βαφειού Λακωνίας, α΄ μισό 15ου αι. π.Χ., χρυσός. (ΕΑΜ,1758,1759)

Εικόνα 18: Α. Τύποι Ξίφους Α και Β. Β. Επένδυση λαβής ξίφους από τον τάφο IV του 16^{ου} -15^{ου} αι. π.Χ., από το Ταφικό σύνολο Β των Μυκηνών, χρυσός, μήκος ξίφους 1,025 με τη λαβή, μήκος λεπίδας 0,925, μέγεθος πλάτους λαβής 0,079(EAM, 8710). Γ. Επένδυση λαβής ξίφους από Ταφικός Κύκλος Α των Μυκηνών, τάφος IV, 16^{ος} -15^{ος} αι. π.Χ. Δ. Επένδυση λαβής ξίφους από τάφο V, του Ταφικού Κύκλου Β των Μυκηνών, γύρω στο 1550 π.Χ., χρυσός, ύψος 0,077, μέγιστο πλάτος 0,053,(EAM,725). Ε. Επένδυση επιμήλου και λαβής ξίφους τύπου Β από την Αρχαία Πεπάρηθο Σκοπέλου, γύρω στο 1500 π.Χ., χρυσός, μήκος λαβής 0,24 και διάμετρος επιμήλου 0,14, (EAM, 6444).

Εικόνα 19: Α. Το πρώτο εικονιζόμενο, εγχειρίδιο με ένθετη διακόσμηση από τον τάφο V του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών, 1550-1500 π.Χ., χρυσός, χαλκός, νιέλλο μήκος 0,24 και πλάτος 0,045, (EAM, 744). Β. Το δεύτερο εικονιζόμενο, εγχειρίδιο με ένθετη διακόσμηση από τον τάφο IV του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών, 1550-1500 π.Χ., χρυσός, χαλκός, μήκος 0,21 και πλάτος 0,045, (EAM, 395). Γ. Το τρίτο εικονιζόμενο, εγχειρίδιο με ένθετη διακόσμηση από τον θολωτό τάφο II στο Ρούτση, με ακέραρη λαβή χρυσής επένδυσης, 1550-1450 π.Χ., χρυσός, άργυρος, χαλκός, νιέλλο, μήκος 0,32 με τη λαβή και πλάτος 0,06 (EAM, 8340). Δ. Το τέταρτο εικονιζόμενο, εγχειρίδιο με ένθετη διακόσμηση από τον θολωτό τάφο II στο Ρούτση, 1550-1450 π.Χ., χρυσός, άργυρος, χαλκός, νιέλλο, μήκος 0,25 (EAM, 8339). Ε. Το πέμπτο εικονιζόμενο, εγχειρίδιο με ένθετη διακόσμηση από τον τάφο V του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών, 1550-1500 π.Χ., χρυσός, χαλκός, άργυρος, ήλεκτρο, νιέλλο μήκος 0,163 και πλάτος 0,047(EAM, 765). Ζ. Το έκτο εικονιζόμενο, εγχειρίδιο με ένθετη διακόσμηση από τον τάφο IV του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών, 1550-1500 π.Χ., χρυσός άργυρος, χαλκός νιέλλο, μήκος 0,237 και πλάτος 0,063 (EAM, 394).

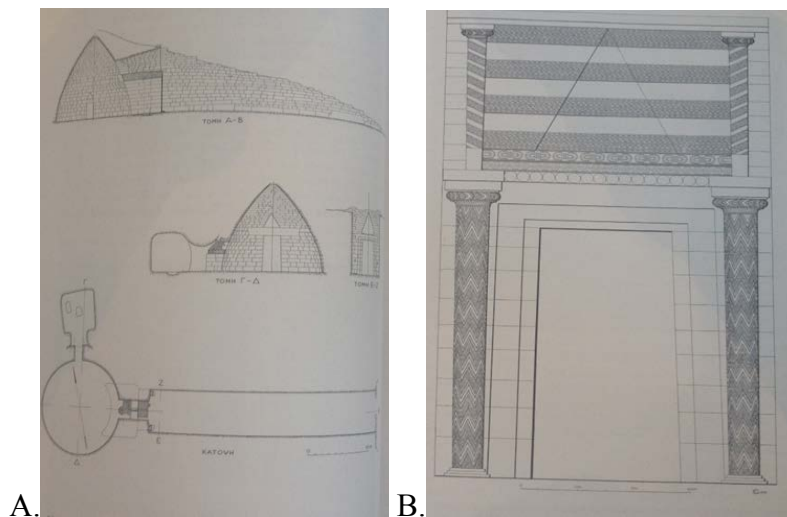

Εικόνα 20: Ξίφη τύπου Α, από τον Ταφικό Κύκλο Β των Μυκηνών, 1600 π.Χ.
<http://www.salimbeti.com/micenei/weapons1.htm>

Θολωτοί Μυκηνών

Εικόνα 21: Κάτοψη της περιοχής των Μυκηνών με τους θολωτούς τάφους: 1. Θησαυρός του Ατρέα 2. Τάφος της Κλυταιμνήστρας 3. Τάφος του Αίγισθου 4. Τάφος των Λεόντων 5. Τάφος των Δαιμόνων 6. Τάφος των Κυκλόπων 7. Τάφος κάτω Φούρνου 8. Τάφος πάνω Φούρνου 9. Τάφος της Παναγίτσας. (<https://argolikivivliothiki.gr/2013/10/09/mycenaee/>)

Εικόνα 22: Α. «Τάφος Ατρέα» κάτοψη και τομή από τον A.J.B Wace. Β. Αναπαράσταση της πρόσοψης από τους A.J.B Wace, Σπ. Μαρινάτο, Γ. Μυλωνά. (Ιακωβίδης, 1968, 122.)

Α. Ο τάφος της «Κλυταιμνήστρας»

Β. Ο τάφος του «Αίγισθου»

Γ. Ο τάφος των Λεόντων

Δ. Ο Τάφος «των Δαιμόνων»

Ε. Ο τάφος «των Κοκλώπων»

Ζ. Ο τάφος κάτω Φούρνος

Η. Ο τάφος Πάνω Φούρνος

Θ. Ο τάφος της Παναγίτσας

*Εικόνα 23: Οι εννέα Θολωτοί Τάφοι των Μυκηνών.
(<https://argolikivivliothiki.gr/2013/10/09/mycenaef/>)*

A.

B.

A. Θολωτός τάφος Δενδρά

B. Θαλαμωτός τάφος 2 Δενδρά

*Εικόνα 24: A. Θολωτός τάφος Δενδρά B. Θαλαμωτός τάφος 2 Δενδρά
(<https://argolikivivliothiki.gr/2013/10/09/mycenaef/>)*

Τάφος «Γρύπα πολεμιστή»

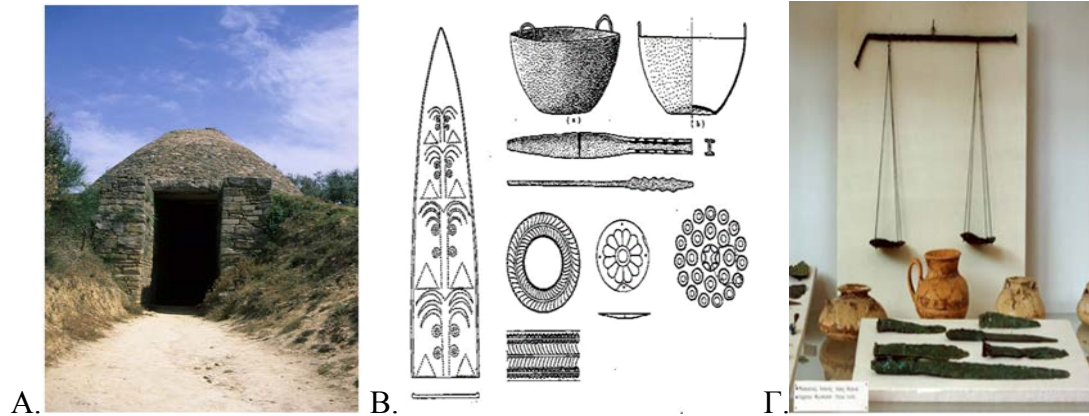

Εικόνα 25: Α. & Β. Ξίφος με χρυσή επένδυση του ήλου και κερατοειδείς αποφύσεις, 1500-1420 π.Χ. (<http://www.salimbeti.com/micenei/weapons1.htm>) Γ. Το ξίφος και τα χάλκινα αγγεία που ανευρέθησαν πλησίον του. (UC Magazine)

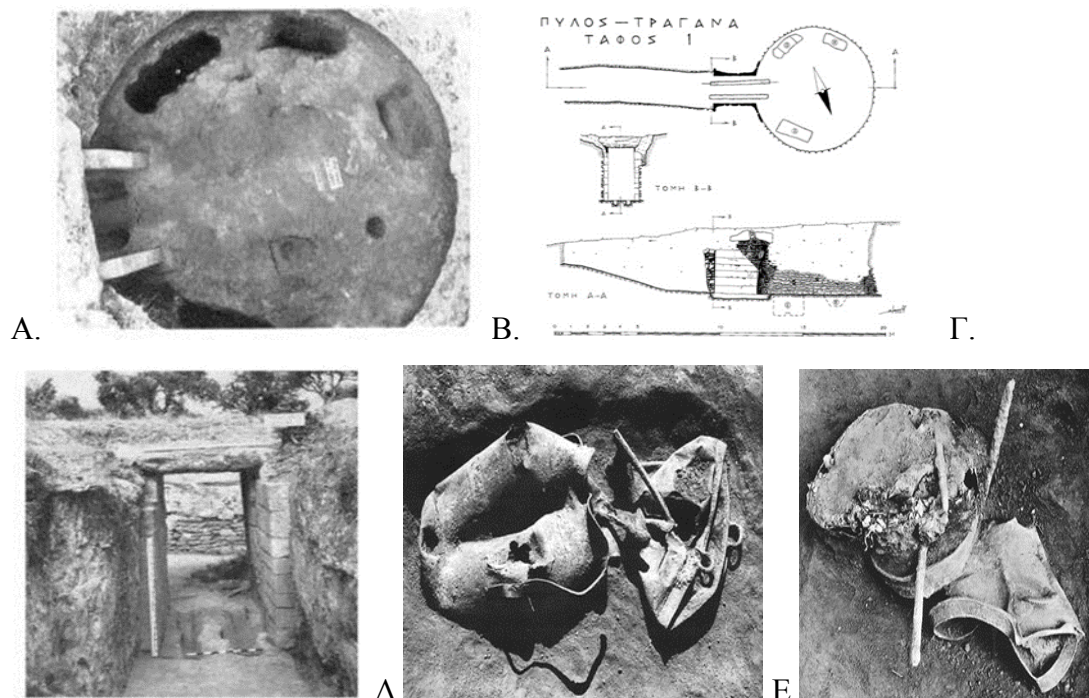
Εικόνα 26: Α. Χάλκινο κάτοπτρο Β. Το εξαιρετικής Τέχνης χρυσό δακτυλίδι λατρευτικού χαρακτήρα Δ. Χρυσή αλυσίδα που φέρει διακόσμηση με φύλλα κισσού στις απολήξεις. Ε. Ο απαράμιλλής τέχνης σφραγιδόλιθος. (UC Magazine)

Θολωτός τάφος V ή Θολωτός Βαγενά.

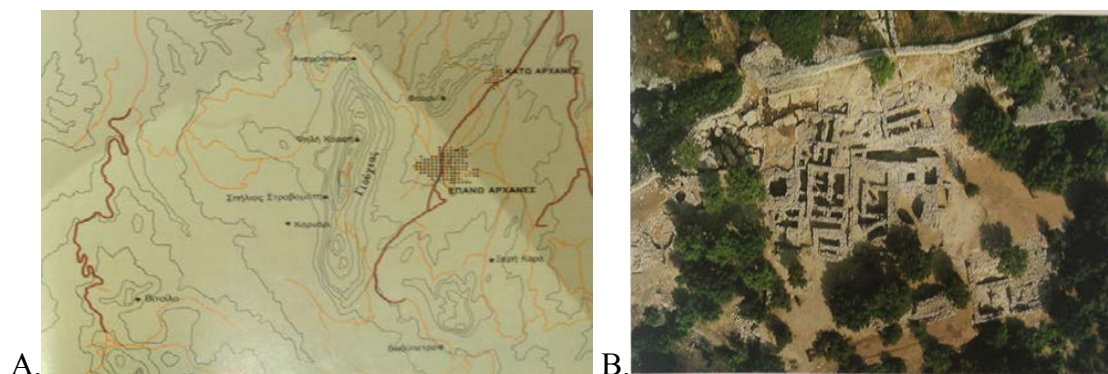
Εικόνα 27: Α. Εγκλιανός Θολωτός Τάφος Βαγενά Β. Σχέδιο που αποτυπώνει χάλκινη φιάλη, χάλκινο μαχαίρι, χάλκινα αντικείμενα με έκτυπες διακοσμήσεις από χαλκό, χρυσό και άργυρο. (Pylos Museum) Γ. Μικρός χάλκινος ζυγός από τον τάφο Βαγενά και λεπίδες. (Pylos Museum)

Θολωτοί Τραγάνας.

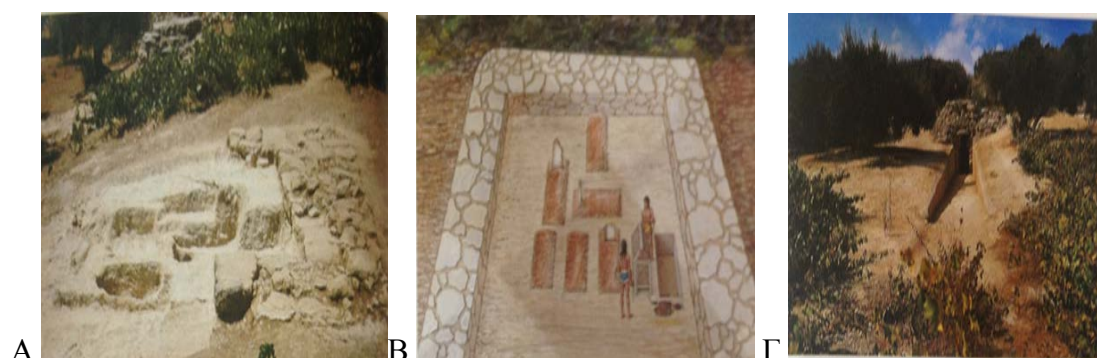

Εικόνα 28: *A. Αεροφωτογραφία Θολωτών Τάφων Τραγάνας, Β. & Γ. είσοδος και κάτοψη τάφου 1, Δ. & Ε. χάλκινα σκεύη ΥΕ ΙΙΙ Α εκ του δρόμου. (Κορρές, Έργον,1996,1997 και ΠΑΕ,1997.)*

Αρχάνες

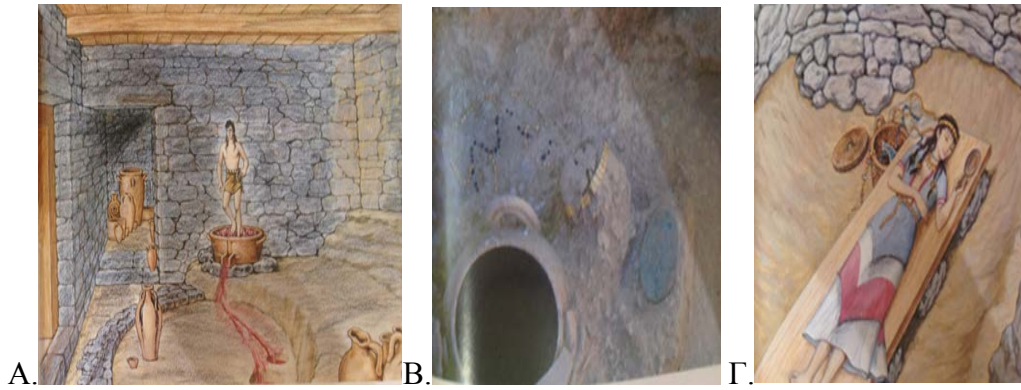
Εικόνα 29 : *A. Τοπογραφικός χάρτης της ευρύτερης περιοχής των Αρχανών. (Σακελλαράκης-Σαπουνά, 1991,13.) Β. Αεροφωτογραφία του κεντρικού τμήματος του νεκροταφείου (Σακελλαράκης-Σαπουνά, 1991,91.)*

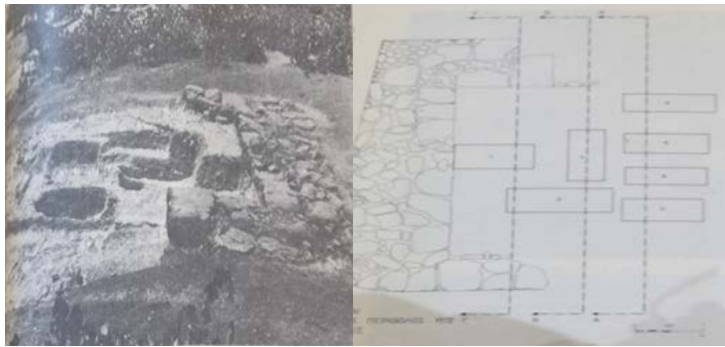
Εικόνα 30 : *A. Άποψη του μυκηναϊκού ταφικού Περιβόλου από Βορρά. Β. Αναπαράσταση της ταφής στο λάκκο 4 του Μυκηναϊκού ταφικού περιβόλου. (Σακελλαράκης- Σαπουνά, 1991,67.) Γ. Άποψη του Θολωτού τάφου Α από ανατολικά, (Σακελλαράκης- Σαπουνά, 1991,73.)*

Εικόνα 31 : *Αναπαράσταση της σαρκοφάγου και των κτερισμάτων από το πλευρικό δωμάτιο του θολωτού τάφου Α. (Σακελλαράκης- Σαπουνά, 1991,77.)*

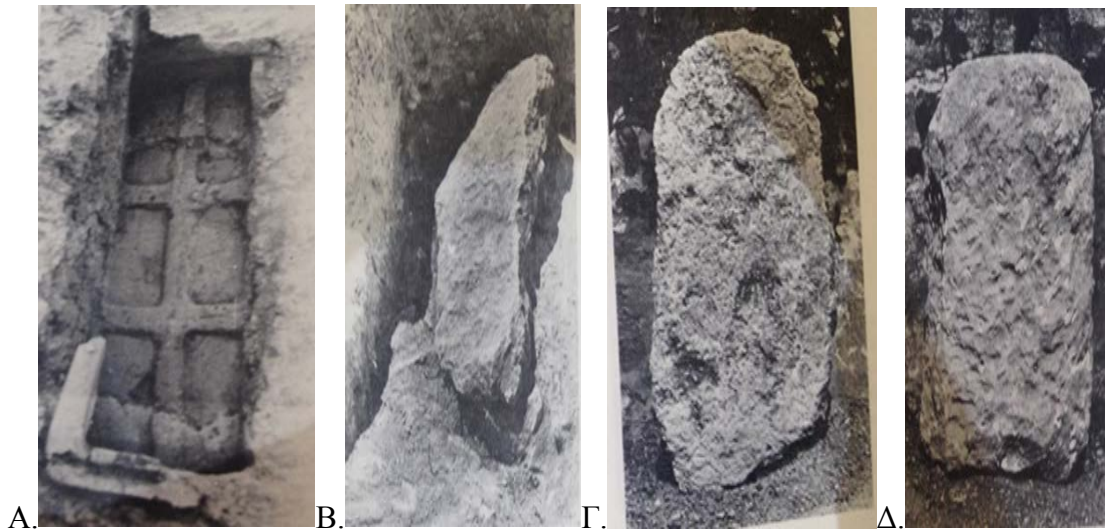
Εικόνα 32: Α. Αναπαράσταση του πατητηριού στο Δωμάτιο 2 του ταφικού κτηρίου 4, με τα σκεύη και τα αγγεία στη θέση που βρέθηκαν. (Σακελλαράκης- Σαπουνά, 1991,89.) Β. Λεπτομέρεια της ταφής από το θολωτό τάφο Δ. Γ. Αναπαράσταση της ταφής από το θολωτό τάφο Δ. (Σακελλαράκης- Σαπουνά, 1991,129.)

Εικόνα 33: Α. Ο ταφικός περίβολος και η κάτοψή αυτού. Β. Άποψη ταφικού περιβόλου και βόθρου από Β.Δ. (Σακελλαράκης, 1972, 401,402,413.)

Εικόνα 34: Χάλκινα αγγεία του λάκκου 4 που βρέθηκαν τοποθετημένα εκτός της σαρκοφάγου. (ΑΑΑ, 1972, Τομ. V, Τευχ.3, 403 & Σακελλαράκης- Σακελλαράκη, 1997,586.)

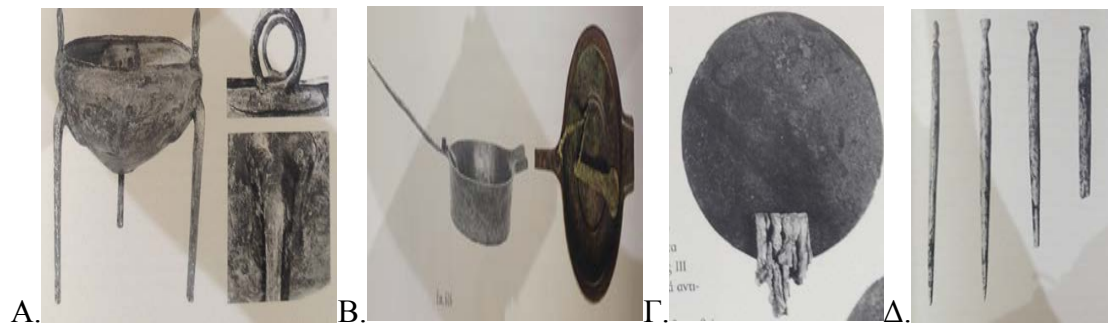
Εικόνα 35: Α. Ο πυθμένας της σαρκοφάγου 6 μετά τον καθαρισμό. (ΑΑΑ, 1972, Τομ. V, Τευχ.3, 404.)
 Β. Γ. & Δ. Επιτύμβιες στήλες λάκκων 2,3 και 5.(ΑΑΑ, 1972, Τομ. V, Τευχ.3, 410-412.)

Εικόνα 36: Α. Μπρούτζινο αγγείο, κτέρισμα της ταφής του λάκκου 4.(ΑΑΑ, 1972, Τομ. V, Τευχ.3, 405.) Β. Κρατηροειδή αγγεία κατασκευασμένα από φύλο μπρούτζου, με επίπεδη βάση και οριζόντιο χείλος από το θολωτό τάφο. Γ. & Δ. Λαβές με κόσμηση κατακόρυφου στελέχους με δισκοειδή απόληξη.(Σακελλαράκης- Σακελλαράκη,1997,593.)

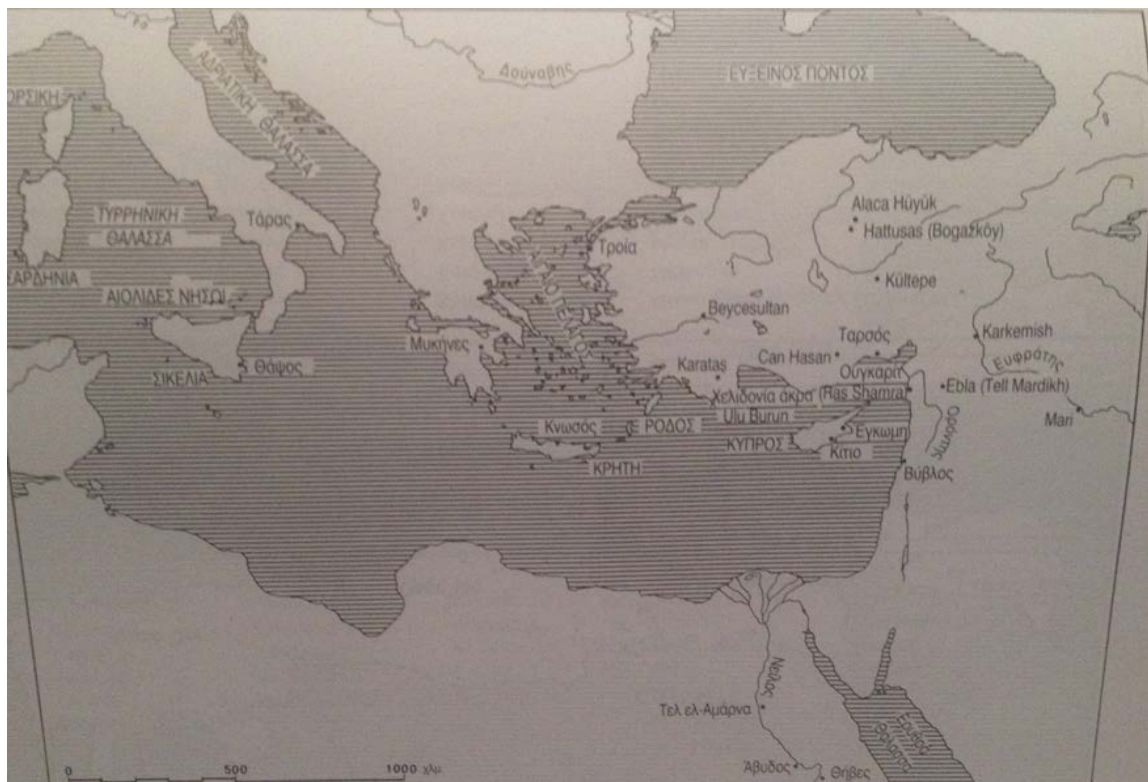

Εικόνα 37: Α. & Β. Πρόχους του Θολωτού Τάφου Α, που χαρακτηρίζεται από το μικρό μέγεθος, την κατασκευή από τρία μπρούτζινα ελάσματα και την διακοσμητική ταινία στον ώμο με την ανάγλυφη απόδοση τριτώνων.(Σακελλαράκης- Σακελλαράκη,1997,591.) Γ. Υδρία από το Θολωτό τάφο Α, με σώμα συμπιεσμένο σφαιρικό και τρεις λαβές, μία κατακόρυφη και δύο οριζόντιες. (Σακελλαράκης- Σακελλαράκη,1997,592.)

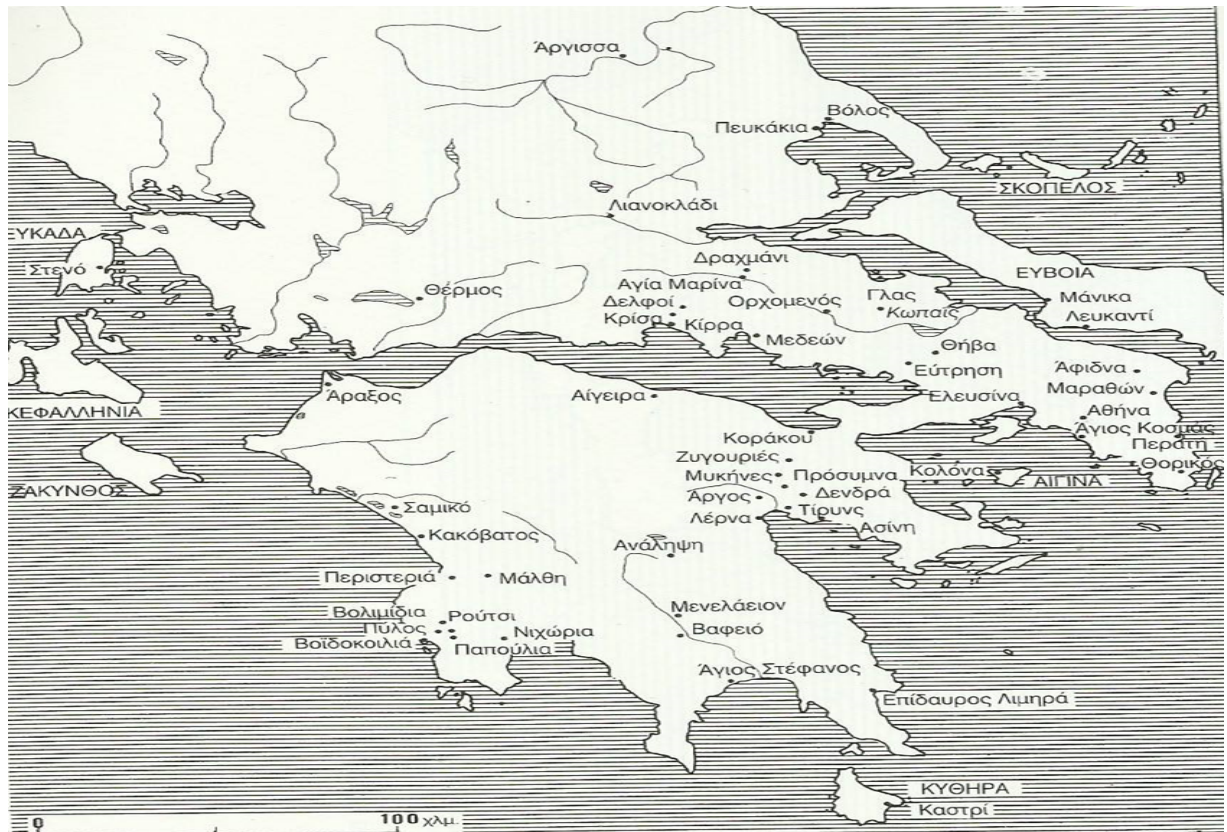

Εικόνα 38: Α. Λέβητας με κατακόρυφες δακτυλιόσχημες λαβές προσαρμοσμένες στο χείλος. (Σακελλαράκης- Σακελλαράκη, 1997, 593.) Β. Μπρούτζινοι λύχνοι που βρέθηκαν στο νεκροταφείο, στο Ταφικό Κτήριο 3 και στο Θολωτό Τάφο Α. (Σακελλαράκης- Σακελλαράκη, 1997, 594.) Γ. Κάτοπτρο & Δ. Περόνες (Σακελλαράκης- Σακελλαράκη, 1997, 603, 665, 669.)

ΧΑΡΤΕΣ.

Χάρτης 1: Το Αιγαίο και η Μεσόγειος την Εποχή του Χαλκού.

Χάρτης 2: Η ηπειρωτική Ελλάδα Κατά την Ύστερη Χαλκοκρατία.

Χάρτης 3: Χάρτης διασποράς ταλάντων χαλκού στη Μεσόγειο. (Μιχαηλίδου, 2005,37.)

